

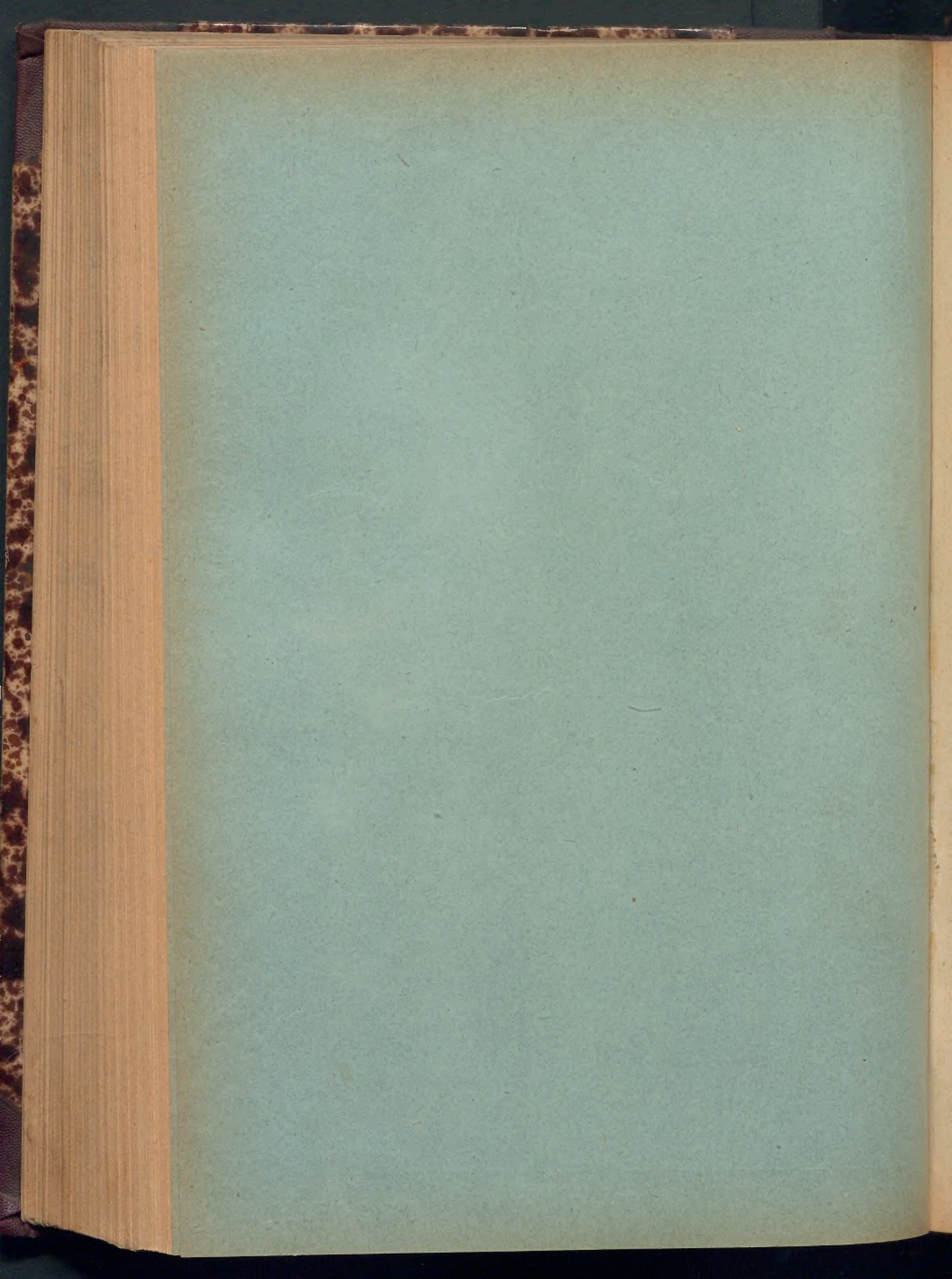

ՀԱՐՈՒՆԱԿԻՆ Ի 1903 ԹՈՒԻ ԲԱԺԱՆՈՐԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

1903

№ 2

ՄԱՐՏ-ԱՊՐԻԼ

„ԼՈՒՄԱՅԻ“ ՊՐԷՄԻԱ

Այս օրերս մամուլին կը յանձնուի մի ընդարձակ

ԲԺՇԿԱՐԱՆ

Բազմաթիւ պատկերներով զարդարուած, որ հրասարակում է ԲԺՇԿԱՊԵՏ ԴԷՈՐԳ Ս. ԲԱԲԵԱՆԻ խմբագրութեամբ:

Բժշկարանը բաղկացած կլինի հետեւեալ 3 պրակներից.

- I. Ա. Մարդակազմութիւն եւ Բ. քննիչութիւն, 96 պատկերով եւ բառարանով:
 - II. Ա. Վարակիչ Բ. ներքին հիւանդութիւններ. Գ. դեղատան: Պատկերներով եւ բառարանով:
 - III. Ա. Կաշուի, Բ. սեռական եւ գ. մանկական հիւանդութիւններ: Պատկերներով եւ բառարանով:
- Ամբողջ հրասարակութիւնը բաղկացած կլինի մեծադիր եւ մանրատար 700 երեսից եւ կարժեւայ 3 ռուբլի:

Մեծ. բժշկապետը յիշեալ հրասարակութեան առաջին հաստից որոշ ֆանակութիւն նուիրելով խմբագրութեան՝ ցանկութիւն յայտնեց, որ իբրեւ ՊՐԷՄԻԱ սակ 1903 թուի բաժանորդներին:

Խմբագրութիւնն յայտնում է, որ ԲԺՇԿԱՐԱՆԸ ԿԸ ԲԱԺԱՆՈՒԻ «ԼՈՒՄԱՅԻ» № 4-Ի ՀԵՏ ՄԵՐ ԱՅՆ ԲՈՂՈՐ ԲԱԺԱՆՈՐԻՆԵՐԻՆ, ՈՐՈՂՔ ԿՈՒՂԱՐԿԵՆ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆՍ 3 ՀԱՏ 7 ԿՈՊԵԿԱՆՈՑ ՄԱՐԿԱ ՈՐՊԷՍ ԶԱՆԱՊԱՐՀԱԾԱԽՍ:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ:

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԵՍ

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1903

№ 2

ՄԱՐԾ-ԱՊՐԻԼ

ԹԻՖԼԻՍ
Տպարան Ա. Գուլաթելաձեի
1903

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 16-го Апрѣля 1903 года.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

I Ունէ՛ր իրաւունք. ՇիրվԱնԶԱԴԷ.	5
II Ոխերիմ՝ թշնամիս. Մարկ Տվէնի թարգմ. Տ. Վ.	47
III Լեզու. նադսօնի. ԽԱԴՈՒՆԻ.	67
IV Բաղդը. նաուսքերգի. թարգմ. օր. Ս. Տ.- ՅՈՎՀ.	78
V Արխիպ պապը եւ Լենկան. Մ. Գօրկի. թարգմ. Ա. ԳԵԱՆՋԵՅԵԱՆ.	81
VI Գրականութիւն եւ կեանք. II. ՄԻՆԱՍ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ.	85
VII Գթութեան քոյրեր. ՄՈՒՐԱՅԱՆ.	97
VIII Յովսէփ կաթ. Հողոցմնցի.	122
IX Խորէն արքեպս. Գալֆայեան եւ նալբան- դեանցի «Աղջմիբը». ԵՐ. ՇԱՀԱԶԻԶ.	139
X Մեր տան դիմացի խաչը. Ն. ՅԱՐՈԵ.	153
XI Մտաւոր յոգնածութիւն. Ա. ԶԻԼԻՆԿԱ- ՐԵԱՆ.	158
XII Գրականական ակնարկներ. ԳԱՐ. ԵՆԳԻ ԲԱՐԵԱՆ.	171
XIII Շիրիմ. ՓՈԻՇ.	184
XIV Նոր իտալիան. ՍԱՐ. Մ.	186
XV Եկեղեցական գրքերում կամայական սրբա- գրութիւն թոյլատրելի չէ. ՅՈՒՍԻԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ	193
XVI ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ:	
1. Փշրանք Շիրակի ամբարններից. հաւա- քեց Ա. Մխիթարեանց: ԲՐԻԶ.—2. Նա- հապետ Բուչակի Դիւանը: Ե.:—3. Հօ- րօտ-Մօրօտ. Յ. Մալխասեանցի: ՄԻ- ՆԱՍ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ:—4. Պատմութիւն Ա- ղուանից: Մ. Եպս. Բարխուտարեանց:— Ստացուած գրքեր:	209

XVII ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ: 222

XVIII ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ:

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ. — 1. Երկնային աղա-
մանդ: — 2. Գաճի փոշի եւ տուրերկուլեօզ:
— 3. Նոր միջոց քաղցկեղի դէմ: — 4. Միա-
գիծ երկաթուղի: — 5. Թորախտի նորագիւտ
դեղ: — 6. Խուլերի խողովեան գործիք: — 7.
Թորախտի դեղի գաղտնիքը: — 8. Բադի մե-
տաղն ու նորա յատկութիւնը: — 9. Սրտի
կենդանացումը: ՕՐ. ՆՈՒԱՐԴ ԱՂԱՆԵԱՆՑ. 226

XIX ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿ: 233

XX ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Բրիտոս յարեաւի մեռելոց: Դ. ՔԵՄԵ-
ԶԷՃԵԱՆ: — ՎԵՆ. Հայրապետը Թիֆլիսում: —
Ամերիկայի լեհերը Հայ եկեղեցու հովանու
ներքոյ: — Կիլիկիոյ Տ. Սահակ կաթողիկոսի
օծումը: — Իշխանագն վահրամ Դադեան: —
Ս. Էջմիածնի տաճարի վերանորոգութիւն: —
Ուսումնական յանձնաժողով ա. Էջմիած.
նում: — Ներսիսեան Դպրոցի նոր շէնքը: —
Գօգօլի կիսարձանի քացումը: — Հայազգի Նա-
րիման խան: Բահանայից ապահովու-
թեան գանձարանի տարեկան նիստը: Իմ
քացատրութիւնը: ՇԻՐՎԱՆ-ՉԱԴԷ: — Նուէր-
ներ: 235

XXI ԽՄԲԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԻԱՆՆԵՐ. 254

XXII ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

XXIII ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ:

1. Էմիլ. Ժան Ժակ Ռուսսօի. թարգմ. ԻՍ.
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ. 1—16
2. Հայեր եւ գաւաղներ. Տուրգենեւի.
թարգմ. ՄՈՒՇԷ ՎԱՐԴ. 33—48
3. Կանոնք ժողովոյ. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԱՐՔ-
ԵՊԻՈԿ. ԴԱԻԹԵԱՆ. 97—112

ՈՒՆԷՐ ԻՐԱՒՈՒՆՔ

Դրամա 4 գործողութեամբ:

Հեղ. Շիրվանզադէի:

1902

ԳՈՐԺՈՂ ԱՆՁԻՆՔ

Անտօն Բէգմուրեան: Հարուստ կալուածատէր և զանա-
զան առևտրական ընկերութիւնների անդամ: 43
տարեկան:

Հերսէլի: Նրա ամուսինը: 24 — 25 տարեկան առողջ,
գեղեցիկ կին: Հագնուում է ճաշակով և շքեղ:

Սոլոմոն Սուրաթեան: Հերսէլու հայրը: 52 տարեկան:
Նատալիա: Նրա կինը: 46 տարեկան:

Աննա Ալիմբարեան: Հերսէլու ընկերուհին և հասա-
կակիցը:

Ռուբէն Ալիմբարեան: Աննայի ամուսինը: 30 տարեկան:

Իլիա Մարտինիչ Մարմարեան: Անտօն Բէգմուրեանի
մօտիկ ազգականն ու մտերիմ բարեկամը: 44 տա-
րեկան:

Սուրէն Փրանգուլեան: Անտօն Բէգմուրեանի քեռորդին
և գործերի կառավարիչը: 29 տարեկան:

Վարվառէ: Նրա ամուսինը: 26 տարեկան:

Սամսոն: Բէգմուրեանների սպասաւորը:

Վիրժինէ: Նրանց աղախինը:

Ալէքս: Նրանց ամարանոցի պահապանը:

Հիւրեր:

Առաջին եւ երկրորդ գործողութիւնները կատարուում
են Բէգմուրեանների քաղաքին մերձակայ ամառանո-
ցում, իսկ երրորդն ու չորրորդը նրանց քաղաքային
ընակարանում:

ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՋԻՆ

Գեղեցիկ ամառանոցային պարտեզ: Կենտրոնում երկու միմեանց կից բուսած ծառեր խիտ տերեւներով: Նրանց ստուերի տակ թէյի սեղան սպիտակ սփռոցով ծածկուած, շուրջն եղեգնեայ աթոռներ: Խորքի ամբողջ երկայնութեամբ երկաթէ ցանկապատ, որի մէջ տեղում դռներ կանաչ ներկած: Դէպի աջ օրրան (hamac), որի վրայ մի բարձ եւ մի անկագ՝ գիրք: Ցանկապատից դէն փողոց, յետոյ թփերով ծածկուած բլուր, յետոյ միմեանցից բարձր լեռների շարք: Շատ հեռում մի ճիւնագագաթ լեռն, ընդհանրապէս վեհ եւ գեղեցիկ կովկասեան պէյզաժ:

Բեմի աջ կողմը ներկայացնում է պարտիզի շարունակութիւնը: Այստեղ, ավանսցէնայի մօտ դեռ նագոյն նստարան երկու հոգու համար:

Բեմի ձախ կողմը ներկայացնում է ամառանոցի շինութիւնը: Գետնից մի քանի աստիճան բարձրութեամբ բոլորածեւ պատշգամբ, սքողուած կանանչ պատառուկով: Դէպի պատշգամբ նայում է շինութեան ծակատը—երկու դռներ, մէկը մէջ տեղում՝ լայն, կամարածեւ, միւսն աւելի խորը—փոքր: Առաջին դռների աջ ու ձախ կողմերում լուսամուտներ:

Պարտիզում ամենուրեք ծաղիկներ ու տրօպիքական բոյսեր: Օգոստոսեան կէսօր է: Արեգակի շողերը տեղ տեղ խաղում են կարմիր աղիւսի փռշով ծածկուած գետնի վրայ, իսկ ընդհանրապէս ծառերի խիտ կանաչը տարածում է թանձր ստուեր:

ՏԵՍԻՆ I.

ՎԻՐԺԻՆԷ, ԱԼԷՔՕ, ՅԵՏՈՅ ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ:

Վարագոյրը քարճրանալիս Ալէքօն ցնցուողով ջրում է աջ կողմի ծաղիկները, ցածր ձայնով երգելով մի ժողովրդական երգ: Չախ կողմից, պատշգամքից իջնում է Վիրժինէն ձեռքին մի մեծ արծաթեայ մատուցարան, վրէն սուրճի դատարկ գաւաթներ, կարագ, խաշած ձուեր եւ այլն: Սկսում է դարսել սեղանի վրայ:

Փոքր ժամանակ երկուսն էլ զբաղուած են իրանց զործով:

ՎԻՐԺԻՆԷ: Երգիր, երգիր, էն ա բլբուլները հաւաքուել են ծառի վրայ ու քեզ են ականջ դնում: (Լըռում է): Դէ լաւ, զահլա մի տանիր, էն Աստուածը...

ԱԼԷՔՕ: Եանի եա, քե հինչ, աղջի...

ՎԻՐԺԻՆԷ: Գլուխ ես ցաւեցնում:

ԱԼԷՔՕ: Եանի եա, խի՞, քե հմա եմ էգո՞ւմ:

ՎԻՐԺԻՆԷ: Բաս չոլերի համար:

ԱԼԷՔՕ: (Հպարտ) Խանրմի հմա:

ՎԻՐԺԻՆԷ: Էն Աստուածը... (Փրտկալով ծիծաղում է):

ԱԼԷՔՕ: Իա... եանի եա, խի՞ ես ծիծաղում, խանրմը սիրիմ ա: Էն օրն էլ էգում էի գլուխս քաշ, մին էլ տենամ բալխօնի վրայ կայնած մտիկ ա տնըմ: Էն ա ուզում էի չուանս հաւքեմ, ամա ասաց, «էգի էգի, Ալէքօ, լաւ ես էգում»: Ես էլ էգեցի, կէս մանէթ բախշեց: (Շարունակում է երգել):

Յանկապատի ետեւում երեւում է Մարմարեանը: Միջանասակ, գեղեցկադէմ, քարի աչքերով տղամարդ է, որի դէմքը սակայն կրում է շուայտ անցեալի հետք: Կաթուածից նրա աջ թեւն ու աջ ոտը թուլացել են: Բայլում է թէ ձեռափայտի օգնութեամբ, բայց ժիր:

ՎԻՐԺԻՆԷ: Դէ լաւ, ձայնդ կտրելը, մարդ է գալիս:
ԱԼԷՔՕ: (Դլուխը քարծրացնելով) Աղա չուխն է,
չուաններս հւաքենք: (Երգելով կամաց կամաց հեռա-
նում է դէպի աջ եւ աներեւութանում):

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: (Դռների մօտից նայելով Ալէքօի
ետեւից) Էվալա, Բաեազէթի տենօր, ձայնդ անսպառ:
(Առաջ է գալիս) Վիրժինէ, շուտ ինձ համար բեր սառը
կաթ և զելթերեան ջուր:

ՎԻՐԺԻՆԷ: Աչքիս վրայ, Իլիա Մարտինիչ:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Զերոնք քնչ են անում: (Նստում է
սեղանի քով փայտը ձեռին, գլխարկը գլխին):

ՎԻՐԺԻՆԷ: Էն ա աղան գալիս է: (Գնում է դէպի
ձախ, պատշգամբի փոքր դռներով):

Մեծ դռներից դուրս է գալիս Անտօն Բէզմուրեանը:
Նա հագած է սեւ սիրտուկ, օձիքը ծալած շապիկ,
քարակ սեւ փողկապ: Ձեռում պահած է մի քանի լրա-
գիրներ եւ հաշուեթղթեր: Երա ետեւից անմիջապէս
դուրս է գալիս Սուրէն Փռանգուլեանը: Դա առողջ, ե-
ռանդուն դէմքով երիտասարդ է, որի կերպարանքն
արտայայտում է զործնական մարդու ոգի: Հագած է
հասարակ պիջակ եւ երկայն կոշիկներ:

ՏԵՍԻԶ II.

ԱՆՏՕՆ, ՍՈՒՐԷՆ ԵՒ ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ:

ԱՆՏՕՆ: (Դռների միջից): Այս անգամ խնդիրդ
անտեղի եմ համարում: (Իջնում է պարտէզ): Այո, Սու-
րէն, այդ ինձ դիւր չի գալիս: (Բարեւում է Մարմա-
րեանին քարեկամական անփութութեամբ եւ նստում
սեղանի քով, թղթերն ու լրագրները դնելով սեղանի
վրայ):

ՍՈՒՐԷՆ: (Համարձակ եւ կտրուկ): Ներքի, քեռի,

ես քեզանից ողորմութիւն չեմ խնդրում, այլ իմ ծառայութեան իսկական վարձը: (Յարգանքով ձեռ է տալիս Մարմարեանին եւ կանգնում սեղանի քով):

Վիրժինէն քերում է սառը կաթ, սիֆօնից, մի դատարկ ըստակի հետ դնելով Մարմարեանի առջեւ, յետ է գնում:

ԱՆՏՕՆ: (Տաքանալով): Շատ ծանր է ծառայութիւնդ այ: Կան կառավարիչներ, որոնք քեզանից երկու անգամ աւելի են ծառայում եւ երկու անգամ պակաս ստանում: (Սկսում է նախաճաշ անել):

ՍՈՒՐԷՆ: Եթէ ես մենակ լինէի, ամսական հարկեր րուբլին էլ ինձ համար շատ էր:

ԱՆՏՕՆ: Աս, հինգ երեխայ ունիս, չէ: Ես էլ հէնց այդ էի ուզում լսել: Քսան ու իննը տարեկան հասակում — հինգ երեխայ: Ասա խնդրեմ, ո՞վ է մեղաւոր, որ դու թեթեւամիտ ես:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: (Բաժակը կիսով չափ լցրել է կաթով: Սուրէնին) Երիտասարդ պարոն, բարի եղէք այդ սիֆօնը սեղմելու:

ՍՈՒՐԷՆ: (Սեղմելով սիֆօնը, լեցնում է Մարմարեանի ըստակը): Ձէի կարծում, որ երեխաներ ունենալը թեթեւամտութեան նշան է:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Եվալլա, կեցցեն ուրեմն ինձ նման ամուրիները:

ԱՆՏՕՆ: Քեզպէսների համար, ի հարկէ, թեթեւամտութիւն է. քսան ու մէկ տարեկան չըկայիր, գնացիր պսակուեցիր, այն էլ մի աղքատ աղջկայ հետ: Ի՞նչ ես կարծում, խելքը գլխին մարդը պարտաւոր չէ առաջ իրան նիւթապէս ապահովել, յետոյ ամուսնանալ:

ՍՈՒՐԷՆ: (Հազիւ զսպուած հեզնութեամբ): Իսկ Բնչ կը հրամայէիր անել խելքը գլխին մարդուն մինչեւ ամուսնութիւն:

ԱՆՏՕՆ: Այն, ինչ-որ անում են ամենքը:

ՍՈՒՐԷՆ: Ներիր, քեռի, ես չէի ուզում առողջութիւնս վտանգի ենթարկել:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: (Նայելով Սուրէնին ցածից վեր ծուռ հայեացքով): Ինչպէս ես:

ՍՈՒՐԷՆ: Ներեցէք, իմ խօսքը միայն ֆիզիքական առողջութեան մասին չէ:

ԱՆՏՕՆ: (Բարկանալով): Սուրէն, դու շատ ես խելքիդ զօռ տալիս: Իմ կարծիքով, այն մարդիկ են իրանց բարոյականութիւնը վտանգի ենթարկում, որոնք կճեպից դուրս չեկած աշխատում են ճտեր լոյս գցել:

ՍՈՒՐԷՆ: (Գունատուելով, սակայն զսպելով իրան) Քեռի, ես ժամանակ չունիմ վիճելու, պէտք է իսկոյն վերադառնամ քաղաք: Հրամայիր, ինչոր ունիս հրամայելու:

ԱՆՏՕՆ: (Զսպել է իրան): Գնա, ես արդէն բոլոր պատուէրներս տուել եմ:

ՍՈՒՐԷՆ: Յը տեսութիւն: (Գլուխ է տալիս ու գնում):

ԱՆՏՕՆ: Սպասիր:

Սուրէնը յետ է նայում:

ԱՆՏՕՆ: Յիշեցրու կնոջդ, որ առաջիկայ կերակի իմ ամուսնութեան տարեգարձն է: Միասին եկէք, առաւօտից:

ՍՈՒՐԷՆ: Շնորհակալ եմ: (Գնում է նուանդուն քայլերով ցանկապատի դռներով):

ՏԵՍԻՆ III.

ԱՆՏՕՆ ԵՒ ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ, ՅԵՏՈՅ ՀԵՐՍԵԼԻ:

ԱՆՏՕՆ: (Վերցնելով սեղանի վրայից մի լրագիր)՝ Մարդու արիւնն են տակն ու վրայ անում այդ ազգականները:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: (Խորհրդաւոր): Իրանց դառն ճըշմարտութեամբ:

ԱՆՏՕՆ: Եւ դու համաձայն ես նրա հետ:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Կը կամենայի չը համաձայնուիլ (հառաչելով), բայց փաստը շատ ակնյայտ է: (Ցոյց է տալիս իր կաթուածահար կողմը):

ԱՆՏՕՆ: Ո՞վ է մեղաւոր, որ դու զգոյշ չէիր:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: (Դառն հեզնութեամբ): Իսկ դու զգոյշ էիր, ի հարկէ: Բայց մի մոռանար, բարեկամս, որ այդ երիտասարդի խօսքը միայն ֆիզիքական առողջութեան մասին չէր, այլեւ բարոյական: Եւ ես այժմ դժուարանում եմ վճռել — ով է մեր երկուսից աւելի անբարոյական, դ՞ուրս, թէ ես...

ԱՆՏՕՆ: (Զըաղում է հաշիւներով): Ի հարկէ ես, որովհետեւ կամեցայ վերջապէս երջանիկ լինել...

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Ծաղրիր, բայց քո բերանով խօսեց ինքը ճշմարտութիւնը: (Բնմի ետեւից լսում է դաշնամուրի ծայն: Նուազում է ինչ-որ փոթորկալի եղանակ): Ահ, լսիր, դարձեալ մի և նոյն եղանակը: Լսում ես, այդ փոթորկալի հնչիւնների մէջ ես զգում եմ ինչ-որ դառն բողբոջ: Բողբոջ մաքուր, երիտասարդ հոգու, կեղտի և տկարութեան դէմ...

ԱՆՏՕՆ: (Հաշիւները դնելով սեղանի վրայ, նայում է նրան սուր հայեացքով): Ինչպէս տեսնում եմ, սրտիդ վէրքը դեռ չի բուժուել:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Ահ, հերիք է Աստուած սիրես, վէրքը վաղուց է մոռացուած: Սյո, ես էի ուզում քո օրն ընկնել, բայց կաթուածն ինձ ազատեց: Ես այնքան լիմար էի, որ երեւակայում էի, թէ աշունը կարող է դարնան հետ միանալ և կազմել ներդաշնակութիւն: Հաւանում էի Հերսէլիին, այո, այս քեզ յայտնի է: Բայց ինքը բնութիւնը սանձահարեց իմ յանդուգն փափագը — ամուսնանալ նրա հետ: Եւ ես այժմ շատ ուրախ եմ իմ զրու-

թեանը: (Դաշնամուրի նուագումը ընդհատում է): Ահ, ընդհատուեց: Փոյթ չէ, վաղը նորից նոյնը կը նուագուի...

ԱՆՏՕՆ: Ուրեմն, քո կարծիքով ես երջանիկ ամուսին չեմ:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Ոչ, և երբէք չես կարող երջանիկ ամուսին լինել: Հերիք է, Անտօն, ինչքան կոյր եղար, բաց արա աչքերդ և տես ինչ անդունդ կալ քո և նրա մէջ: Ո՞վ էիր դու երբ ամուսնացար, քառասունին մօտեցող մի թերմաշ, որի կեանքի սերն արդէն հաւաքուել էր, թթու թանն էր մնացել, իսկ նա տասնութ տարեկան երեխայ էր: Եվալլա, դու կին չէիր ուզում, ալլ զարդ, որով կարողանալիր պարծենալ ուրիշների մօտ:

ԱՆՏՕՆ: (Աշխատելով հեզնել) Կեցցես, երևելի հօգեբան ես: Բաւական է. եթէ ես թոյլ եմ տալիս քեզ ինչ հետ համարձակ խօսելու, այս դեռ չի նշանակում, թէ դու իմ համբերութիւնը պիտի հարստահարես քո լիմար դատողութիւններով:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Ներիր, ես լափշտակուեցի: Այդ երիտասարդի խօսքերը տակն ու վրայ արին իմ մտքերը: Լռենք, ահա գալիս է նա...

ՀԵՐՍԷԼԻ: (Դուրս է գալիս ձախ կողմի առաջին դռներից: Նա մատների ծայրերով ըննած է մի թիթեռնիկ, որին նայում է ուշադիր):

ԱՆՏՕՆ: (Տեսնելով Հերսէլին, զուարթանում է):

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: (Տեղից ըարձրանալով, գլուխ է տալիս, նորից նստում, գլխարկը դնելով քովի դատարկ աթոռի վրայ):

ՀԵՐՍԷԼԻ: Բարով, Իլիա Մարտինիչ: (Մօտենում է): Նայեցէք, ի՞նչ սիրուն թիթեռնիկ է, ի՞նչ քնքոյշ գըլ-խիկ ունէ, ի՞նչ տարօրինակ թևեր, մէկը սև, միւսը սպիտակ. բնութեան կապրիզներից մէկը: (Դառնում է Անտօնին): Առ հասարակ ես թիթեռնիկներ չեմ սիրում, բայց այս մէկին բռնեցի: Նա թռչկոտում էր լուսամբ-

տիս վրայ, զիպչելով ապակիներին: Իսկ ես նրան զըրկեցի ազատութիւնից:

ԱՆՏՕՆ: Լաւ բան չես արել:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Այո՛, զրկելով նրան ազատութիւնից: (Թախծալի ժպտում է): Զիշդ ես ասում: Իսկոյն: (Մօտենում է ծառերին եւ թիթեռնիկը քաց թողնում նրանց նստում): Գնա, բաղդաւոր արարած, մի օր ապրիր, բայց ազատ ապրիր:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: (Ամբողջ ժամանակ թագուն դիտում է նրան եւ սերթ ընդ մերթ Անտօնին): Արծիւը թւաւորւում է...

ԱՆՏՕՆ: Իսկ քնչ ես անում իմ թիթեռնիկները, Հելաէլի:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Վայրկենաբար տխրելով) Օխ, մի հարցնիր: Այսօր նրանք ուղղակի անտանելի են: Մէկին հանգստացնում եմ, միւսն է լալիս...

Վիրժինէն բերում է սրժամանը, դնում Հերսէլու առջեւ եւ գնում:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Յետոյ երրորդը, և այն ժամանակ սկսում է սքանչելի տրիօն: Եվալլա, իսկ իմ սալօնում տիրում է պօէտիքական անդորրութիւն:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ախ, Իլիա Մարտինիչ, երբեմն ես նախանձում եմ այն մարդկանց, որոնք ընտանեկան հոգսերից ազատ են:

ԱՆՏՕՆ: Գու այնպէս ես ասում «ընտանեկտն հոգսեր», որ կարծես շատ ես ծանրաբեռնուած նրանցով: Խօմ, փառք Աստու, Իլիան տան մարդ է, տեսնում է ինչպէս եմ քեզ պահում:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Այո, Իլիա Մարտինիչին ամեն բան յայտնի է...

Մարմարեանն ու Անտօնը հայեացքներ են փոխանակում:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Դնելով ամուսնու առջեւ մի զաւաթ

սուրճ) Իլիա Մարտինիչ, գուցէ այսօր բացառութիւն
անէք և մի գաւաթ սուրճ խմէք:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Եթէ ուզում էք ինձ պատժել—ու-
րախութեամբ կը խմեմ:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ուրեմն արգելուած է անպայման: (Ա-
ծում է իւր համար մի գաւաթ սուրճ):

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Անպայման և ամեն խմիչք, բացի
կաթից:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ես կարծում եմ, այդ շատ ձանձրալի
պիտի լինի տղամարդի համար: (Խմում է):

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Այո, մանաւանդ ինձ համար: Ես
մի ժամանակ շատ էի սիրում սև սուրճը և յաճախ
խմում էի սառցրած շամպայնի հետ անանասով:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Սուրճը շամպայնի հետ—առաջին ան-
գամն եմ լսում: Պէտք է փորձել:

ԱՆՏՈՆ: (Զըսողուած է հաշուեթղթերով) Այդ շատ
վնասակար խմիչք է:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Դու էլ ամեն բան վնասակար ես հա-
մարում. սուրճն առանց կաթի, ծխելը, գիշերներն ուշ
քնելը, ընթերցելը:

ԱՆՏՈՆ: Այդ բոլորից ես վաղուց եմ կշտացել:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Հեզնօրէն ծիծաղելով) Կշտացել ես...

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Անտօնը մի փոքր զրպարտեց իրան:
Մեր ընկերական շրջանում նա յայտնի է եղել իւր չա-
փաւորութեամբ:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Այո, և ճաշակով, չէ:

ԱՆՏՈՆ: (Հաշուելով) Երկու հարիւր լիտուն և եօ-
թանասուն—երեք հարիւր քսան ուրբի, միայն պատե-
րի պաստառների համար... թանգ է:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Ես օրից օր աւելի ու աւելի հա-
մոգւում եմ, որ Անտօնի ճաշակը մրցակից չունի:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ա՛խ, հին կավաւեր, դարձեալ կօմպ-
լիմաններ...

ԱՆՏՕՆ: Եթ Տարիւր լուբլի ներկարարին: Տնա-
քանդութիւն է...

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Դժկամակ) Թո՛ղ այդ հաշիւները գո-
նէ մի կէս ժամ: (Մարմնարեւանին) Առաւօտից սկսած
մի գլուխ այդ հաշիւներով է զբաղուած:

ԱՆՏՕՆ: Եթէ ես իմ հաշիւներով չը զբաղուէի, դու
էլ առաւօտից ինձ չէիր ձանձրացնի քո դաշնամուրի
զնգզնգոցով: Ուրեմն քվիթ ենք...

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ուրախութեամբ կազատէի քեզ իմ դաշ-
նամուրից, եթէ իրաւունք տայիր: Ինչ անեմ, որ յա-
մառում ես...

ԱՆՏՕՆ: Առ, դարձեալ հին երգը նոր եղանակով:
Հերսէլի, դուրս բեր գլխիցդ այդ ցնորքը: Դու երբէք
երաժշտուհի չես կարող դառնալ: Ականջ մի դնիր ու-
րիշների խօսքին: Նրանք քեզ շողոքորթում են:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ես ուրիշներին չեմ լսում, այլ իմ հո-
գու ձայնին:

ԱՆՏՕՆ: (Հեզնութեամբ): Եւ այդ ձայնն ասում է,
որ դու տաղանդ ես:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Չը գիտեմ: Զգում եմ միայն, որ եթէ
չը շարունակեմ իմ կրթութիւնը, միշտ պիտի դժբախտ
լինիմ...

ԱՆՏՕՆ: (Մի քանի վայրկեան լռելուց յետոյ, հա-
շիւները հեռացնում է իրանից): Հերսէլի, լսիր ինձ,
թող լսի և մեր բարեկամը: Դու խելօք կին ես, կարող
ես սառն դատել: Դիցուք, թէ ես քեզ մի քանի տարի
ազատութիւն տուեցի, և դու դարձար տաղանդաւոր
դաշնակահար, թէկուզ համաշխարհային աստղ, որի մա-
սին աւելի քան կասկածում եմ: Իսկ ե՞ս ուր գնամ, ե՞ս
ինչ անեմ: Պիտի վերցնեմ նօտաներիդ կապոցը և ետե-
ւիցդ ընկած թափառեմ քաղաքից քաղաք իբրեւ արտիս-
տուհու ամուսն: Պիտի ծաղրի և ծիծաղի առարկայ
դառնամ իբրեւ մի կնոջ պոչ: Ոչ, Հերսէլի, ինչ ուզում

ես պահանջիր ինձանից, միայն ոչ այդ, որովհետեւ ես ինքնասէր եմ և յարգում եմ ինքնուրոյնութիւնս:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Ոտքի է կանգնել): Իսկ ես ինչ եմ քո կարծիքով: Ինքնասիրութիւնից և ինքնուրոյնութիւնից զուրկ մի ողորմելի էակ:

ԱՆՏՕՆ: Դու կին ես:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Այսինքն, քո կարծիքով, ոչ առանձին մի անհատ, ոչ մի ամբողջութիւն իւր սեպհական ձրգտումներով ու գաղափարներով:

ԱՆՏՕՆ: Ես քեզ հարիւր անգամ ասել եմ և կըրկնում եմ, որ կինը, մանաւանդ հայ կինը ծնուած է միայն ամուսին և մայր լինելու համար: Ուրիշ կոչում կնոջ համար ես չեմ ընդունում:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: (Ոտքի է կանգնել եւ հեռուից լսում է, յանդիմանաբար): Անտօն...

ԱՆՏՕՆ: (Գրգռուած): Ի՞նչ ես կամենում:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Ոչինչ, յետոյ կասեմ...

ՀԵՐՍԵԼԻ: Որքան ուրեմն ստոր է քո գաղափարը կնոջ մասին: (Եղբուած անցնում է ցանկապատի կողմ եւ նայում հեռաւոր լեռներին):

ԱՆՏՕՆ: (Զայրանալով): Ստոր... Հերսելի, մի յափշտակուիր մօղային գաղափարներով, նրանք պերճախօս են միայն տեսականապէս, իսկ գործնական կեանքի համար փուչ են: Կնոջ համար չի կարող լինել աւելի վեհ, աւելի սուրբ կոչում, քան այն, ինչ որ սահմանուած է բնութիւնից: Դուրս բեր գլխիցդ այդ ցնորքները:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Այդ դուք, տղամարդիկդ էք, որ ցնորք էք համարում կնոջ ինքնուրոյնութիւնը: Դուք էք նրան ստորացրել մինչև այդ աստիճան: Կինը նոյնպէս անհատ է...

Ցանկապատի ետեւում երեւում է Աննա Ալիմըարեանը:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Ով որ է գալիս է:

ՏԵՍԻԼ IV.

ՆՈՅՆՔ ԵՒ ԱՆՆԱ.

ԱՆՆԱ: (Թուխ-թուխ դեմքով կին է, պարզ, բայց ծաշակով հազնուած: Ձեւերն ու շարժումները ազատ են, համարձակ, սակայն ոչ զերծ կանացի քնքշութիւնից: Մէջքին կապած է քարակ զեղեցիկ գօտի, որի վրայ քաշ արած է շատ փոքրիկ արծաթեայ դաշոյն: Հասնելով դռներին, կանգ է առնում, նայում դէպի ներս): Թոյլ տուէք հարցնել օյս է Բէգմուրեանների ամալանոցը:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Այո է:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Ձը ծանաչելով): Ո՛ւմն էք կամենում:

ԱՆՆԱ: Քեզ: (Վազում է ներս): Հերսիլիան:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Ծանաչելով): Աննա... Հազիւ ճանաչեցի...

Գրկախառնում են եւ համըռուում:

ԱՆՆԱ: Վերջապէս, եօթ տարի չը տեսնուելուց յետոյ:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Ուրախ): Այո, եօթը տարի: Այդ որ տեղից, ինչպէս, երբ: Ահա սիւրպրիզ... Նստի՛ր... Ահ, ներկայացնում եմ, ամուսինս և նրա բարեկամը: Անտօն, ահա սա է իմ ընկերուհի Աննան, որի մասին այնքան խօսել եմ քեզ հետ:

Անտօն եւ Մարմարեան յարգանքով գլուխ են տալիս:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Աննային): Ե՞րբ ես եկել:

ԱՆՆԱ: Երէկ երեկոյեան: Այսօր իմացալ, որ դու այստեղ ես, շտապեցի գալ քեզ տեսնելու:

(Նստում են):

ՀԵՐՍԵԼԻ: Վերջին ամիսները քեզնից նամակ չէի

ստանում, սաստիկ բարկացած էի վրէժ: Բայց այս մասին լեռոյ, առաջ դեռ նախաճաշիր:

ԱՆՆԱ. Ես արդէն նախաճաշել եմ մօրաքրոջս մօտ:

ՀԵՐՍԵԼԻ. Դու նրա մօտ ես իջեանել:

ԱՆՆԱ. Ախ ոչ, ամուսինս չը կամեցաւ: Մենք իջեանել ենք հիւրանոցում:

ՀԵՐՍԵԼԻ. Դ՞ու, հիւրանոցում: Իմ ամարանոցը թողած: Այդ աններելի է: Անտօն, հրամայիր Սամսոնին, որ իսկոյն գնայ և Աննայի իրերը բերի:

ԱՆՏՈՆ. Ուրախութեամբ: (Ուզում է գնալ):

ԱՆՆԱ. Ոչ ոչ, շնորհակալ եմ: Ռուբէնը չի համաձայնուի, երբէք: Զուր մի անհանգստանաք:

ԱՆՏՈՆ. Նստում է եւ շարունակում է հաշիւներով զբաղուել:

ՀԵՐՍԵԼԻ. Ռուբէնը, քո ամուսինը և իմ նախկին հարեանը: Քանի տարի է ես նրան չեմ տեսել: Ես համարեա թէ երեսայ էի, երբ նա հեռացաւ Կովկասից: Շնորհաւորում եմ, սիրելիս, լուսով եմ, որ երջանիկ ես:

ԱՆՆԱ. Ես նոյնպէս շնորհաւորում եմ, թէ և նամակներով հարիւր տեղամ իրարու շնորհաւորել ենք: (Ընտօնին): Դուք պէտք է շատ երջանիկ լինիք, որ ունիք Հերսելիի պէս ամուսին:

ԱՆՏՈՆ. Այո, տիկին, ես երջանիկ եմ: (Նստում է եւ զբաղում հաշիւներով):

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ. Ասացէք, խնդրեմ, տիկին, դուք հանգուցեալ բժիշկ Խորէնեանի դուստր չէ՞ք, արդեօք:

ԱՆՆԱ. Այո, պարոն, դուք նրան ճանաչում էիք:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ. Ինչպէս չէ, լաւ ծանօթներ էինք: Նա շատ ուսումնասէր մարդ էր, գիտէր գրելթէ բոլոր և բոլոր կան լեզուները:

ԱՆՆԱ. Այո, նա շատ լուսաւոր մարդ էր: Նա ինձ աւանդել է անպատճառ բարձրագոյն ուսում ստանալ:

ՀԵՐՍԵԼԻ. (Հառաչելով): Եւ քեզ կը յաջողուի
կատարել նրա աւանդը Աննա, քեզ Համեն բան կը յա-
ջողուի, դու ունիս կամքի ոյժ...

ԱՆՏՕՆ. Հինգ հազար երեք հարիւր ըուրի հիւս-
ների... Սարսափելի է... (Ձգում է հաշիւները եւ լրա-
գիր վերցնում):

ԱՆՆԱ. Գիտես, Հերսելի, ես թողեցի այս տարի
մանկավարժական կուրսերը: Այժմ պատրաստում եմ
մտնել Պետերբուրգի կանանց՝ բժշկական ինստիտուտը...

ԱՆՏՕՆ. (Նկատելով չափ հեղինակ): Կը նշանակէ
դուք ուզում էք լինել ինքնագլուխ, անկախ կին... Է-
մանսիպասիօն...

(Հերսելին նայում է նրան յանդիմանաբար):

ԱՆՆԱ. (Կտրուկ): Ձէք սխալում, պարոն Բէգմու-
րեան, ես ուզում եմ լինել անկախ, և իմ ամուսինն
ինձ չի արգելում:

ԱՆՏՕՆ. Այդ, ի հարկէ, գովելի է: Երևի, երեխա-
ներ չունիք...

ԱՆՆԱ. Առ այժմ ոչ: Եւ եթէ լինին էլ, չեն խան-
գարի:

ՄԱՐՄԱՆԵԱՆ. Իսկ ձեր ամուսինն ինչո՞վ է պա-
րապում:

ԱՆՆԱ. Չարտարապետ է:

ԱՆՏՕՆ. Այդ լաւ է, ես կը խնդրեմ նրան կազմել
իմ միւս տան պլանը:

ԱՆՆԱ. Նա առ այժմ պատուէրներ չի ընդունում:
Դեռ կատարելագործւում է իւր արուեստի մէջ:

ԱՆՏՕՆ. (Վերցնելով սեղանի վրայից հաշիւներ):
Էհ, ինձ ներեցէք, տիկին, մի քանի կարեւոր նամակներ
պիտի գրեմ: (Գնում է պատշգամբ առաջին դռներով):

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ. Երկու ընկերուհիներ եօթ տարի
չը տեսնուելուց յետոյ խօսելու շատ բան կունենան:

(Հերսէլուն): Զեր թուլաւութեամբ գնում եմ անտառի կողմի պատշգամբը:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Հրամայեցէք Սամսոնին, որ ձեր բազկաթռն այնտեղ տանի:

Մարմարեանը գլուխ է տալիս եւ անցնում պատըշգամբի երկրորդ դռներով:

ՏԵՍԻՆ V.

ՀԵՐՍԵԼԻ և ԱՆՆԱ:

Վերթինէն ներս է մտնում եւ սկսում սեղանի իրերը ժողովել ու տանել, հետաքրքրուած դիտելով Աննային:

ԱՆՆԱ: (Աչքերով ուղեկցել է նախ Անտոնին, ապա Մարմարեանին): Այդ պարոնը ամուսնուդ ազգականն է:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Մօրաքրոջ որդին է:

ԱՆՆԱ: Ողորմելի մարդ:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Այո, նա հիւանդ է:

ԱՆՆԱ: Տեսնում եմ և գիտեմ... Եւ որքան մեզանում շատացել է այդ տեսակ հիւանդների թիւը: Ինչո՞ւ ես ժպտում, այժմ ես կէս բժիշկ եմ, գիտեմ շատ հիւանդութիւնների յանցաւոր պատճառը: (Սալասելով, որ Վերթինէն հեռանայ) Հերսէլի (մօտենում է ու ձեռքը ընկնում), աչքերիս նայիր: Դու բաղդաւոր ես:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Շփոթուած): Ինչո՞ւ համար ես հարցնում:

ԱՆՆԱ: Որովհետեւ դու քո նամակներում ամենազգուշ կերպով այդ մասին լռում էիր, մինչդեռ ես իմ մասին ոչինչ չէի թաղցնում: Այժմ դու պէտք է բոլորը պատմես, հասկանում ես, բոլորը:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Յուցամատը յանդիմանաբար շարժե-

լով): Աննա, ես զգում եմ, որ նա քեզ դիւր չեկաւ:

ԱՆՆԱ: Նա նման է մի հասարակ վաճառականի...
Բայց ասա, քնչալէս պատահեց, որ դու նրան ընտրեցիր կեանքիդ ընկեր... Դու ինչ ալս մասին գրեթէ ոչինչ չես գրել: Յոյց է տալիս աջ կողմի, ավանսցնանայի մօտի նստարանը): Նստենք այստեղ և պատմիր: Դու նրան լու էիր ճանաչում երբ ամուսնացար:

Նստում են:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ես նրան բոլորովին չէի ճանաչում այն ժամանակ...

ԱՆՆԱ: (Զարմանալով): Ի՜նչ, ուրեմն դու ամուսնացել ես նրա հարստութեան հետ: Դ՞ու, որ միշտ խօսում էիր սիրոյ մասին, դ՞ու, հոգով բանաստեղծդ...

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Թեթեւ հառաչելով): Լսիր, Աննա, քանի որ այդպէս հետաքրքրւում ես — կը պատմեմ: Ես տասնութ տարեկան չը կայի, երբ, յիշում ես, աւարտեցինք գիմնազիան: Դու գնացիր եղբօրդ մօտ արտասահման, իսկ ես մտայ կեանքի մէջ... Ամբողջ մի ձմեռալին սեզօն ես բաց չէի թողնում ոչ մի բազմամարդ պարահանդէս, բարեգործական ներկայացում, մանաւանդ երաժշտական կօնցերտ: Դու գիտես, որ ես երաժշտութեան սիրահար եմ...

ԱՆՆԱ: Սիրահար: Դու ունիս երաժշտական տաղանդ անգամ: Բայց այդ մասին յետոյ: Շարունակիր...

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ինչ համար, իհարկէ, հաճելի էր պտտել հասարակութեան մէջ: Ես կամաց կամաց սկսում էի ըմբռնել կեանքի իմաստը, Ծանօթ երիտասարդների թիւը մեծ էր: Ոմանք մինչև անգամ անտարբեր չէին դէպի ինչ:

ԱՆՆԱ: Իսկ դու անուշադիր սաւառնում էիր եթերքում...

ՀԵՐՍԵԼԻ: Յամենայն դէպս ինչ համար տղամարդը

դեռ գոյութիւն չունէր: Ես յափշտակուած էի երաժըշտութեամբ: Մի երեկոյ իմ ծանօթների շրջանում տեսայ Բէգմուրեանին: Ամբողջ երեկոյ նա պտտում էր շուրջս և աշխատում գրաւել ինձ: Շրջապատողներին շարքում նա աչքի չէր ընկնում ոչ իւր արտաքինով և ոչ զարգացումով: Իսկ ձևերն անտաշ էին: Նա ճաշակով հագնուել անգամ չգիտէր: Նոր հագուստը նրա վրայ նոր չէր երևում: Մի բան ինձ համար պարզ էր, այն է, որ հայրս նրան շատ է հաւանում: Ինչ և է, անցաւ ձմեռը, գարունը: Ամառը մենք ջրերումն էինք. հայրս բժշկուում էր: Ես, իհարկէ, Բէգմուրեանին մոռացել էի: Սակայն նա ինքը լիշեցրեց իւր մասին: Մի օր մօրս հետ զբօսնում էինք, յանկարծ նա մեր առաջը դուրս եկաւ, ժպտալով, ուրախ: Այնուհետև նա ամեն օր մեր տանն էր: Վերջապէս, քնչ երկարացնեմ, չանցաւ մի ամիս, և ես դարձայ տիկին Բէգմուրեան: Եւ ահա առաջիկայ կիրակի լրանում է իմ ամուսնութեան վեցերորդ տարին: Այս է իմ ամբողջ ռօմանը:

ԱՆՆԱ: Ուրեմն, այնուամենայնիւ, վերջիվերջոյ դու նրան հաւանեցիր:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Դրականապէս): Ոչ: Թէ ինչու տուեցի համաձայնութիւնս, չը գիտեմ: Ես, իհարկէ, ազատ էի ասելու «այո» կամ «ոչ»: Եւ ես երբէք չեմ մոռանայ մի բան. այն օրն երբ տուեցի դրական պատասխան, ինձ համար անտանելի օր էր: Ես տեսնում էի, որ եթէ մերժեմ—պիտի չարաչար վշտացնեմ մօրս: Նա ինձ չէր ստիպում կամ թախանձում, բայց լուռ, ակնածութեամբ լի հայեացքներով հալածում էր: Միևնոյն ժամանակ, ես խղճում էի Անտօնին: Կարճ միջոցում նա սիրահարուել էր ինձ վրայ խելագարի պէս: Ախ, Աննա, ծանր զգացում է տղամարդին խղճալը, մանաւանդ երբ այդ տղամարդին ամենքը գովում են: Ես տեսնում էի, որ ինքս իմ առջև կեղծում եմ, ինքս գիտակցաբար խա-

քու՞մ եմ իմ հոգու ձայնին: Բայց և այնպէս, կամքի ոյժ չունեցայ մի անգամ արտասանած խօսքս յետ վերցնելու: Նոյն իսկ պսակի երեկոյ, երբ քահանան երրորդ անգամ հարցրեց. «Համաձայն ես,» ես մտածեցի. «դեռ ուշ է, դեռ կարող եմ յետ կանգնել»: Բայց նայեցի մօրս ուրախ դէմքին, Անտօնի երջանիկ երեսին, Աննա, և լեզուս կաշկանդուեց: Ես ոչինչ չասացի, միայն գլուխս թեքեցի կրծքիս: Եւ այդ վայրկեանին մարմնովս անցաւ մի տարօրինակ, մի սոսկալի սարսուռ, Աննա: (Սեղմիմ է Աննայի ձեռքը ամուր):

ԱՆՆԱ: Ա՜հ, սարսուռ: (Նայում է Հերսէլի աչքերին խորհրդաւոր) Հերսէլի, ես վախենում եմ քո ապագայի մասին:

Հ.ՐՍԵԼԻ: (Երեսը ձեռներով ծածկելով) Ոչ, ոչ, Աննա, մի ասա այդ բանը, մի ասա, Անտօնը լաւ մարդ է... (Վեր է կենում):

ԱՆՆԱ: Գուցէ նա լաւ մարդ է, բայց դու գոհ չես քո վիճակից, Հերսէլի, իսկ այդ վտանգաւոր դրութիւն է կնոջ համար:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Լռիր, բաւական է, լսում ես, ես... ես... դժբաղդ չեմ: Այժմ դու պատմիր քո մասին, Աննա:

ԱՆՆԱ: Իմ պատմութիւնը շատ կարճ է: Ես վճռել եմ ձեռք բերել բարոյական և նիւթական անկախութիւն, որպէս զի մեր ամուսնական կեանքի կշիռը չը կորցնի իւր հաւասարութիւնը:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Հասկանում եմ միտքդ, Աննա, որքան խելօք ես, որքան հեռատես... Ես այժմ այն համոզմունքի եմ, որ անբաղդ է այն կինը, որ իւր ամուսնուց բարերարուած է զգում իրան...

Յանկապատի ետեւում երեւում է Ռուբէն Ալիմ-ըարեանը: Նա նրբակազմ է, փոքր ինչ գունատ, բայց առողջ երիտասարդ է մտախոհ դէմքով: Հագած է սեւ պիջակ, նոյն գոյնի վարտիկ, սպիտակ ժիլետ: Ձեւերը

կիրթ են, սակայն ներվային եւ հապճեպ: Մինչեւ ցանկապատի դռներից մտնելը քանի մի վայրկեան դիտում է ամառանոցի շրջակայքը:

ԱՆՆԱ: Այդ քնչ ես կորցրել, որ փնտրում ես, Ռուբէն:

Տ ՍԻԼ VI

ՆՈՅՆՔ և ՌՈՒԲԵՆ ԱԼԻՄԲԱՐԵԱՆ

ՌՈՒԲԵՆ: Մի մանկական դառն լիշատակ: (Տեսնելով Հերսէլին, հեռուից գլխարկը վերցնում է ու մօտենում):

ԱՆՆԱ: Հապա, կարո՞ղ ես ասել, որ այս գեղեցիկուհին այն փոքրիկ, նիհար ու դեղնած աղջիկն է...

ՌՈՒԲԵՆ: (Սեղմնելով Հերսէլիի ձեռքը): Որն ամեն անգամ ինձ վրայ ձիւնի գնդակներ էր արձակում իրանց գաւթում:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Երբ գալիս էիք իմ եղբօր հետ դասեր սովորելու: Յիշում եմ: Նստեցէք, խնդրեմ: Այն ժամանակ դուք ինձ բարկացնում էիք: Գիտե՞ս, Սննա, ինչ էր անուանում ինձ:

Ռուբէնը նստում է Հերսէլիից յետոյ:

ԱՆՆԱ: Լսել եմ, փոքրիկ նապաստակ: Որովհետեւ ամեն անգամ երաժշտութեան ուսուցիչը գալիս դու թագնում էիր դաշնամուրի ետևում, ինչպէս նապաստակը թփի տակ որսորդին տեսնելիս: Զարմանալի չէ, Հերսէլի, որ առաջ այնպէս փախչում էիր երաժշտութիւնից, յետոյ սիրահարուեցիր:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Ռուբէնին): Այն քնչ մանկական լիշատակի մասին էր ձեր խօսքը:

ՌՈՒԲԵՆ: Մանուկ ժամանակս, երբ մի ամառ ծնողներիս հետ այստեղ էինք, մի անգամ ահա այն թմբից

գլորուել եմ: (Նայելով շուրջը): Այն ժամանակ այս տեղերն ամայի էին:

ԱՆՆԱ: (Մերթ անցուդարձ է անում, մերթ կանգ առնում): Իսկ այժմ քո գլորուած տեղում բուսել է մի չքեղ ամրոց: Տես, որ նրա կախարդուհին չը դիւթի քեզ...

ՀԵՐՍԵԼԻ: Դու անուղղելի ես, Աննա... Ահա և ամուսինս...

ՏԵՍԻՆ VII

ՆՈՅՆՔ, ԱՆՏՈՆ և ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ

Անտոնն եւ Մարմարեանը դուրս են գալիս միաժամանակ, առաջինը սլատշամբի առաջին, երկրորդը երկրորդ դռներից:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Անտոնին): Դու վերջացրե՞ր գործը:

ԱՆՏՈՆ: (Իջնելով պարտէզ): Այո:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ուրեմն կարող եսք այժմ զբօսնել:

ԱՆՏՈՆ: Բայց թոյլ տուր նախ ծանօթանամ մեր հիւրի հետ:

ՌՈՒԲԷՆ (Մօտենում է եւ Անտոնին ձեռն է տալիս): Ալիմբարեան: Եթէ չեմ սխալւում, ձեզ հանդիպել եմ արտասահմանում:

ԱՆՏՈՆ: (Բաւական անտարբեր) Շատ կարելի է...

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: (Բարեւելով): Դուցէ և մեր հրամանոց:

ՌՈՒԲԷՆ: Այո և ձեզ, երկուսիդ միասին, Փարիզում:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Աննա, այժմ ես կարող եմ ցոյց տալ քեզ մեր ամարանոցի շրջակայքը: (Ռուրէնին) Եւ ձեզ, եթէ կամենաք զբօսնել:

ՌՈՒԲԷՆ: Ուրախութեամբ:

ԱՆՏՈՆ: Շոք է բաւական:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Կատակով) Քեզ համար միշտ կամ շոք

է կամ ցուրտ: Բայց պայմանով, Աննա, որ դուք այսօր մեզ մօտ ճաշէք: (Ռուրէնին) Յուսով եմ չէք մերժի:

Ռուրէնը համաձայնուելով գլուխ է տալիս:

ԱՆՆԱ: (Մօտեցել է ցանկապատին եւ դիտում է հեռուն): Ի՞նչ գեղեցիկ շրջակայք ունի ձեր ամառանոցը: Հերսէլի, դու, երեւի, ամեն օր զբօսնում ես:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ոչ, ես շատ քիչ եմ զբօսնում:

ԱՆՆԱ: Ինչո՞ւ:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Մօտիկ անդերում զբօսնել չեմ սիրում, իսկ հեռու գնալու համար ընկերակից չունիմ:

ԱՆՆԱ: (Մօտենալով քնով կենդրոնին) Իսկ պարոն Անտօնը:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Օօ, նա շատ ծոյլ է զբօսնելում:

ԱՆՏՈՆ: Ծոյլ է: Դու հարթ տեղերը թողած սիրում ես թռչկոտել ժայռերի վրայ և ինչ էլ ստիպել որսորդական շան պէս քեզ հետեի: Ի հարկէ, կը ծուլանամ:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Այո, ես սիրում եմ ժայռերը, լեռները, խոր ձորերն ու մթին անդունդները: (Դէպի պատշգամբ) Վերժինէ...

Աննան մօտենում է համակին:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: (Մեկուսի) Խոր ձորերը, մթին անդունդները, օօ, երիտասարդութիւն, երիտասարդութիւն: Վերժինէն զալիս է:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Վերժինէին) Բեր այստեղ գլխարկս ու

հովանոց:

Վերժինէն գնում է:

ԱՆՆԱ: (Վերցրել է համակի վրայից գիրքը եւ նայում է վերնագրին) «Բարոյականութիւն, թէ՛ նախապաշարմունք»: Հերսէլի, դու ես կարդում այս գիրքը:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Այո:

ԱՆՆԱ: (Գիրքը դնում է իւր տնդը): Հետաքրքրական է:

Վերժինէն քերում է Հերսէլի զլխարկն ու հովանոցն:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Գլխարկը դնելով) Ես պատրաստ եմ: (Անտօնին) Գալիս ես, թէ չէ:

ԱՆՏՕՆ: Ինչ ներիւ: Ես բարւոք եմ համարում Իլիայի հետ նաոգի խաղալ քան թափառել արեգակի տակ: Վերժինէ, բեր այստեղ նառդին:

Վերժինէն գնում է: Հերսէլին դժկամակութեան նշան է անում:

ՀԵՐՍԵԼԻ. Մենք երկար չենք զբօսնի: Աննա, տուր ինձ թևդ: (Աննում է թելը) Ահա այսպէս: Ես լիշեցի մեր անցեալը և դարձեալ զգացի ազատութիւն: Աննա, չես կարող երևակայել, թէ որքան ուրախ եմ քո գալուն:

Գնում են, ուրախ ուրախ զրուցելով: Ռուբէնը զլուխ է տալիս Անտօնին ու Մարմարեանին ու հետևում նրան:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: (Աչքերով ուղեկցել է Հերսէլին, ապա դառնում է Անտօնին) Ինչո՞ւ չը գնացիր նրանց հետ:

ԱՆՏՕՆ: Ծուլանում եմ:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: (Խորհրդաւոր) Իսկ այդ Ալիմբարեանը չի ծուլանայ և ամեն տեղ իւր կնոջը կը հետևի:

ԱՆՏՕՆ: Դարձեալ նոյնը:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Դարձեալ և միշտ պիտի կրկնեմ. կամ ժողովիր բոլոր ուժերդ և դարձիր կենսասէր ինչպէս Հերսէլին, կամ զսպիր նրա մէջ կենսասիրութեան հուրը:

ԱՆՏՕՆ: Ես ծեր չեմ:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Ոչ, դու նրա համար ծեր ես թէ մարմնով և թէ հոգով: (Վերժինէն քերում է նառդին):

ԱՆՏՕՆ: Իբրև հիւանդ բարեկամի, ես ներում եմ քեզ իմար խօսքերդ: (Վերցնում է նառդին Վերժինէից, որն իսկոյն հեռանում է):

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Ուրեմն ներիր մի խօսք ևս ասել:

Մի փոքր առաջ Հերսէլիի հետ վիճելիս, դու ասացիր. «Կիներ ծնուած է միայն ամուսին և մայր լինելու համար»: Ես անյարմար համարեցի նրա ներկայութեամբ նկատել, այժմ կընկատեմ. Անտօն, քիչ կրկներ այդ բանալ դարձուածը, կը փոշիմանես:

ԱՆՏՕՆ: (ծիծաղում է) Դէ լաւ, քիչ զօռ տուր խելքիդ: Նստիր խաղանք:

Մարմարեանը նայում է նրան սուր յանդիմանական հայեացքով եւ նստում ու զառերից մէկը վերցնում:

ԱՆՏՕՆ: (Զառը գցելով) Այսօր ես անպատճառ կը տանեմ...

ԻՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Տեսնենք...

Վ Ա Ր Ա Գ Ո Յ Ր

ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ե՛յն ամարանոցի ներքին կողմը: Միջակ հիւրասննեակ, թեթեւ, ռայց սիրուն կահաւորուած: Աջ կողմում երկու դռներ, որոնցից խորքինը տանում է Անտօնի առանձնասննեակը, իսկ ավանսցենայի կողմինը մը ուրիշ ազատ սննեակ: Այս երկու դռների միջեւ վառարան, որ նրբէք չի վառուել: Չախ կողմում նա երկու դռներ, որոնցից ավանսցենայի մօտինը տանում է ննջարան, իսկ խորքինը սեղանատուն: Խորքի պատի մէջ միայն մի դուռ լայն, կամարածեւ: Երաւի ու ծախ կողմերում միմեմ լուսամուտներ: Այս պատի առջեւ պատ գամբ, որ շարունակում է դէպի ծախ, բնմի կտուր: Պատշգաւթից դէն պարտէզ, յետոյ անտառ, այնուհետեւ ժայռեր, լեռներ, ճորեր: Հիւրասնեակի խորքի աջ աւելիւմում սեղան, վրէն գրքեր, ամսագրեր, լրագիրներ, այլքօմ եւ լուսանկարներ: Չախ անկիւնում պիանինօ, վրէն ծաղիկների մի փունջ եւ մի տուփ կօնֆետներ: Այս ու այն կողմում պատերի տակ աթոռներ, իսկ բնմի մէջ տեղում զահաւորակ եւ թեթեւ քաղկաթոռներ:

Իրիկնադէմ է: Արեգակը նոր նոր մայր է մանում: Հեռաւոր լեռների գագաթները լուսաւորում են նրա վերջին շողերով: Վարագոյրը քարծրանալուց յետոյ հետզհետէ այդ շողերը չքանում են, լեռների խորքից դուրս է գալիս լուսինը:

Տօնային ճաշը նոր է աւարտուել: Հիւրերը զբօսնում են պարտիզում: Բնմից երեւում են նրանց գլուխները, յետոյ չքանում: Ժառաները սեղանը հաւարում

են: Մերթ ընդ մերթ Սամսոնը ֆռակով եւ վիրթինէն տօնային հագուստով անցնում են պատշգամբով, պարտիզից դէպի ծախ տանելով ափսէներ, դանակ-պատաքաղ, գինու շիշեր եւ այլն:

Բոլոր դռներն ու լուսամուտները քաց են:

ՏԵՍԻԼ I

ՍՈԼՈՄՈՆ Է ՆԱՏԱԼԻՍ ՍՈՒՐԱԹԵՍՆԵՐ

ՍՈԼՈՄՈՆ: (Առողջ դէմքով, իւր տարիքի համեմատ կայտառ տղամարդ է, կարճ խուզած ալեխառն միրուքով ու մազերով: Հագած է մոխրագոյն ուղիւնկօտ, կոճակները քաց, սալտակ ժիլետ, որի վրայ օրօրում է վզից քաշ արած պանսնէն: Ներս է մտնում խորքի դռներից, նախ քան մտնելը ինչ-որ պատուէր է տալիս պատշգամբով անցնող Սամսոնին): Օֆ, վերջապէս, ճաշն աւարտուեց: Այդ կովկասեան «կենացները» զահլա են տանում: Այժմ փորձենք մեր փեսայի սիգարը: (Հանում է ժիլետի գրպանից մի սիգար եւ վառում):

ՆԱՏԱԼԻՍ: (Նիհար երեսով, չոր-չոր կազմուածքով կին է, որի խելացի աչքերն արտայայտում են կամքի հաստատութիւն եւ վճռականութիւն: Նա գլխաքաց է: Ալեխառն մազերը քաւական նօսրացել են, քայց դէմքը դեռ կրում է անցեալ գեղեցկութեան հետք: Հագած է մետաքսեայ ընկուզագոյն շրջազգեստ առանց արդու-զարդի: Ներս է մտնում ամուսնու հետ: Դու ուզում ես թուղթ խաղա՞լ:

ՍՈԼՈՄՈՆ: (Ընկղմուելով գահաւորակի վրայ) Այո, բարոյականութեանս արթուն պահապան եւ առհասարակ տղամարդի ժուժկալութեան ջտադով: Զը սեսօր, որ Սամսոնին հրամայեցի սեղան քաց անել: Ո՛ւր գնացին հիւրերը:

ՆԱՏԱԼԻԱ: Շատերը ցրուեցին, մնացեալը տիկին Ալիմբարեանի խելքով գնացին ձորի գլուխը: Արեգակի մայր մտնելն են դիտում, իբրև թէ չը տեսնուած բան է: Սոլոմոն, տուն գնալու ժամանակ է:

ՍՈԼՈՄՈՆ: Ոչ, հոգոյս ու մարմնիս հատոր, ոչ: Մի՞թէ մոռացել եմ Սոլոմոն Սուրաթեանի կեանքի նշանաբանը, միշտ զուարճալին գերադասել ընտանեկան իգիլիալից:

ՆԱՏԱԼԻԱ: (Նստում է հառաչելով): Ախ, ախ, չը գիտեմ երբ պիտի ձեռք վերցնես այդ նշանաբանից:

ՍՈԼՈՄՈՆ, Սուս, ճանճի սլատարագը մի սկսիր: Բայց ճաշը հիանալի անցաւ:

ՆԱՏԱԼԻԱ: Զը գիտեմ: Ինձ համար գլխաւորն այն է, որ Հերսէլին այսօր ուրախանում է:

ՍՈԼՈՄՈՆ: Եւ ի՞նչպէս: Այսօր նրա ամուսնութեան վեցերորդ տարեդարձն է, և ես ոչ մի անգամ նրան այսօրուայ պէս զուարթ չեմ տեսել:

ՆԱՏԱԼԻԱ: (Մտազրաղ) Այո, հիմա կարող եմ ձեռքս խղճիս վրայ դրած ասել, որ ես աղջկաս բաղդաւորեցրի:

ՍԱՄՍՈՆ: Պատշգամբի վրայ աջ կողմի լուսամտի առջեւ թղթախաղի սեղան է բաց անում:

ՍՈԼՈՄՈՆ: Հոգով փափագում եմ հաւատալ, բայց...

ՆԱՏԱԼԻԱ: Ել բայց ու մայց չը կայ: Հերսէլին ունի ամեն բան, ինչ-որ հարկաւոր է մի կնոջ բաղդաւորութեան համար:

ՍՈԼՈՄՈՆ: Բացի մէկից — համապատասխան ամուսնուց:

ՆԱՏԱԼԻԱ: Հերիք է, Աստուած սիրես, մի կրկնի՛ր այդ յիմար խօսքը:

ՍՈԼՈՄՈՆ: Ոչ, սիրելիս, ասել եմ և միշտ պիտի ասեմ — Անտօնը ոտից մինչև գլուխ պռօզա է, այն էլ մաշուած պռօզա, իսկ Հերսէլին, օօ, Հերսէլին ուրիշ

կին է, դու նրան դեռ լաւ չես ճանաչում: Վերջապէս, երբէք մինչեւ 30 տարեկան հասակը մի կնոջ համար չի կարելի ասել բաղդաւոր է նա թէ անբաղդ: Սպասիր դեռ:

ՆԱՏԱԼԻԱ: Ես կարծում եմ վեց տարուայ կենակցութիւնը բաւական է համոզուելու համար, որ Հերսէլին բաղդաւոր է:

ՍՈԼՈՄՈՆ: Կարծիր ինչ որ ուզում ես. բայց ես կոյր չեմ: Լսիր, այսօր ճաշի միջոցին, երբ այդ Ալիմբարեանները այնպէս զուարճանում էին, ես Հերսէլու դէմքի վրայ նշմարեցի մի տեսակ թախիժ: Ես համոզուած եմ, որ նա այդ րոպէին մտածում էր. «ինչու ես ևս չունիմ դրա նման ամուսին»: Իսկ երբ մի կին այսպէս է մտածում, նա երբէք չի կարող բաղդաւոր լինել: Ինչ և է, մի աններելի սխալ էր, որ դու արիր, Հերսէլուն տալով այդ մարգուէն:

ՆԱՏԱԼԻԱ: Լո՛ւր, ի սէր Աստծու:

ՍՈԼՈՄՈՆ: Կը լռեմ, բայց երևի, մի օր ինքը Հերսէլին կը խօսի: Էհ, թողնենք, գալիս են, ես գնացի թուղթ խաղալու:

(Դուրս է գալիս պատշգամբ):

ՆԱՏԱԼԻԱ: (Մտազբառ) Մի՛թէ նա չի սխալուում: (Մնում է քանի մի վայրկեան ամուսնու խօսքերի տալուորութեան տակ, ապա, ձեռքով մի վճռական շարժումն անելով, անցնում է ննջարան):

Սոլոմոնն երեք հիւրերի հետ նստում է թղթախաղի:

ՏԵՍԻԼ II

ՀԵՐՍԵԼԻ, ԱՆՏՕՆ, ԱՆՆԱ ԵՒ ՌՈՒԲԷՆ ԱԼԻՄԲԱՐԵԱՆՆԵՐ,
ՍՈՒՐԷՆ ԵՒ ՎԱՌՎԱՌԷ ԳՌԱՆԳՈՒԼԵԱՆՆԵՐ ԵՒ ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ:

Հերսէլին հագած է ուրախ գոյնի ամսուային թն-

Թեւ քայց ճոխ շրջագգեստ: Աննան նոյնպէս տօնային հագուստով է: Անտօնը հագած է քաց գոյնի նորածեւ կարուած հագուստ: Ամենքը զուարթ տրամադրութեան մէջ են:

Սամսոնը սեղանատնից թէյ է բերում՝ եւ սկսում քաժանել:

ԱՆՆԱ: (Ոգեւորուած) Սիւ, ի՜նչ հիանալի երևոյթ էր արեգակի մայր մտնելը: Քանի քանի անգամ տմպերն ու լեռները իրանց գոյները փոխեցին: Եւ ի՜նչ գոյներ: Երանգների այգպիսի մրցումն ես չեմ տեսել ոչ Շվէյցարիայի և ոչ Իտալիայի երկնքի տակ:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Անսովոր զուարթ) Աննա, դու վարակեցիր ինձ քո ոգեւորութեամբ: Որքան աշխոյժ և վառ-վռուն ես, Աննա: Դու խօսքով ուղղակի կեանք ես փչում ամենաչնչին երևոյթներին: Քո այստեղ գալուց յետոյ շատ բան է փոխուել իմ աչքում: Սառձ ես սիրում էի խոր ձորերը, մթին անդունդները և սոսկալի բարձրութիւնը: Դու ինձ սովորեցրիր սիրել բնութեան մեղմ, քնքոյշ տեսարանները: Ի՜նչ եմ ասում, դու ինձ սովորեցրիր սիրել կեանքի լուսաւոր կողմերը և հասկանալ նրանց խորհուրդը:

ԿԱՐԱՐԵԱՆ: Ասում են, արտաքին երևոյթներին գոյն տուողը մեր անձնական տրամադրութիւնն է:

ԱՆՆԱ: Ահա այդ է ճիշդը, Հերսելի, մեր անձնական տրամադրութիւնը: Սյօր քո ամուսնութեան տարեգարձն է, ուրախ հիւրեր, սքանչելի բնութիւն (ժըպտալով), գուցէ մի փոքր էլ շամպայնը ազդել են քեզ վրայ: Իսկ դուք, պարոն Անտօն, ինչպէս երևում է, շատ էլ չէք սիրում բնութեան հրաշալիքները...

ԱՆՏՕՆ: (Այդ միջոցին զբաղուած է ինչ-որ գործնական խօսակցութեամբ Սուրէնի հետ) Ես վաղուց եմ կշտացել այգպիսի տեսարաններից:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Դու երբեք բնութեան գեղեցկութեամբ

չես հիացել: (Վերցնում է պիանոի վրայից կօնֆէկտ-
ների տոսփը, քաց է անում եւ դնում սեղանի վրայ:

ՎԱՌՎԱՌԻ: (Պարզ հագնուած քաւական սիրուն,
քայց գէր ու կոշտ դէմքով կին է): Ուղիղն ասած, ես
զարմանում եմ, որ մարդիկ ամեն դատարկ բանով հիա-
նում են: Արեգակը մայր մտաւ, լուսինը դուրս եկաւ,
երկինքը կարմրեց, կապտեց, չը գիտեմ ինչ հիանալի
բաներ են դրանք: (Վերցնելով նրկու խոշոր կօնֆէկտ-
ներ, մէկն իւր բերանն է դնում, միւսը տալիս է ա-
մուսնուն):

ՍՈՒՐԷՆ: (Նկատելով Աննայի հեգնական ժպիտն
իւր կնոջ խօսքերի վրայ, զրգուում է): Իմ կարծիքով,
գեղեցիկ կարելի է համարել միայն այն, ինչ-որ այս կամ
այն կերպ նպաստում է մեր կեանքի բարօրութեանը:
Իսկ այդ բարձր լեռներն իրանց ձիւնապատ գագաթնե-
րով ուրիշ ոչինչ են եթէ ոչ մի մի խոշնգոտ մեր կեան-
քի բարօրութեան համար:

ՌՈՒԻԲԷՆ: Այդ քնչպէս, հետաքրքրական է իմա-
նալ:

ԱՆՏՕՆ: Շատ հասկանալի է, եթէ այդ լեռները
չը լինէին, գուցէ մեր երկիրն այսօր ծածկուած լինէր
երկաթուղու գծերով:

ՍՈՒՐԷՆ: Եւ մենք մեր ապրուստի միջոցները կըր-
կնակի էժան ձեռք բերէինք մեր կեանքի բարօրութեան
համար...

ՌՈՒԻԲԷՆ: Դարձեալ կեանքի բարօրութիւն... բայց
քնչն էք համարում կեանքի բարօրութիւն, պարոն
Ֆռանգուլեան...

ՍՈՒՐԷՆ: Իմ ընտանիքի առողջութիւնն ու նիւթա-
կան ապահովութիւնը:

ԱՆՆԱ: Կարճ և հասկանալի:

ՎԱՌՎԱՌԻ: (Մի կօնֆէկտ եւս վերցնելով): Ի հար-
կէ, այդպէս է, ամենքի համար այդպէս է: (Դնում է

կօնֆէկտը ընրանը) Դու համաձայն չես, Հերսէլի:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ինչ մի հարցրու: Ես այնպիսի տրամադրութեան մէջ եմ, որ չը գիտեմ, չը գիտեմ... գուցէ պատրաստ եմ գեղեցիկը սիրել նոյն իսկ յանցանքի մէջ:

ԱՆՏՈՆ: (Ձարմացած) Գեղեցիկը յանցանքի մէջ...

ԱՆՆԱ: Շատ անգամ գեղեցիկը յանցանքի մէջ բիւր անգամ հաճելի է, քան առաքինին տգեղութեան մէջ:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Տարօրինակ խօսքեր մեր կանանց բերանում:

ՎԱՌՎԱՌԻ: Խելքս բան չը կտրեց: (կօնֆէկտ է վերցնում):

ՌՈՒԻԲԷՆ: Ես այսպէս եմ հասկանում տիկնանց ասածը. գեղեցկութիւնն ուրիշ ոչինչ է, եթէ ոչ առաքինութիւն: Իհարկէ, գեղեցկութիւն ընդհանուր մտքով և ոչ միայն ֆիզիքական գեղեցկութիւն:

ՎԱՌՎԱՌԻ: Ամենից հասկանալին Սուրէնի ասածն էր. ընտանիքի առողջութիւն և ապահովութիւն, մնացեալը լիմար բաներ են:

ՌՈՒԻԲԷՆ: Միանգամայն լիմար... Այո, բնութեան և կեանքի որ հրաշալիքը կարող է այնքան հաճոյք պատճառել, որքան ընտանիքի կուշտ և առողջ զէմքերը..

ՍՈՒԻԷՆ: Դուք կատակ էք անում, պարոն Ալիմբարեան:

ՌՈՒԻԲԷՆ: Ոչ ոչ, ես հրճում եմ, տեսնելով, որ մեզանում կենսական բոլոր խնդիրները գումարուած ու դրուած են մի գծի տակ—ընտանիքի առողջութիւն և ապահովութիւն: Մնացեալ բոլոր խնդիրները դատարկ բաներ են, լիմար անգործ մարդկանց անօգուտ խելքի արդիւնք...

ՍՈՒԻԷՆ: Դուք պարզապէս ծաղրում էք, պարոն Ալիմբարեան, չը նայելով, որ ինքներդ ամուսնացած էք: Բայց ես կասեմ, որ անհատի երջանկութիւնը հաս-

տատուն չէ, եթէ հիմնուած չէ այն պատուանդանի վրայ, որի անունն է ընտանիք:

ՍՈԼՈՄՈՆ: (պատշգամբից) Զարմանալի չի բերում թուղթս, զարմանալի: Փնս:

Անտոնը գլխով հաւանութեան նշան անելով Սուրէնին, ժտեցել է Հերսէլուն, որ նստած է ռազկաթողի վրայ, եւ կանգնելով նրա ետեւում, ձեռները սիրալիւր դրել է նրա ուսերի վրայ: Հերսէլին տխրում է:

ՌՈՒԲԵՆ: (Դառն հեզնութեամբ) Ափսոս միայն, որ այդ ձեր ամուր համարուած պատուանդանն այժմ բաւական խախտուած է, պարոն Փռանգուեան: Եւ նրանք, որոնց տշխարհահայեացքը մի փոքր բարձր է իրանց ամուսնու կօշիկներից, այժմ չեն կարողանում իրանց անհատական երջանկութիւնը նրա վրայ հիմնել:

ՍՈՒՐԵՆ: (Տաքանալով) Սյդ այնպեղ, ձեր լուսաւոր Եւրոպայում, և ոչ մեզանում:

ՌՈՒԲԵՆ: Ահ, երանի ընտանիքը մեզանում այնքան երջանիկ լինէր, որքան այնտեղ:

ՆՍՏԱԼԻՍ: (Գալիս է ննջարանից) Օհ, յոգնեցի նրանց զրոյեցնելուց: Կարճեմ, քնել են ուզում:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ահ, ժամանակ է: (Շտապով անցնում է ննջարան):

ՆՍՏԱԼԻՍ: Անտոն, նրանք քեզ են ուզում:

ԱՆՏՕՆ: (Կէս կաշտակով եւ կէս լուրջ) Ներեցէք, ես պիտի երեխաներին քնեցնեմ: (Գնում է ննջարան):

ՎԱՌՎԱՌԻ: (Ռուրէնին) Տես՛ք, այդ է ընտանեկան երջանկութիւնը հաւ:

ՌՈՒԲԵՆ: Ես ալ ես ոչինչ չեմ ասում: (Մօտենում է պիանային եւ նօտաները թերթում):

ՍՈԼՈՄՈՆ: (Պատշգամբից) Նառալիա, արի մօտս կանգնիր, քո ստն ինձ գալիս է: (Նատալիան գնում է պատշգամբ):

Բեմի նտելից լսում է շուրի ձայն: Բոլորն ա-
կանջ են դնում:

ԱՆՆԱ. Ահ, այդ քնչ է:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ. Շուրի: Մի ոտաբոբիկ և կիսամերկ
եզիդի ամեն երեկոյ գալիս է, լուսամուտի տակ, թմբի
վրայ ծալապատիկ նստում ու նուագում: (Մ'օտենում
է Ռուբէնին):

ԱՆՆԱ. Հիանալի է: Եւ ինչ սազում են մեղամաղ-
ձոտ հնչիւնները լուսնկայ երեկոյին:

ՌՈՒԲԷՆ. Շատ հետաքրքրական է տեսնել այդ
երաժշտին:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ. Գնանք: (Յաժր ձայնով): Ես ձեր
բոլոր ասածների միտքը հասկացայ: Խօսենք առանձին:
(Գնում է պատշգամբ Ռուբէնի թեմառած):

ՎԱՐՎԱՌԷ. Գնանք, Սուրէն, մենք էլ մօտիկից
լսենք: (Վերցնում է մի բուռն կօնֆէկտ: Աննային):
Դուք չէք ուզում լսել:

ԱՆՆԱ. Հեռուից աւելի քաղցր է հնչում շուրին:

ՍՈՒՈՄՈՆ. (Թղթերը ձգելով սեղանի վրայ): Պա-
րոններ, ես՝ էլ չեմ ուզում խաղալ: Բաւական է ինչ-
քան տարուեցի: (Վեր է կենում եւ նատալիայի հետ
անցնում պատշգամբի ծախ կողմը: Խաղընկերները
հետեւում են նրան, զուարթ խօսակցելով):

ՏԵՍԻՆ III.

Հերսէլին դուրս է գալիս ննջարանից:

ՀԵՐՍԷԼԻ ԵՒ ԱՆՆԱ.

ՀԵՐՍԷԼԻ. Դու մնացել ես մենակ:

ԱՆՆԱ. Ես մնացի, կամենալով առանձնանալ քեզ
հետ:

ՀԵՐՍԷԼԻ. Ես էլ կամենում էի քեզ հետ առանձ-
նանալ: (Բռնելով ընկերուհու ձեռքը): Ախ, Աննա, չը
գիտեմ ինչ ինչ է պատահում, մի զարմանալի տրա-

մադրութեան մէջ եմ: Կարծեմ մի քանի լիմարութիւններ ասացի:

ԱՆՆԱ: Յիմարութիւններ չասացիր, միայն...

ՀԵՐՍԵԼԻ: Միայն թնչ, ասա...

ԱՆՆԱ: Տրտմադրութիւնդ մատնեցիր հիւրերի ներկայութեամբ: Հերսէլի, ես հասկանում եմ քո հոգին և...

ՀԵՐՍԵԼԻ: Եւ խղճում ես, այո՛... Ախ, երանի քեզ Աննա, հազար երանի, որ ուշ ես ամուսնացել և ինքդ վճռել քո ճակատագիրը:

ԱՆՆԱ: Բայց չէ որ քո ճակատագիրն էլ ինքդ ես վճռել:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Դառն հեզնութեամբ): Ե՞ս: Եւ դու հաւատում ես այդ բանին: Ոչ, Աննա, իմ կամքը իմ ծնողների գերին է եղել, այսինքն իմ մօր գերին, հայրս մեղ չունի: Նա է կուրացրել է իմ աչքերը, մթնեցրել իմ ուղեղը, խլել ինձանից իմ կամքի ոյժը: Նա իմ շուրջը լստեղծել է գովասանքների արբեցուցիչ մթնոլորդ, ուր շողիացել են Բէզմուրեանի թերութիւնները և խոշորացել նրա մըջիւնային արժանաւորութիւնները: Եւ այնուհետեւ միայն զարձել է իմ կամքին և ասել. «սիրե՛լիս, մենք քեզ չենք ստիպում, այլ միայն հարցնում ենք ուզո՞ւմ ես զնալ Բէզմուրեանին»: Ես արտասանել եմ «այո»: Եւ այդ «այոն» միանգամ առ միշտ նրան ազատել է սպառնալի բոլոր պատասխանատւութիւնից:

ԱՆՆԱ: Բայց չէ որ դու ասում էիր, թէ Բէզմուրեանը լաւ մարդ է:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ասում էի և այժմ էլ նրան չեմ պախարակում: Բայց թնձ ինչ, Աննա, որ նա լաւ մարդ է, թնձ ինչ: Նա օտար է իմ սրտին, միանգամայն օտար և միշտ օտար է եղել, միշտ...

ԱՆՆԱ: Խեղճ, Հերսէլի, ուրեմն դու դժբաղտ ես...

ՀԵՐՍԵԼԻ: Եւ դու դեռ հարցնում ես: Միթէ չե՞ս դիտում, չե՞ս տեսնում:

Շուին դադարում է:

ԱՆՆԱ: Ես միայն տեսնում եմ զգում եմ, որ նա քոլորովին քո կեանքի ընկերը չէ: Բայց վեց տարի ապրել էք միասին, մթթ սովորութիւնը քեզ չի կապել նրա հետ:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Կապել է, այո՛, անտանելի շղթաներով: Ապրել եմ: Ո՛վ, ես: Ոչ, ես չեմ ապրել, այլ թմրել եմ բուսական կեանքի թմրութեամբ:

Շուին նոր եղանակ է սկսում:

ԱՆՆԱ: Եւ նոր ես զգում այդ:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ինչո՞ւ նոր: Զգում եմ այն օրից, երբ սկսել եմ ճանաչել կեանքը, հասկանալ իմ վիճակը: Այժմ միայն իմ գրութիւնը աւելի անտանելի է թւում ինձ, և պատճառը դու ես, Աննա...

ԱՆՆԱ: Ե՞ս:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Այո, դու, Աննա, մի վերաւորուիր, այդ քեզ պատիւ է բերում: Ես միշտ զգում էի, որ կան աշխարհի երեսին երջանիկ մարդիկ, կայ և երջանիկ կեանք: Զգում էի մութ կերպով, բնազդամբ: Քո գալուց յետոյ ինձ համար պարզուեց այն, ինչ-որ մութն էր մինչև այժմ: Քո գեղեցիկ բացաղութիւնները իսկական երջանիկ ամուսնական կեանքի, քո ընդարձակ հայեացքները մարդկային գոյութեան մասին, քո ազատ գաղափարները կնոջ ինքնուրոյնութեան վերաբերմամբ և վերջապէս, քո սեպհական երջանկութիւնը տուեցին իմ բաղդին վերջին հարուած: Եւ այժմ ես միանգամայն դժբաղդ եմ, Աննա... Ներիր, սիրելիս, իմ նախանձը չար չէ, այլ բարեկամական, եղիր երջանիկ բիւր անգամ աւելի, իսկ ես... ես անբաղդ եմ: (Հանդարտ լալիս է):

Շուին դադարում է:

ԱՆՆԱ: Հանգստացիր, սիրելիս, ոչքի եկ, ժամանակ չէ: Յետոյ կը խօսենք: Ահա, կարծեմ, գալիս են:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ոչ, ոչ, այլ ևս չեմ ուզում կեղծիքով ապրել, հերիք է... (Աչքերը սրբում է, ուշքը ժողովում):

ԱՆՆԱ: Կեղծիքով ապրե՛լ, այո, կեղծիքով ապրողը թշուառ է:

Պատշգամբից ներս են մտնում Ռուբէնը, Մարմար-
նանը, Փռանգուլեանները, Սուրաթեանները եւ հիւրերը:

ՏԵՍԻՆ IV

ՌՈՒԲԵՆ: Այդ շատ հետաքրքրական էր: Վաղուց
չէի լսել: Խեղճ մարդ, ի՜նչպէս ապշած նայեց երեսիս,
երբ ես ծափահարեցի:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Արևելցու տեսակէտից ծափահարու-
թիւնը մի տեսակ վայրենութիւն է: Արևելցին երաժը-
տութեամբ հրճուում է սրբազան լուծեամբ:

Անտօնը դուրս է գալիս ննջարանից:

ՌՈՒԲԵՆ: (Մօտենալով Հերսէլուն): Յը տեսու-
թիւն, տիկին, ձեր ընկերութիւնից կշտանալ չի կարե-
լի, իսկ արդէն ուշ է:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Թոյլ տուէք, որ Աննան այս գիշեր ինձ
մօտ մնայ:

ՌՈՒԲԵՆ: Թոյլ տամ: Տիկին, իմ և Աննայի յարա-
բերութիւնների մէջ թոյլտուութիւն բառը ջնջուած է:
Ազատ է անելու, ինչ-որ կամենում է: (Աննային) Կա-
մենում ես մնալ:

ԱՆՆԱ: Ես կը վերադառնամ, Հերսէլի, թող գնամ
մօրաբրոշս հանգստացնեմ: Ամբողջ օրը նա ինձ չի տե-
սել: Առայժմ, ցտեսութիւն: (Սեղմում է միւսների ձեռքը):

ՎԱՌՎԱՌԷ: Սուրէն, երեսաները անհամբեր սպա-
սում են: Ես ուրիշի տանը գիշերեմ: չեմ կարող: (Ուզում
է մի կօնֆէկտ եւս վերցնել, ըայց ամաչում է, յետ է
քաշում):

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Կօնֆէկտների տուփը փակելով, առա-
ջարկում է Վառվառէին): Սիրելիս, այս տուր երեսա-
ներիդ իմ կողմից:

ՎԱՌՎԱՌԷ: (Վերցնում է տուփը) Ե՛հ, ի՜նչ հար-
կաւոր է, աւելորդ է:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ոչ ոչ, վերցրու: Համբուրում է Վառ-
վառէի հետ):

Բոլոր հիւրերը սեղմում են տանտէրերի ձեռքը եւ գնում խորքի դռներով: Հերսէլին եւ Անտօնը ուղեկցում են նրանց մինչեւ պատշգամբ: Այնտեղ Սամսոնը տալիս է նրանց վերարկու, ձեռափայտ եւ այլն: Վիրժինէն հաւաքում է քաժակներն ու տանում սեղանատուն:

ՏԵՍԻԼ V

ՀԵՐՍԵԼԻ ԵՒ ԱՆՏՕՆ:

ԱՆՏՕՆ: (Վերադառնում է Հերսէլու թեւից քրոշած): Ես հոգով փափագում եմ քեզ հետ առանձնանալ, իսկ դու տիկին Ալիմբարեանին խնդրում ես քեզ մօտ գիշերել: Չեմ հասկանում, այդ ինչ տարօրինակ ցանկութիւն էր:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Թեւն ազատելով) Երեխաները քնեցին:

ԱՆՏՕՆ: Շատ հանգիստ: Թող ինչ ուզում է ասի այդ պարոն Ալիմբարեանը, ինձ համար ընտանիքից բարձր բան չը կայ:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Կարծեմ, Ալիմբարեանը ընտանիքին աւելի բարձր և աւելի մեծ նշանակութիւն տուեց, քան դու, քո քեռորդին և ամենքը:

ԱՆՏՕՆ: Նա հերքեց ընտանեկան կեանքի երջանկութիւնը:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Այո, այն ընտանեկան կեանքի, որ հիմնուած չէ համերաշխութեան վրայ:

ԱՆՏՕՆ: (Նայում է նրան սուր հայեացքով) Հերսէլի, դու այնպիսի եղանակով ես խօսում, որ կարծես նրա ասածների մէջ զգացել ես ակնարկ մեր մօտին:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ով գիտէ, գուցէ և ակնարկեց: Մթթէ իրաւունք չունի:

ԱՆՏՕՆ: Իրաւունք: Եւ այդ ասում ես զո՛ւ: Գոնէ իմ վերաբերմամբ ամեն մի ակնարկ կարող է անիրաւացի լինել: Ես գոհ եմ իմ ընտանեկան վիճակով և եր-

ջանիկ: Երբ լիշում եմ իմ աննպատակ անցեալը և համեմատում ներկայի հետ, զարմանում եմ ինչո՞ւ այնչափ կոյր էի, որ տասը տարի առաջ չամուսնացայ: Սակայն ի՞նչ եմ ասում, այն ժամանակ դու չէիր լինի իմ կինը: (Գրկում է Հերսէլուն): Նստենք մի փոքր, այսօր ես առանձին արամազրութիւն ունիմ քեզ հետ զրուցելու:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Ազատուելով նրա զրկից) Թող ինձ, ես նստել չեմ ուզում:

ԱՆՏՕՆ: Երբ լիշում եմ, թէ ինչպիսի ջանքերով ու խորամանկութեամբ խլեցի քեզ տասնեակ փալլուն երիտասարդների ձեռքից, երբ մտածում եմ, որ դու այժմ իմն ես, ուղիղն ասած, չը գիտեմ ինչին վերագրեմ իմ բազդը... (Համըռուում է):

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Դարձեալ ազատուելով նրա զրկից):

Ասա խնդրեմ, շատ ես սիրում ինձ:

ԱՆՏՕՆ: Ի՛նչ, և դու գեռ հարցնում ես: (Բըռնում է նրա ձեռները):

ՀԵՐՍԵԼԻ: Եթէ ինձանից զրկուես, շատ կը վշտանաս:

ԱՆՏՕՆ: (Բաց թողնելով նրա ձեռները) Հերսէլի...

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ինձ թւում է, որ քո սէրը հիմնուած է իւրի՛ն եսամոլութեան վրայ, որ դու իմ մէջ սիրում ես ոչ ինձ, այլ քեզ, քո անձնական երջանկութիւնը:

ԱՆՏՕՆ: Չեմ հասկանում, այդ թէ՛նք վերլուծութիւն է: Մի՞թէ մարդ ու կնոջ հսերը կապուած չեն սերտ կապով:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ասում են, բայց ես չը գիտեմ, չեմ զգացել: Կը կամենայի միայն իմանալ, կարո՞ղ ես ինձ սիրել քո եսից անկախ, հէնց այնպէս, սիրել ինչպէս մի օտարի...

ԱՆՏՕՆ: Ինչպէս մի օտարի: Ահա թէ ինչ: Ասա խնդրեմ թէ՛նք կարող է տալ ինձ այդպիսի մի, ասենք, պղատօնական սէր:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Նա կը տայ քեզ սիրուողի յարգանքը, պատկառանքը, անհուն երախտագիտութիւնը և անվերջ գովասանքները:

ԱՆՏՕՆ: Շատ ողորմելի մի վարձատրութիւն: Բայց ես դարձեալ չեմ հասկանում քո միտքը, Հերսէլի:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Մտազբառ) Իմ միտքը... Իմ միտքը կապուած է իմ զգացումների հետ: Եթէ կարող ես թափանցիր սիրտս և հասկացիր... (Մօտենում է խորքի լուսամուտին եւ նայում դէպի դուրս):

ԱՆՏՕՆ: (Մի քանի վայրկեան լուռ նայում է ներս ետելից մտատանջութեան մէջ) Աա, կարծես, մասամբ հասկանում եմ...

ՀԵՐՍԵԼԻ: Այո, մասամբ և այն էլ այդպէս ուշ:

ԱՆՏՕՆ: Ուշ: Ոչ, այդ ինձ յայտնի է նոյն իսկ մեր ամուսնութեան առաջին օրից: Բայց ես կարծում էի, որ դու դեռ անչափահաս ես, կեանքը լաւ չես ճանաչում և չգիտես իսկապէս ինչ ասել է ամուսնական երջանկութիւն:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Եւ յոյս ունէիր փոխադարձ սիրոյ փոխարէն ստանալ կեղծիք, այո:

ԱՆՏՕՆ: Կեղծիք:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Այո, այն կեղծիքը, որ տալիս են հարիւրից իննսուներեք իննը կանաչ իրանց ամուսիններին: Դու կարծում էիր, որ տարիները կառաջացնեն սովորութիւն, իսկ սովորութեան զգացումը կը հաշտեցնի ինձ դրութեանս հետ: Դու մտածում էիր այսպէս. «Թող եւ զայ իւր ներսում, փրփրի որքան կամենում է, ժամանակը կը հանդարտեցնի նրան և վերջ ի վերջոյ կը դարձնի իմ գերին»:

ԱՆՏՕՆ: Գերին...

ՀԵՐՍԵԼԻ: Այո, մէկն այն ողորմելի էակներից, որոնք մի անգամ իրանց վիզը դնելով օրինական անհամերաշխ ամուսնութեան լծի տակ, մինչև մահ քաշում են այդ լուծը անբան անասնի պէս:

ԱՆՏՕՆ: Սխալւում ես, ես ուրիշ կերպ եմ մտածել: Ես մտածել եմ այսպէս. սէրը, այսինքն իսկական ամուր սէրը, ձեռք է բերւում ոչ-միանգամից, այլ համ-

բերութեամբ և յամառ հետամտութեամբ, ինչպէս աշխարհիս ամենաթանգագին բանը: Եւ ահա մեր ծանօթութեան առաջին օրից սկսած աշխատել եմ քալլ առ քալլ մօտենալ քո սրտին: Սիրել եմ քեզ հոգոյս ամբողջ ուժով, սիրել եմ ոչ միայն իբրեւ ամուսնու, այլ իբրեւ կեանքիս ընկերուհու, իբրեւ մարդու, ոչինչ չեմ խնայել քեզ համար, աշխատել իմ անվերջ զիջումներով ու բարութեամբ կոտրել քո սրտի սահույցը:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Այո, ճիշդ է, իմ վերաբերմամբ դու միշտ եղել ես ոչ միայն զիջող, բարեսիրտ ու սիրող, այլ և Կուցէ վեհանձն: Բայց միթէ չե՞ս զգացել մի բան, այն է, որ քո այդ բարութիւնը, սէրը ու վեհանձնութիւնը ինձ ճնշում են ինչպէս մի դառն անտանելի լոյծ: Միթէ չե՞ս զգացել, որ հեշտ չէ մի կնոջ համար ստանալ թէկուզ իւր օրինական ամուսնուց ամեն բան և փոխարէնը չը կարողանալ տալ ոչինչ, բացի սառնութիւնից և անտարբերութիւնից:

ԱՆՏՕՆ: Խոստովանում եմ, չեմ զգացել, որովհետեւ երբէք չէի կարող երեւակայել, թէ մարդու տրածները իւր օրինական կնոջ համար նրա կողմից պիտի ընդունուին իբրեւ երախտիք: Հերսէլի, մի բռնբռնիր քո հոգին ասեղի ծայրով, նայիր կեանքին հասարակ աչքերով և զսպիր քո վառուող երեւակայութիւնը: Քեզանից է կախուած դարձնել մեր կեանքը կամ մի փշալի անապատ կամ ծաղկազարդ բուրաստան:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Օո, եթէ ինձանից լինէր կախուած, այսօր այս լեզուով չէի խօսիլ քեզ հետ: Բայց դժբախտաբար խելքս չի կարողանում խեղդել այժմեան զգացումներս և առաջացնել ուրիշ զգացումներ իմ սրտում:

ԱՆՏՕՆ: Ուրեմն ես երբէք չը պիտի արժանանամ քո փոխադարձ սիրոյն, երբէք...

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Հռուծիւն: Կուում է ինքն իւր հետ):
Երբէք:

ԱՆՏՕՆ: (Գրգռուելով): Հերսէլի:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Մի ստիպիր այլ ևս կեղծել: Բաւական է որքան ես տանջուեցի կեղծելուց: Այժմ չեմ կարող, որովհետև այլ ևս ինձ համար պարզ է այն սարսափելի տարբերութիւնը, որ կայ իսկական կեանքի և բուսական գոյութեան մէջ:

ԱՆՏՕՆ: Այժմ: Հասկանում եմ: Քո ընկերուհուն տեսնելուց յետոյ: Դու նախանձում ես նրան վիճակին, այնպէս չէ, դու նրան երջանիկ ես համարում, իսկ քեզ անբախտ, այո: Հերսէլի, մի հաւատար ուրիշների բախտին: Նա կարող է խաբուսիկ լինել: Դժուար է թափանցել մարդկանց սիրտը:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ես աչքերով չեմ դատում, այլ հոգով:

ԱՆՏՕՆ: Կան հարիւրաւոր կանայք, Հերսէլի, որ քեզ են նախանձում: Հարցրու նրանց, և կասեն քեզ, որ կանանց մէջ ամենաերջանիկը դու ես:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Այո, չեմ հերքում, ինձ համարում են երջանիկ, սակայն այն կանայք են համարում, որոնք գիտեն իրանց հոգու ամայութիւնը մոռանալ յանուն իրանց ամուսնու հարստութեան, ոսկւ ու ադամանդների, շքեղ արգուղարդերի և փայլուն կահ-կարասու:

ԱՆՏՕՆ: Իսկ դու... դու ուզում ես քո սրտի ամայութիւնը լեցնել աւելի... աւելի էական բանով, այո... (Յուզւում է ու դողում):

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Վերաւորուած): Մի վերաւորիր ինձ կասկածներով, ես քեզ ոչ մի առիթ չեմ տուել:

ԱՆՏՕՆ: Այո, մինչև այժմ առիթ չես տուել, բայց թւում է ինձ, որ այսուհետև ուզում ես տալ:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ես չեմ կարող այդ եղանակով խօսել քեզ հետ: (Զայլերն ուղղում է դէպի ննջարան):

ԱՆՏՕՆ: Ոչ, սպասիր: Այժմ հենց այս լեզուով պիտի խօսեմ քեզ հետ: Բաւական է որքան համբերեցի, լռեցի և տանջուեցի: Հերսէլի, զսպիր վառ երևակայու-

Թիւնդ, ապա թէ ոչ նա կարող է քեզ անդունդ գլորել:
 ՀԵՐՍԵԼԻ: Թող գլորի, այլ ևս կեղծել չեմ ուզում
 և չեմ կարող:

ԱՆՏՕՆ: Ձեռ կարող, ուրեմն ես էլ չեմ կեղծիլ:
 Լսիր, մինչև այսօր դու խոցոտել ես իմ ինքնասիրու-
 թիւնը, իմ առնական եսը, և ես քեզ ներել եմ ու լռել:
 Իսկ այժմ, երբ այդպիսի յանգձնութեամբ պարզում ես
 քո արհամարհանքը դէպի ինձ, ականջ դիր: Ես կը շա-
 րունակեմ մի առ ժամանակ ևս քեզ հետ վարուել այն-
 պէս, ինչպէս վարուել եմ մինչև այժմ, սիրով, բարու-
 թեամբ և փաղաքշանքներով: Բայց եթէ դու այսուհե-
 տե էլ մնաս այդպէս սառն, անտարբեր, եթէ այսու-
 հետե էլ արհամարհես ինձ հոգոյդ խորքում, այն ժա-
 մանակ իմացիր, որ ես մի հասարակ գիւղացու որդի
 եմ և լեռնական: Հասկանում ես միտքս:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Հասկանում եմ: Դու կը դիմես քո հայ-
 րերի ու նախահայրերի միջոցին, կը դառնաս բռնակալ:

ԱՆՏՕՆ: Ստիպուած կը լինիմ դառնալ: Կինը կամ
 պիտի սիրէ իւր մարդուն կամ պիտի վախենայ նրանից:
 Ես քո մէջ չը կարողացայ սէր գրգռել, կը զարթեցնեմ
 երկիւղ և յորգանք... Այդ գուցէ աւելի լաւ է: (Ուզում է
 զնալ իւր առանձնասենեակը):

ԱՆՆԱ: (Ներս է մտնում խորլի դռներից): Ահա
 և ես... (Տեսնելով Հերսէլուն յուզուած ու գունատ,
 կանգ է առնում դռների առջեւ զարմացած):

ԱՆՏՕՆ: Շարունակեցէք, տիկին, կրթել եմ կնոջը...
 (Անցնում է իւր առանձնասենեակը):

ԱՆՆԱ: Հերսէլի, քնչ է պոտահել: Դու դողում ես:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ահ, մի հարցնիր: (Հեկեկալով ընկղմում
 է բազկաթոռի վրայ):

Վ Ա Ր Ա Գ Ո Յ Ր:

(Վերջը միւս համարում)

ՈՒՅԵՐԻՄ ԹՂՆՍՄԻՍ

(Մարկ Տուէն)

Ուրախ, համարեա թէ, խենդիւղիւ-խնդամիտ տրամադ-
րութեան մէջ էի։ Հէնց աչն ընկէին, երբ պատրաստուել էի
մոմը գլանակիս տանելու, առաւօտեան փոստը բերին։ Առա-
ջին անգամից աչքիս ընկնող բանը նամակներից մէկի հաս-
ցէի։ ծանօթ գիրն էր, որ ուրախութեամբ համակեց ինձ։ Նա-
մակը մօրաքոյր Մէրիին էր։ Աշխարհիս երեսին, իմ ծնող-ազ-
գականներից չետոյ, ամենից շատ նորան էի սիրում և չար-
գում։ Նա իմ մանկութեան կուռքն էր. հասուն տարիքը, որ
աչնքան պատանեկան լալիշտակութիւն է ոտքի տակ տալիս,
կորցնում, անկարող եղաւ նորան իւր զանոյքից գլորել։ Ո՛չ,
այդ շրջանը միայն արդարացրեց և հաստատեց նորա իրա-
ւունքներն աչք նկատմամբ և նորա գլորումն անկարելի բա-
ների շարքը դասեց։ Որպէս զի ցոյց տամ, թէ մինչ որ աս-
տիճան անսահման էր նորա ազդեցութիւնն ինձ վրայ, մի
օրինակ կրերեմ։ Վաղուց, շատ վաղուց էր զադարել «մի ծխիր»
նախադասութիւնը իւր ազդեցութիւնը ցոյց տալուց և միայն
մօրաքոյր Մէրին էր, որ կարող էր զեռ ևս մի փոքր շարժել
իմ ընդարմացած խիղճս և նորա մէջ զեռ ևս զարթեցնել
կեանքի նշուլներ՝ այդ տեսակէտից։ Բայց այս աշխարհիս վը-
րալ ամեն բան իւր սահմանն ունի։ Վերջապէս հասաւ աչն
երջանիկ օրը, երբ նույն իսկ մօրաքոյր Մէրիի խօսքերն ան-
գամ զադարեցին ինձ վրայ ազդելուց։ Ես երջանիկ էի, երբ
այդ օրը հասաւ. ոչ միայն երջանիկ, այլ և շնորհապարտ, ո-
րովհետեւ այդ օրուալ մայր մտնող արեւը իւր հետ աարաւ ընդ
միշտ աչն միակ արգելքը, որ կարող էր խանգարել մօրաքոյր
ներկայութեան վալելքը։ Նորա որոշումը՝ թէ ամբողջ ձմեռը
մեզ հետ կանցնէ, ըստ ամենայնի հաճելի նորութիւն էր։ Աչն
ինչ նա այդ երջանիկ օրից չետոյ էլ նույնչափ տոկունութեամբ

ինչպէս և առաջ, համոզում էր ինձ թողնել իմ կորստաբեր սովորութիւնս, բայց ի հարկէ, հասկանալի է, իզուր: Հէնց որ նա կշռափէր այդ հարցը, ես իսկոյն հանգիստ, խաղաղ-բաւականութեան, անտարբերութեան, բացարձակապէս քար-սիրտ անտարբերութեան վիճակ էի ընդունում: Ուստի և նորա նշանաւոր «մեկ մօտ անցնելու» մի քանի շաբաթն անցաւ ինչպէս քաղցր երազ և ես հանգիստ ու բաւարարութիւն ստացած էի համարում ինձ: Ես աւելի բաւականութիւն կստանալի իմ սիրած մոլութիւնից, եթէ իմ չքնաղ տանջողս ևս ծխող և նոյն սովորութիւնը պաշտպանող լինէր: Նորա ձեռագրի վրայ ձգած հալեացքս միմիայն բաւական էր ապացուցանելու իմ առաջ, որ ես մեծ անհամբերութեամբ էի սպասում նորա կըրկին տեսութեանը: Նա մակը բացի, նախապէս իմանալով, թէ մէջը քնի պիտի գտնեմ զրած: Ե՛, ինչ ասել կուզի, որ այդպէս էլ էր: Նա գալիս է. գալիս է հէնց այս օրուայ առաւօտեան գնացքով: Ա՛հն բոպէ իրաւունք ունէի սպասելու նորան: «Չափազանց բաղտաւոր եմ և ուրախ,—ասացի ինքս ինձ,— եթէ այժմ իսկ ամենափոքրիմ թշնամիս առաջս ելնէ, ես պատրաստ եմ նորա դէմ գործած բոլոր չարիքը ուղղել:»

Եւ լանկարծ դուռը բացուեցաւ և ներս մտաւ մի գծուծ, կնճռոտ թղուկ: Նորա հասակը երկու ոտնաչափից աւելի չէր լինի. արտաքին տեսքից մօտ քառասուն տարեկան էր երեւում: Դիմագծերից իւրաքանչիւրը արտաքինը մինչ այն աստիճան անկերպարան էր, որ մարմնի ամեն մի մասի վրայ մատնացուց անել և ասել, թէ «այս մէկը ակնյալտնի տձևութիւն է»,—չէր կարելի: Այդ փոքրիկ մարդն ամբողջապէս մարմնացած տգեղութիւն էր՝ անորոշ, չփոթ, Դէմքի և փոքրիկ շարժուն աչքերի մէջ աղուէսի խորամանկութիւն, չարամտութիւն և արագաշարժութիւն էր զրոյմուած: Եւ, երևակայեցէք, մարդկային այդ վիժմունքի կտորի մէջ ինչ որ անորոշ հեռաւոր նմանութիւն կար ինձ հետ: Այդ բանն աղօտ կերպով արտայայտուում էր այդ արարածի արտաքինի, դէմքի, նոյն իսկ հագուստի, շարժումների, սովորութիւնների և կեցողածքի մէջ: Մի զարմանալի ճշգրիտ փրցուածք էր ինձնից, իմ en miguatur նրբակրկիտ—զազրելի ծաղրանկարս էր: Մի աչքի ընկնող բան առանձնապէս անհաճոյ զարմանք պատճառեց ինձ: Նա ամբողջապէս ծածկուած էր սոկոնի կանաչաւուն բորբոսով, այնպէս ինչպէս երբեմն քարթու հացն է ծած-

կուած լինում: Նորան նալելիս մարդու փխխանքն էր զալիս:

Ազատ-համարձակ, առանց քաշուելու անցաւ սենեակի միջով և, առանց սպասելու որ նստելու հրաւիրէին, նստեց փոքրիկ տիկնիկի աթոռի վրայ, գլխարկը շարտեց թղթերի դատարկ կողովի մէջ, լատակից վերցրեց իմ հնամաշ դաճաքայէ ծխափողս, մի երկու անգամ նորա գլուխը ծնկանը զարկեց, մօտն եղած ծխախոտի տիկից լցրեց և ինձ դարձաւ անպատկառ հրամայողական եղանակով. — լուցկի տուէք:

Մինչև մազերիս արմատները կարմրեցի, ինչպէս ասում են, մասամբ առտիկ բարկութիւնիցս, բայց առաւել աչն բանից, որ նորա վարուելու եղանակի մէջ, մի ինչ որ, իհարկէ աւելի չափազանցեցրած, իմ սեփական վարուելու եղանակը լիչեցնող բան կար, որով ևս վարում էի իմ մօտիկ մարդկանց հետ, բայց, լամենաչն դէպս, երբէք-երբէք, ոչ օտարների հետ, մտածում էի ինքս ինձ: Ամենում էի գաճաճին զլորել, վառարանը ձկել, բայց բնական և առանց ակնալուծութեան նորա հեղինակութեան առաջ խոնարհուելու մի անորոշ գիտակցութիւն ստիպեց ինձ կատարել նորա հրամանը: Լուցկին մօտեցրեց ծխափողին, մի երկու անգամ մտամոլոր կերպով կուշտ-կուշտ ներս քաշեց ծուխը և բարկութիւն փրթող ընտանեկութեամբ նկատեց.

«Այսօր ասես թէ, անտանելի, սատանի ծոցն երթալու, եղանակ է»:

Նորից կարմրատակեցի դարձեալ. զայրուից և նուաստացումից, որովհետև նորա լեզուն դարձեալ, չափազանցեցրած կերպով, ծաղրում էր իմ նախկին խօսակցութեանս ձեւը և նոյն իսկ ձայնի ել և էջը, բառերը երկարցնելու, գրգռելու չափ ծոր տալու սովորութիւնը, ճիշտ և ճիշտ իմ անփութութեանս ոգու արտայայտութիւնն էր: Ինձ համար աւելի ծանր վիրաւորանք չէր կարող լինել, քան այդ իմ ծոր տալու, լեզուիս պակասութեանն ակնարկող ծաղրալի նմանողութիւնը:

— Լսիր, դու, զգրելի կենդանի, վատ չես անիլ եթէ մի փոքր աւելի ուշադրութիւն դարձնես քո ձեւերի վրայ, ապա թէ ոչ լուսամտից դուրս կ'ենտեմ քեզ:

Մարդուկը չարախնդաց ինքնաբաւականութեամբ և վրտահոլութեամբ ժպտաց, արհամարհող հալեացքով ծխի մի քանի բարդ քուլաներ ուղղեց ինձ և աւելի ճարտար կերպով նմանեցնելով իմ ծոր տալուն՝ ասաց.

— Կա՛մաց, կա՛ւ-մաց: Մի փոքր չափդ ճանաչիր, երբ քեզնից լաւագոյնները հետ ես խօսում:

Ամբողջապէս տակն ու վրա՛ եղալ այդ սառնարիւն նկատողութիւնից և միևնույն ժամանակ ըրպէական, ստրկութեան հասնելու չափ, ճնշումն զգացի: Թշուկը մի քանի ըրպէ նախում էր ինձ իւր քաղթար-քօսու աչքերով և ապա շարունակեց աւելի ծաղրական ոճով.

— Այսօր դու դռանդ առաջից աղքատին հալածեցիր:

Ես չամառութեամբ պատասխանեցի, — գուցէ քչեցի, գուցէ և ոչ: «Դու» ինչ գիտես:

— Գիտեմ: Եւ կարիք էլ չկալ իմանալու, թէ ես որ տեղից գիտեմ.

— Շատ բարի: Ենթադրենք թէ նոյն իսկ աղքատին էլ հալածեցի: Քեզ ինչ:

— Օ՛, ոչինչ, մի առանձին բան չկալ, միայն դու ստեցիր նորա առաջ:

— Ես չեմ ստեղծ, այսինքն... ես...

— Այո, այո, դու ստեցիր:

Իսկապէս ինքս ինձ մեղաւոր էի զգում, ալդ բանն աւելի կանխաւ էի զգացել, այն ըրպէից, երբ աղքատը մի սաժէ-նաչափ էլ հեռացած չէր լինիլ իմ դռնից, բայց այժմ վճռեցի այնպէս ցոյց տալ, որ իբր թէ զրպարտում են ինձ և ասացի.

— Անհիմն չանդգնութիւն է ասածդ: Ես այդ թափառականին ասացի...

— Սպասիր, սպասիր: Նորից ես փորձում սուտ ասել: Գիտեմ ինչ ես ասել նորան: Ասացիր որ խոհարարը քաղաք էր գնացել և որ նախաճաշից ոչինչ չի մնացել: Կրկնակի սուտ: Գիտէիր, որ խոհարարդ տանն էր և որ ահագին պաշարեղէն ունէիր:

Այդ զարմանալի ստուգութիւնն ստիպեց ինձ լռել. զլուխ էի կտրում, թէ այդ շան լակոտը որտեղից կարող էր իմանալ այդ բոլորը: Ենթադրենք որ թափառաշրջիկը կարող էր ասած լինել նորան իմ խօսակցութիւնը, բայց ինչ հմայքով էր իմացել խոհարարի մասին: Գաճաճը նորից խօսեց.

— Քո կողմից մինչ այն փոքրագնութիւն, մինչ այն աստիճան ստորութիւն էր՝ մերժել կարդալ այդ խեղճ երիտասարդ աղջկալ ձեռագիրը և զրուածքի գրական արժանիքի մասին արտայայտել քո կարծիքը... Այնքան հեռու տեղից և

աշնպիսի լոյսերով էր եկել: Դէ, ալդպէս չէ:

Շան օրի ընկած էի զգուս ինձ և ամեն անգամ երբ մտաբերում էի ալդ դէպքը, նոյն զլուծեան էի զգուս ինձ: Սաստիկ կարմրեցի և ասացի.

— Լսիր, ալ մարդ, դու սեփական բան ու գործ չունիս, որ թողած ուրիշներով ևս զբաղուի: Աղջիկը պատմեց քեզ այդ բոլորը:

— Ի՞նչ կարիք կալ իմանալու, թէ պատմել է, թէ չէ: Պլխաւորն ալն է, որ դու ալդպիսի ստորութիւն ևս արել: Եւ լետոյ դու ամաչեցիր արածիցդ: Ը՛հը, դու ալ ժամ էլ ևս ամաչում...

Դիւական հրճուանքով էր արտայայտուած վերջին խօսքերը:

Անկեղծ զայրույթ զգալով՝ պատասխանեցի.

— Այդ աղջկանը մեղս, քաղցր եղանակով ասել եմ, որ չեմ կարող համաձայնուել կարծիք չալտնել որ և է մէկի գրուածքի մասին, որովհետեւ եղակի կարծիքը՝ արժէք չունի. Ալդպիսի կարծիքը կարող է ստորացնել մի մեծարժէք գրուածքի չարգը և խլել հասարակութիւնից և ընդհակառակը, անարժէք գրուածքը դրուատել և ալդպիսով նորա լոյս աշխարհ զալուն նպաստել: Եւ ասել եմ, որ միայն հասարակութիւնն, ամբողջովին վերցրած, կարող է ձեռնհաս դատաւոր լինել գրական փորձի նկատմամբ, ուստի և ամենալաւն ալն կլինի, որ ներկայացնէք այդ դատական ատեանին, որի զօրեղ դատավճռին կամ կղիմանալ կամ կխորտակուի:

— Այ՛ո, ալդ բոլորն ասել ես: Ալդպէս ևս արել, խաբէքալ, փոքրոգի խարդախ: Իսկ երբ ժպտուն լոյսերն անհետանում էին խեղճ աղջկալ դէմքից, երբ տեսար, որ արագ շարժումով իւր կրկնոցի տակ էր թաղցնում ձեռագիրը, որ աշնքան բարեխղճութեամբ և համբերութեամբ էր գրել, աշնպիսի ամօթ զգալով իւր թանկագին գանձից, որով մի լուպէ առաջ դեռ ևս աշնքան հպարտ էր, երբ տեսար, որ ուրախութիւնը մարում էր նորա աչքերում և արցունքով էր ողողում, երբ հեռացաւ աշնպէս ամօթաւար, ալն ինչ եկել էր աշնքան...

— Օ՛, բաւական է, բաւական է, բաւական: Սանձահարիր անգութ լեզուդ: Միթէ բաւական տանջանք չպատճառեցին ինձ այդ ամենը առանց քո գալուդ էլ, առանց քո չիչեցանելուն:

Խղճի խալթոց, տանջանքներ, Կարծես, սիրտս ամբողջապէս կրծել, դուրս կորզել էին կամենում ալդ խալթոցներէ Այն ինչ ալդ փոքրիկ թշնամին էլ եկել նստել է աչտոնդ, չարախնդաց արհամարհանքով խեթ խեթ վրաս է նալում, կամացուկ բրբջալով Ան նորից սկսեց վրալ տալ: Իւլաքանչիւր խօսքը՝ դատապարտութիւն է. ամեն մի դատապարտութիւն՝ ճշարտութիւն: Իւրաքանչիւր ամբաստանութիւնը հեզ-նութեամբ է ողողուած. ամեն մի դանդաղ արտասանած խօսքը արջասպի պէս ալում, խորովում է: Թզուկը լիչեցնում էր ինձ աչն դէպքերը, երբ ես ուրիշների անկարգութեան համար իմ փոքրիկներին էի պատժել, աչն ինչ գործի մի փորթիկ քննութիւնը ճշարտութիւնը կպարզէր առաջս: Յիշեցրեց, թէ ինչպէս անազնուարար թուլ էի տալիս իմ ներկալութեամբ զրպարտել իմ բարեկամներին և մինչ աչն աստիճան թուլամորթ էի, որ մի բառ անգամ չէի արտասանում նոցա պաշտպանելու համար: Յիշեցրեց բազմաթիւ անազնիւ արարքներ, ոչ որոնցից մի քանիսը կատարել էի փոքրների կամ իրաւական արտօնութիւնից զուրկ անձնաւորութիւններ ձեռքով, մի քանիսն էլ որ ես մտածել, որոճացել էի կատարել, բայց չէի իրագործել լոկ միայն աչն պատճառով, որ հետեանքներիցն էի վախեցել: Ամենամանրակրկիտ դժժան սառնասրտութեամբ քալ առ քալ վերարտադրում և լիչեցնում էր ինձ իմ բոլոր անարդարութիւններս, իմ բոլոր չար գործերս, աչն բոլոր ստորացումներս, որոնց ենթարկուել էին մեռած բարեկամներս իմ կողմից և «որոնք մեռնելիս, գուցէ, մտածում էին սլէ վիրաւորանքների մասին և տանջւում» աւելացրեց նա թոխը վէրքի մէջ լցնելով:

—Օրինակ, վերցնենք հէնց,—ասաց նա,—տորանից շատ շատ տարի առաջ պատահած դէպքը քո և եղբորդ մէջ, երբ երկուսդ էլ դեռ փոքր երեխաներ էիք: Նա հաւատում էր քեզ այնպիսի սիրով և անձնուիրութեամբ, որ նույն իսկ քո բազմաթիւ ստոր արարքներդ իսկ խախտել չէին կարող: Յետեւից հաւատարիմ շան պէս ման էր գալիս, պատրաստ կրելու այն բոլոր անիրաւութիւններդ և չարաչար զեղծումներդ, լուի միայն նրա համար որ հետդ լինի, ամենայն համբերութեամբ տանում էր հասցրած վիրաւորանքներդ հէնց այդ ժամանակ, երբ ձեռքդ գործում էր այդ բոլորը: Նորա վերջին նկարը, քաջառողջ և ուժեղ, երեւի շատ մեծ մխիթարութիւն է պատճառում քեզ...

Պէտքերը կապեցիր, ազնիւ խօսք տալով, որ ոչ մի վատ բան չես անիլ, իսկ լետոյ հռհռալով և լալող խաղ սարքած լինելուդ ուրախութեամբ հրճուած, տարար՝ թեթեւ սառուցով ծածկուած գետակի ափը և բրդեցիր նորան... և ինչպէս էլ ծիծաղում էիր: Մարդ, երբէք չպիտի կարողանաս մոռանալ այն քնքով, կատարեալ լանդիմանութեամբ լի հայեացքը, որ ձեռք քեզ վրայ, աշխատելով սառցակուտերի միջից աղատուել: Չես մոռանալ, եթէ նոյն իսկ հազար տարի էլ ապրես: Օհօ, ալժամ էլ ես տեսնում նորան: Դու հէնց այս ընկալիս էլ ես տեսնում նորան:

—Անաստէ: Միլիօն անգամ եմ տեսել և դեռ մի միլիօն անգամ էլ կտեսնեմ: Կորիք, հեռացիր, թող հետքդ ու փետուրդ էլ չերևալ, մինչև անեղ դատաստանի օրը քաշես այն տանջանքները, որ ես կրում եմ այս ընկալիս, շնորհիւ այն բանի, որ լիչեցրեց այդ դէպքը:

Թզուկը ինքնաբաւական քրքշում էր և շարունակեց կեանքիս վերաբերութեամբ՝ իւր ամբաստանական պատմութիւնը: Դաժան, վրէժխնդիր տրամադրութեան մէջ ընկալ և լռելեայն տանջում էի նորա անզուրկ հարուածների տակ: Վերջապէս նորա հետեւեալ նկատողութիւնը ստիպեց տեղիցս վեր թռչել:

—Երկու ամիս առաջ, գիշերը, երեքշաբթի, դու զբօսնում և ամօթանքով էիր մտաբերում առանձնապէս աչքի ընկնող ստոր և ողորմելի արարքդ մի խեղճ, ազէտ Հնդկիկ հետ, Ապառաժոտ Լեռների վալրի կրճերից մէկում, ձմեռը, հազար ութ հարիւր...

—Կիցիր, լռիր մի ընկալ, դեիզաւակ: Սպասիր: Չես կարող պնդել, որ մտքերս անգամ քեզնից ծածուկ չեն:

—Ինչպէս տեսնում ես, աղպէս է: Միթէ այդ ամենը չես մտածել:

—Թող այս ընկալիս անշնչանամ, եթէ չեմ մտածել: Բայց, մի աչքերիս նալիր, բարեկամ, աչքերիս: Ո՞վ ես դու:

—Է՛, Բնչ ես կարծում:

—Կարծում եմ, որ հէնց սատանան ինքն ես: Կարծում եմ, որ սաղալէլն ես:

—Ո՛չ:

—Ո՛չ: Հապա ո՞վ պիտի լինիս:

—Յիրաւի ուզում ես իմանալ, թէ ո՞վ եմ:

ԼՈՒՄԱՅ

— Իհարկէ, կամենում եմ:

— Լաւ: Ես—քո խիղճդ եմ:

Մի ակնթարթում ուրախութիւն ու հրճուածքն ինձ պատեց: Մռնչալով չարձակուեցի ալդ ստոր արարածի վրայ:

— Անիծեալ: Հարիւր անգամ եմ ցանկացել, որ դու շօշափելի լինէիր, որպէս զի մի վիզդ ոլորել, հողիդ հանել կարողանալի: Օ՛, մինչ ի մահ վրէժխնդիր կը լինիմ քեզ...

Անմտութիւն: Կայծակն էլ ասնքան արագ չի սահում— անցնում, ինչպէս իմ խիղճս: Այնպէս լանկարծակի, անսպասելի կերպով մի կողմ թռաւ, որ մատներս միայն դատարկ օդը սղմեցին, իսկ նա թառած-նստած էր զրքերի պահարանի ծալքին և ծաղրելով «քիթ» էր ցոյց տալիս ինձ: Կրակ-խառնիչը չպրտեցի դէպի նա. բայց փստ—անցալ: Կուր կատաղութեամբ բռնուած ալս ու ասն կողմն էի վազվզում, լափշտակելով և դէպի նա չպրտելով ինչ որ ձեռքս էր ընկնում: Գրքերս՝ տեղատարափ անձրևի նման, թանաքամանները, քարածուխի կտորները մթնեցնում էին օդը և անդադար թռչում դէպի ալդ մարդուկը. բայց բոլորն էլ իզուր: Ճարպիկ երևոյթը խուսափում էր ամեն մի հարուածից, ալդ դեռ բաւական չէր, մի լաղթական, թունալից ծաղիւլի քրքրոց էլ էր բարձրացրել, երբ բոլորովին տանջուած, ջարդուած աթոռի վրայ ընկալ: Մինչդեռ չողնածութիւնից և գրգռումից հեռու և թանջում էի, խիղճս հետեւալ ճարն էր ասում.

— Իմ ամենաբարի գերիս, դու բաւական լիմարն ես եղել, ո՛չ, դու կապովի, ցոյց տալու գիտ ես: Սակաւն, միևնույն է, դու միշտ էլ նույնն ես, ամեն ժամանակ էլ է՛չ ես եղել և կ'լինիս: Ապա թէ ոչ կհասկանալիր, որ եթէ ալս սպանութեանը ձեռք զարկէիր ծանրացած խղճով և զղջացող սրտով, ապա իսկույն ես ջերմախտից կբռնուէի... Անմիտ: Ես ամբողջ մի տօնն ծանրութիւն կստանալի և չէի կարող գետնից բարձրանալ, այն ինչ այնպիսի անհամբերութեամբ վառուած ես ուզում սպանել ինձ, որ խիղճդ փեսուրի չափ թեթեւացել է: Ես, ահա, ես աչտուղ եմ, ինձ բռնել չես կարող: Նույն իսկ ամենասովորական ապուշին համալեւ թէ կարող եմ լարգել, իսկ քեզ, Փհա...

Ամեն ինչ կտալի, միայն թէ սրտիս վրայ ծանրութիւն ունենալի, որպէս զի ալդ արարածին բռնէի և կեանքից զրրկէի, բայց հէնց ալդպիսի ճանկութեանս համար չէի կարողա-

նում զգալ այդ ծանրութիւնը և իհարկէ երբէք էլ չի զղջալ։
Ես միայն թախծալից հալեացքով նայում էի վերև՝ իմ տիրոջ
և լուսահատուել կարող էի, որ կեանքիս մէջ գոնէ մի
անգամ խիղճս չի ծանրանում, երբ ցանկանում էի,
կամաց-կամաց սկսում էի մտաւալ այդ բոպէի տարօրինակու-
թեան վրայ և հետաքրքրութիւնս սկսում էր գործել։ Մտքումս
որոնում էի այն հարցը, որին կարող էր պատասխանել թշնա-
միս։ Հէնց այդ բոպէին ներս մտաւ փոքրիկներինս մէկը, դու-
ռը բաց թողնելով և բացականչեց.

—Վհ, քնչ է կատարւում այստեղ։ Գրքերի պահարանն
ամբողջապէս ջարդած է...

Սաստիկ անհանդստութեամբ վեր թռաւ տեղիցս և գո-
ռացի.

—Դո՛րս այստեղից։ Հո՛ւռ... Դէ, շուտ։ Թռի՛ր։ Դուռը
փակիր։ Շուտ, թէ չէ խիղճս կփախչի...

Դուռը շրխկաց և ես բանալիքով կողպեցի։ Վերև նայե-
ցի և մինչև հոգուս խորքը հրճուեցալ, տեսնելով, որ իմ տէրս
և հրամայողս դեռ հս գերի է ինձ մօտ։

—Դրողի ծոցն երթաս,—ասացի,—բան չէր մնացել ձե-
ռիցս պրծնէիր։ Երեխաներն ամենանդգուշ արարածներն են
աշխարհիս վրայ։ Բայց լսիր, բարեկամ, փոքրիկս, կարծես,
նոյն իսկ չնկատեց էլ քեզ. սա քնչ բան է։

—Շատ պարզ բան. բացի քեզնից, ամենքի համար ան
տեսանելի են։

Մեծ բաւականութեամբ մտքով գրի անցրի այդ տեղե-
կութիւնը։ Այժմ կարող էի սպանել այդ չարագործին, եթէ
առիթ պատահէր, և ոչ ոք էլ չի իմանալ։ Բայց հէնց այդ
միտքը մինչև ան աստիճան թեթևացրեց հոգիս, որ խիղճս
հազիւ-հազ կարողացաւ իւր տեղը նստած մնալ, որ փուչիկ-
խաղալիքի նման դէպի առաստաղն էր դիմում.

—Լսի՛ր, ասացի, ա՛յ խիղճ, արի բարեկամանանք։ Մի
առ ժամանակ հաշտութեան դրօշ պարզենք։ Չես կարող հան-
գստանալ մինչև որ մի քանի հարց չառաջարկեմ քեզ։

—Շատ բարի։ Սկսի՛ր։

—Նախ, ինչո՞ւ տեսանելի չէիր առաջ ինձ համար։

—Որովհետև առաջ երբէք այդ մասին ինձ չես խնդրել,
այսինքն, չես խնդրել այժմեան ձեռով և տրամադրութեամբ
Այսօր ճիշտ այդպիսի տրամադրութեան մէջ ես և երբ քո ա-

մենաոխերիմ թշնամուդ կանչեցիր,— իշո՛ւմ ես,— իսկո՞ւն եկա՛յ, որովհետեւ հէնց ես եմ ալդ մարդը, թէ՛ն դու չէիր էլ կասկածում ալդ մասին:

— Լաւ. կնչանակէ իմ բացականչութիւնս քեզ արիւն և մարմին տուեց:

— Ո՛չ, դա միայն ինձ քո աչքին տեսանելի դարձրեց: Ես անմարմին եմ, ինչպէս, առհասարակ, բոլոր ոգիները:

Ալդ նկատողութիւնը ինձ անհաճօղ զարմանք պատճառեց,— եթէ նա անմարմին է, հապա թնչպէս պիտի սպանեմ նորան: Բայց չքմեղս ձեացալ և հաստատուն եղանակով ասացի.— խիղճ, քո կողմից անքաղաքավարութիւն է ալդքան հեռու նստել: Յած իջիր և ծխիր մի քիչ:

Իբրեւ պատասխան ծաղրալից հայեացքի և հետեւալ նկատողութեանն արժանացալ:

— Յած իջնել աշտեղ, որտեղ դու կարող ես բռնել և սպանել ինձ: Լաւ. Առաջարկութիւնդ ամենայն շնորհակալութեամբ բացասում է:

— Լաւ,— ասացի ինքս ինձ,— ամեն բանից երևում է, որ ոգին էլ կարելի է սպանել: Կամ այս բոպէիս աշխարհիս երեսին ոգիներից մէկը կպակսի, կսմ թէ խիստ սխալում եմ:

— Բարեկամ... — ասացի բարձրաձայն:

— Սո՛ս... սպասիր մի բոպէ: Ես ամենեին քո բարեկամը չեմ, ալ թշնամիդ: Ես քո «թալը» չեմ, ալ «աղադ»: Խնդրեմ ինձ «միլորդ» ասա. Շատ ես առաջ գնացել...

— Ալդ տիտղոսները չեմ սիրում:— Ես կամենում եմ քեզ «սէր» անուանել, և աչն էլ մինչեւ...

— Ալդ մասին հրամանոցդ հետ երկար ու բարակ դատողութիւն չենք անիլ: Ինչ որ ասում են՝ լսիր և ուրիշ ոչինչ: Շարունակիր դատարկաբանութիւններդ:

— Շատ լաւ, միլորդ, եթէ ալ տիտղոս չէք ընդունում, ես միայն կամենում էի հարցնել, երկար ժամանակ զեռ ես ինձ համար տեսանելի պիտի մնաք:

— Ընդ միշտ:

Սաստիկ զայրույթ և դժգոհութիւն արտայայտեցի:

— Դա ուղղակի անպատուութիւն է: Ալդպիտի կարծիքի եմ: Ամբողջ կեանքիս ընթացքում հետեւել ես և աչն էլ միշտ անտեսանելի կերպով ես հետեւել: Դա ինքն ըստ ինքեան բաւական մեծ դժբաղդութիւն է, իսկ այժմ էլ տեսնել՝ թէ ինչ-

պէս քեզ պէս մի ողորմելի արարած շարունակ հետևում է ինձ՝ շուաքիս նման,—այդ արդէն անտանելի է։ Ահա իմ կարծիքս ձեր մասին, միլորդ, խնդրեմ ի նկատի առնէք այդ։

—Ձաւակս, ոչ մի խիղճ ինքն իրեն այնքան բաղդաւոր չէ զգում, ինչպէս ես, այն բոլորից երբ ինձ տեսանելի դարձրիր։ Այդ բանն ինձ անպատմելի առաւելութիւն է տալիս։ Այժմ կարող եմ ուղիղ աչքամիջիդ նայել, ծաղրել քեզ, ծանակի առարկայ դարձնել քեզ։ Իսկ դու շատ լաւ գիտես, թէ որչափ պերճախօս են տեսանելի շարժուածքներն ու դէմքի արտայայտութիւնները, մանաւանդ եթէ օգնութեան է հասնում կենդանի խօսքը։ Ես միշտ կվերաբերում դէպի քեզ քո սովորական աւան-հոգծուոր տուող ձայնի արտայայտութեան եղանակով, տղան։

Ունեւի՛քը չպրտեցի դէպի նա։ Ոչ մի հետևանք։ Միլորդս շարունակեց.

— Հանդարտ, կամաց, մտաբերիր հաշտութեան դրօշակը։

— Ախ, ես մոռացել էլ էի։ Փորձեմ աւելի քաղաքավար լինեմ. արի դու էլ փորձիր այդ բանը, տեսնենք ինչ զուրա կգայ։ Քաղաքավարի խիղճ։ Նա էլ իւր տեսակի մի նոր դադափար է, հիանալի ձեռնածութիւն, հրաշալի օլինքաղութիւն։ Բոլոր խիղճերը, որոնց մասին երբ և իցէ լսել եմ, ամենքն էլ խալթող, անհանգիստ, ձուտուող, մինչև հոգու խորքը փորփրող, զղուելի վարկենիներ են եղել։ Եւ ամեն անգամ էլ մի բան կգտնեն, որպէս զի ամենաչնչին իրողութիւնների պոչից բռնեն ու... սատանի գոգն հրթան այնպիսի խիղճերը։ Ես շատ ուրախ կլինէի իմ ծաղկի կամ թոքախտի հետ փոխէի և շատ էլ գոհ կլինէի բաղտիցս։ Ե՛, այժմ ասա տեսնեմ, ինչիցն է որ այդ խիղճ ասած բանը չի կարողանում մարդուս միանգամից չարչարել ամեն մի լանցանքի համար և չետու հանգիստ թողնում։ Ինչո՞ւ համար է օր ու գիշեր, գիշեր ու ցերեկ շաբաթ առ շաբաթ, լաւիտեան, լաւիտեան հալածում նորան, այն էլ միշտ միեւնոյն բանի, անցած-գնացած հնացած բանի համար։ Ը՛ր։ Ախր դորա մէջ ոչ միտք և ոչ էլ արդարութիւն կա։ Իմ կարծիքով՝ այսպէս վարուող խիղճը ամենակեղտոտ ցեխից էլ վատ է։

— Այդ բանը մեզ դուր է գալիս։ Այդքանն էլ բաւական է։

— Արդեօք այդ բանը մարդկանց փորձելու ազնիւ դիտաւորութեամբ էք անում, թէ...

Հարցս ծաղրական ժպիտ արտայայտեց նորա դէմքին, հետն էլ հետևեալ պատասխանը.

—Ո՛չ, սէր, կեներէք խնդրեմ։ Այդ բանն անուժ ենք լով միայն նորա համար, որովհետեւ դա մեր զբաղմունքը, մեր սրհնստն է։ Դորա նպատակը, ինչ ասել կուզէ, մարդկանց փորձելն է, բայց մենք՝ անձնապէս շահագրգռուած գործակատարներ չենք։ Մենք նշանակուած ենք բարձրագոյն հեղինակութեան կողմից և իրաւունք չունենք դատելու։ Մենք հպատակուում ենք հրամանների, իսկ հետեանքի մասին պատասխանատու չենք։ Նա իւր ճանապարհը կ'զտնի։ Բայց ես մի առանձին բաւականութիւն եմ զգում այդպէս անելով։ Մենք, ճշմարիտ է, երբեմն համը հանում ենք մեզ տուած հրամանները ճշտութեամբ կատարելու գործում, երբ մանաւանդ չարմար առիթ է ներկայանում, իսկ դա միշտ է պատահում։ Մենք չ'ճշուանք ենք զգում այդ հրամանները կատարելու ժամանակ։ Մեզ հրամայուած է երբեմնակի լիչեցնել մարդկանց իրենց սխալները, բայց մեզ տուած իրաւունքը բաւական ընդլայնում ենք։ Իսկ երբ ձեռներս է ընկնում մարդը, մանաւանդ զգայուն եթէ զգայուն մարդ է, օ, ախ ժամանակ մենք հոգին ենք հանում։ Ես տեսել եմ, օրինակ, թէ Բնչպէս Չինաստանից կամ Ռուսիայից խիղճն եկել է զիտելու այնպիսի մէկին, որին «ստահական սխալները ճանապարհից շեղել է»։ Ես տեսել եմ այդ տեսակի մէկին, որ պատահաբար հրացանի է բռնել մի մուշտ երեխայի։ Այդ լուրը իսկույն տարածուել է ամեն կողմ և ես կցանկանայի, որ երբէք այդպիսի սխալների մէջ չ'ընկնես, քանի որ բոլոր խիղճերը աշխարհիս ամեն մի ծայրից չեն հաւաքուել հրճուելու այդպիսի մի զուարճալի տեսարանով և օգնելու նորա տիրոջը «հախիցը» գալու։ Այդ մարդը զարհուրելի տանջանքների մէջ քառասուն և ութ ժամ սոժած, ծարաւ փռուած էր չտակի վրայ և վերջ ի վերջոյ հոգին աւանդեց, Երեխան երեք շաբաթից լետու բոլորովին աւուղջացաւ։

—Երևելի մարդիկ են, խօսք չունեմ։ Ինձ այնպէս է թըւում, թէ այժմ սկսում եմ հասկանալ, թէ ինչու իմ վերաբերութեամբ այդքան անհետնողական են եղել։ Իւրաքանչիւր մեղքի բոլոր հիւթերը դուրս քամելու անհամբերութիւնից թունուած, դուք մարդուն ստիպում էք զղջալ արածի համար բոլորովին միմեանց հակասող ճանապարհներով։ Օրինակ, դու անարդարացի ես համարում այն թափառականին՝ ասած իմ երէկուայ սուտս և դորա համար տանջուեցաւ։ Բայց հէնց երէկ էր, որ մի ուրիշ թափառականի կատարեալ ճշմարտու-

Թիւն ասացի, ալսինքն թէ թափառաշրջիկ լինելուն ձեռնտու լինել—կնշանակէ վատ քաղաքացի լինել: Ի՞նչ արեցիր դու ալ դ ժամանակ: Ստիպեցիր, որ ինքս ինձ ասեմ: «Հ'ըմ, աւելի լաւ եւ աւելի գթասրտութիւն ցոյց տուած կ'լինէի, եթէ մի քիչ քաղցրացնէի նորա քիմքը մ': անմեղ, փոքրիկ ստի հարով եւ զգալ տալի, որ եթէ նորան հաց չեն տալիս, գոնէ վատ էլ է չեն վարում հետը, որի համար կարող է շնորհապարտ լինել»: Եւ ինչ: Ամբողջ օրը տանջում էի ալ դ պատճառով: Երեք օր դորանից առաջ կերակրեցի մի աղքատի եւ, պէտք է ասեմ, կերակրեցի իմ սեփական ցանկութեան համաձայն, կարծելով, որ բարի գործ եմ անում: Դու իսկոյն սկսեցիր միալար կրկնել. «Կեղծ քաղաքացի, թափառաշրջիկներին է կերակրում»,—եւ ես դարձեալ խայթոց ու տանջանք զգացի սովորականի պէս: Ես աղքատին գործ տուի, դու բողոքեցիր ե՛ր գորա դէմ, արդէն պալմանը կապելուց լետուց: Իհարկէ, դու երբէք սովորութիւն չունիս խօսելու բանն աւելուց «առաջ»: Յետոյ ես մերժեցի աղքատին գործ տալ, դու բողոքեցիր եւ դորա դէմ: Յետոյ մտքումս զրեցի սպանել թափառականին, դու չթողեցիր ամբողջ գիշերն աչքս փակեմ, մարմնիս իւրաքանչիւր ծակոտկէնը խայթոցներով լցնելով: Վերջապէս, այս անգամ արդէն համոզուած էի, որ արդարացի եմ վարւում,—աղքատին լետ դարձրի՝ օրհնելով նորան. բայց Աստուած տալ, որ ձեր հորթը մեր գալլին ուտէ, եթէ դարձեալ ամբողջ գիշերն ինձ չտանջեցիր՝ թէ ինչու չսպանեցի նորան: Արդեօք աշխարհիս վրայ մի հնարք կգտնուի, որ մարդ կարողանալ գոհացնել ալն սատանի ծնունդ գիւտը, որ խիղճ է կոչում:

—Հա՛, հա՛, հա՛: Հիանալի է, հրաշալի: Ե՛, շարունակիր:

—Սպասիր, դեռ հարցիս պատասխանիր,—կա՛յ աղպիսի հնարաւորութիւն:

—Աղպիսի հնարք չկայ. գոնէ ես՝ ամենեւին յանկուժիւն չունեմ աղպիսի հնարք գտնել քեզ համար, զաւակս: Աւանակ, իմ ինչ գործն է, թէ դու ինչ տեսակ գործ կատարեցիր. իմ գործս ալն է, որ ականջիդ փսփսամ եւ ստիպեմ քեզ մտածես, թէ սարսափելի ստորութիւն ես արել: Իմ գործս ու ուրախութիւնս ալն է միայն, որ ստիպեմ քեզ զգլաս բոլոր արածներիդ համար: Եւ եթէ որեւէ դէպք մոռացել եմ, ալդ էլ քոլորովին պատահաբար, անդիտակցաբար է եղել, հաւատացնում եմ քեզ:

—Անհոգ եղիր, ամենաչնչին բանն էլ չես մոռացել, որքան չիշողութիւնս ինձ չի դաւաճանում: Երբէք, ամբողջ կեանքիս ընթացքում, այնպիսի բան չեմ արել, որի համար քսան-և չորս ժամ շարունակ զղջայի: Անցեալ կիւրակէ եկեղեցում՝ բարեգործութեան մասին մի քարոզ էի լսում: Իմ առաջին ինքնաբերական ցանկութիւնս այն եղաւ, որ զոհաբերեմ երեք հարիւր չիսուն դոլլար, բայց զղջացի և ոգորմութեանս քանակը հարիւր դոլլար իջեցրի: Պարձեալ զղջացի և հարիւր դոլլար էլի իջեցրի: Կրկին զղջացի և էլի հարիւր դոլլար իջեցրի: զորա համար էլ զղջացի և մնացած չիսունից քսանհինգն էլ իջեցրի: զղջացի և թողեցի միայն տասնհինգ: մէկ էլ զղջացի և թողեցի միայն $2\frac{1}{2}$ դոլլար: և երբ, վերջապէս, ինձ մօտ բերեցին զանձանակի տուփը ես վերջին անգամ զղջացի և դրի միայն տասը ցէնտ: Վաւ: Երբ տուն եկայ, իմ մէջ ցանկութիւն ծագեց այդ տասը ցենտն էլ չեմ ստանալ: Երբէք չես թողնում բարեգործական քարոզներ լսեմ: ամեն անգամ էլ մի խալտառակութիւն պիտի հանես անպատճառ:

—Օ՛, երբէք էլ չեմ թողնիլ, երբէք: Ամեն ժամանակ էլ ինձնից կախումն պիտի ունենաս:

—Ենթադրում եմ, որ այդպէս էլ պիտի լինի: Շատ, բազմաթիւ անքուն գիշերներ մտքովս անցել է, որ մի հնար գտնէի օձիքի ձեռք ընկնէր: Գոնէ այժմ կարողանայի մի «եախէտ» հաւաքել:

—Իհարկէ, ինչ ասել կուզի: Բայց մի մոռանալ, որ ես աւանակ չեմ, այլ նորա համետը: Լաւ, շարունակիր, տեսնենք՝ Գու աւելի ես պահանջում, քան կկամենայի բաց անել...

—Շատ ուրախ եմ ասածիդ համար:

—Չես նկատում իմ փոքրիկ խարդախութիւնս

—Լսիր, տօ, իսկապէս՝ եթէ անկողմնապահ լինենք մի րոպէ, պէտք է ասեմ, որ քեզնից աւելի զազրելի, ատելի, լապուակալած սողունի չեմ պատահել և չի էլ կարելի երևակայել: Շատ ուրախ եմ, որ ուրիշներին գոնէ անտեսանելի ես: ամօթից գետին կմտնէի, եթէ տեսնէին, որ քեզ պէս բորբոսակալած, կապկանման խիղճ ունիմ: Եթէ նույն իսկ հինգ կամ վեց ոտնաչափ հասակ էլ ունենայիր...

—Խնդրեմ, խնդրեմ: Ո՛վ է մեղաւոր զորա մէջ:

—Չգիտեմ:

—Ախր չէ՞ որ միայն դու և ուրիշ ոչ ոք:

—Գետին անցնես... Կարծեմ հետո երբէք չեն խորհրդակցել արտաքինիդ վերաբերութեամբ:

—Միևնոյն բանն է. աշխուսմանաշինը դու շատ ես նպաստել իմ ալլանդակուելուս: Երբ ութ կամ ինը տարեկան էիր, ես եօթ ոտնաչափ հասակ ունէի, գեղեցիկ՝ ինչպէս նկար...

—Ափսոս, հազար ափսոս, որ երեխայ ժամանակդ չես մեռել: Կնշանակէ հակընթաց կերպով ես մեծացել, հա:

—Մեզնից ոմանք դէպի վեր են հասակ քշում, ոմանք էլ—դէպի վար՝ նայելով հանգամանքներին: Մի ժամանակ խիղճդ մեծ էր. իսկ հիթէ ալժամ փոքր է,—կնշանակէ իւր պատճառներն ունի. սակայն ալդտեղ երկուսս էլ մեղաւոր ենք թէ ես և թէ դու: Դու շատ բաների մէջ բարեխիղճ լինելու սովորութիւն ունէիր, ուղում եմ ասել հիւանդութեան հասած բարեխղճութիւն: Դա շատ առաջ էր, շատ տարի առաջ: Երևի, ալժամ, չես իշխիլ ալդ: Աշնպէս էի տարուել պարտականութիւններս կատարելով և աշնպէս էի հրճում աշն տանջանքներով, որ պատճառում էին քեզ մի քանի մանր-մունք մխալանքներ որ ձեռք չքաշեցի մինչ աշն լոպէն մինչև որ համը չհանեցի: Դու սկսեցիր գրգռուիլ և ընդվզել, ես—ոտքիս տակի հողը կորցնել, կուչ գալ, փոքրանալ, կեղտոտուել ու ալլանդակուել: Որքան ես թուլանում էի, աշնքան դու աւելի ամուր էիր կպչում ալդ պատահական սխալանքներին մինչև աշն ժամանակ, երբ, վերջապէս, ալդ սխալանքներին համապատասխանող մարմնիս մասերը՝ չպնդացան և չամբացան ձկան թեփի նման: Օրինակ, հէնց, ծխելդ վերցնենք: Բաւական երկար խաղացի ալդ խաղալիքի հետ, մինչ որ խաղս ձեռք տանուլ չտուի: Երբ ամենքը համոզում էին քեզ քաշել ալդ ախտից,—ալդ հին, կոշտացած տեղը, կարծես, մեծացաւ, ընդլայնուեցաւ և ծածկեց ինձ ամբողջովին՝ վերտի պէս: Խորհրդաւոր, խեղդուող ազդեցութիւն է թողնում ալդ բանը և ահա ես, քո հաւատարիմ՝ ատելիդ, քո անձնուէր խիղճդ խոր քնի մէջ եմ ընկղմում: Խոր: Բայց ալդպիսի քունը անուն անգամ չունի: Ալդ ժամանակ որոտ էլ տրաքի ականջիս տակ՝ չեմ լսիլ: Դու դեռ ալդ տեսակ մի քանի մոլութիւն ունիս, ութսուն, գուցէ և, իննսուն հատ, որոնք նույնպիսի ազդեցութիւն են թողնում ինձ վրայ:

—Շատ քրքրուած եմ ձեր հաճոյախօսութիւնից. դուք, երևի, ամբողջ ժամանակը քնած էք:

—Այո՛, նախկին տարիները քնում էի: Հէնց ալժամ էլ կը քնէի, եթէ օգնութեան հասնող չլինէր:

—Ո՞վ է օգնում:

—Միւս խիղճերը: Երբ մէկը, որի խղճի հետ ծանօթ եմ, աշխատում է համոզել քեզ ձեռք քաշել քեզ լափող ախտերից, ես խնդրում եմ բարեկամիս որ իւր թևարկուն խղճի խալթոց զգալ տալ իւր յարանման մի լիմարութեան համար և այդ բանն իսկոյն արգելում է նորա միջամտութիւնը և ստիպում է իւր խղճի հանգստութիւնը որոնել: Այժմ գործունէութեանս ասպարէզը սահմանափակուած է միայն թափառաշրջիկներով, գրող սկսնակուհիներով և այդ տեսակ «թառառուկ»-ներով, Բայց անհանգիստ մի լինիր. քանի այդպիսիները ղեռ գոլութիւն ունին, նոցանով պիտի զահլէդ տանեմ: Բոլորովին կարող ես ապահով լինել:

—Կարծում եմ, որ կարող եմ: Բայց եթէ դուք այնքան բարի լինէիք, միւրդ, որ այդ մասին մի երեսուն տարի առաջ լիշեցնէիք ինձ, ապա ես առանձին ուշք կդարձնէի սխալանքների վրայ և կարծում եմ, որ մինչ այս բոլորիս ոչ միայն ձեզ լաւտեանս խոր քնեցրած և մարդկային արատների վերաբերութեամբ անզգայ դարձրած կլինէի, այլ և նմանաբուժական (гомеопатія) ամենափոքր դեղահատիկի չափ շինած կլինէի: Այս տեսակ խղճի համար կարելի էր միայն ցաւել: Եւ միթէ ձեզ այդ տեսակ նմանաբուժական դեղահատիկ դարձնելուց լետու, ապակեայ ծածկոցի տակ կդնէի և ի լիշատակ կպահէի: Ո՛չ, պարոն, շների առաջ կձգէի ձեզ: Ամենաչարմար տէղն է դա ձեզ, ձեզ նմանների և առհասարակ ձեր զարշնի ցեղակիցների համար: Իմ կարծիքով, դուք երբէք հասարակութեան մէջ տեղ ունենալու համար չէք ստեղծուել: Այժմ մի այլ հարց,—մեր կողմերում շատ խղճեր կան:

—Բազմաթիւ:

—Շատ բան կտալի, եթէ կարողանալի գոնէ մէկին տեսնել: Չեմ կարող մի նոցա այստեղ բերել: Արդեօք ինձ համար նոքա տեսանելի կարող են լինել:

—Ի հարկէ, ոչ:

—Ինքս պիտի հասկանալի այդ և նոյն իսկ չհարցնէի: Բայց միևնույն է: Դու կարող ես նկարագրել: Պատմիր, խնդրեմ, իմ հարևանիս՝ Տոմոնի խղճի մասին:

—Շատ բարի: Շատ մօտ ծանօթ եմ. ճանաչում եմ շատ վաղուց: Ճանաչում էի դեռ ախ ժամանակ, երբ տասնեմէկ ոտնաչափ հասակ ունէր և արտաքինով ոչինչ պակասութիւն չուներ. իսկ այժմ անճոռնի, կպչուն և ոչնչով չհետաքրքրուող մի բան է դարձել: Իսկ ինչ վերաբերում է հասակին, կասեմ որ այժմ ծխախոտի տուփի մէջ է քնում:

— Շատ հաւանական է. մեր կողմերում Հուգօ Տօմսոնի նման զարչելի, բծախնդիր մարդ հազիւ գտնուի: Իսկ ծանօթ ես Ռօբենսոնի խղճի հետ:

— Այո. դա չորս կամ չորս ու կէս ոտնաչափ բարձրութեամբ մի ուրու է. առաջ խարտեաչ էր, ալժամ թխահեր է դարձել, բայց էլի գեղեցիկ և հաճելի է:

— Զնամարիտ է. Ռօբենսոնը լաւ տղայ է: Զանաչում ես Տօմ Սմիտի խղճը:

— Մանկութիւնից, երկու տարեկան ժամանակից ճանաչում եմ: Տաներեք ոտնաչափ հասակ ունէր, մի փոքր էլ անհոգ բնաւորութիւն, ինչպէս առհասարակ մենք ամենքս ենք լինում ալզ ժամանակ: Ալժամ երեսունեօթ ոտնաչափ է. Ամերիկայում մեզնից ամենավեհն է: Նորա ոտները դու ևս ցաւում են մեծանալուց. ժամանակ շատ ունի: Երբէք չէ քնում: Խիղճների նոր-անդղիական ակմբի և ամենագործունեայ եռանդուն անդամն է: Ակմբանոցի նախագահն է: Դուք օր ու գիշեր կարող էք տեսնել, թէ ինչպէս է կռծում խեղճ Սմիտին սոթտած վեր քշտած թևերով, ուրախութիւնից փալլող դէմքով հրճուելով իւր արածի վրայ: Ալժամ այնպէս է տիրել իւր զոհին, որ էլ ինչ ասեմ: Կարող է ստիպել խեղճ Սմիտին երեւակայելու, որ իւր ամենամեղ արարքը—մի զզուելի ոճիր է: Պէտք է տեսնել թէ ինչպէս ալղպիսի դէպքերում գործի է կաշտւում և խեղճի հոգին քթածակերից հանում:

— Սմիտն ամենագինիւ մարդն է մեր կողմերում և միևնոյն ժամանակ ամենամեղը, միշտ էլ տանջւում է, որ չի կարող լաւ մարդ լինել: Միայն խիղճը կարող է ալղպիսի մարդուն տանջելուց զուարճութիւն զգալ: Մանօթ ես իմ սօրաքոր Մէրիի խղճի հետ:

— Հեռուից տեսել եմ, բայց ծանօթ չեմ հետը: Նա բաց երկնքի տակ է ապրում, որովհետև դուռ չկայ, որով կարողանալ նայ ներս մտնել:

— Հաւատալ կարող եմ: Լսիր, ծանօթ ես ալն հրապարակախօսի խղճի հետ, որը մի անգամ իմ ոտանաւորներս իւր «ժողովածուն» հրատարակեց օր ցերեկով և ստիպեց ինձ դատաստանական ծախքեր էլ վճարելու, որ գլխիս բերի՝ նորան հեռացնելու համար:

— Այո, նա մեծ համբաւ վաստակեց: Մի ամիս առաջ միւս ակնյալտնի անձերի հետ նորան էլ էին ցոյց տալիս ցուցահանդիսում՝ յօգուտ աքսորանքի մէջ տառապող խղճի պիմբի

նոր անդամի: Մուտքի տոմսակն ու փոխադրութիւնը շատ թանգ էր, բայց ես ձրիապէս տեղ հասաւ, ներկայանալով իբրեւ հրատարակչի խիղճը և կէս գնով մտաւ, անուանելով ինքզինքս քահանայի խիղճ: Սակայն հրապարակախօսի խիղճը, որ ցուցահանդիսի գլխաւոր հրապուրք էր, կատարեալ անլաշողութիւն կրեց: ձմարիտ է ալնտեղ էր, բայց Բնչ օգուտ: Յուցահանդիսի վարչութիւնը նորան զրել էր խոշորացուցի տակ, որ միայն երեսուն հազար անգամ կարող էր մեծացնել, և ոչ ոք չկարողացաւ նկատել նորան: Ընդհանուր զայրույթ առաջ բերեց, բայց...

Հէնց ալդ րոպէին սանդուղտների վրայ արագ քայլերի ձայն լսուեցաւ: Դուռը բաց արի և մօրաքույր Մէրին սենեակը նետուեցաւ: Հանդիպումը ուրախ էր. ընտանեկան իրողութիւնների նկատմամբ հարցերն ու պատասխանները կարկտի պէս էին թափուում: Վերջապէս մօրաքույրս ասաց.

— Իսկ ալժմ պէտք է մի քիչ ամաչեցնեմ քեզ: Մեր տեսակցութեան վերջին օրը խոստացար ինձ ալն անկիւնում ապրող խեղճ ընտանիքի պէտքերը հոգալ նոյնպիսի եռանդով ինչպէս ես էի անում: Է՛, ալժմ պատահաբար իմացաւ, որ խոստումդ չես կատարել: Արածդ լմա բան է:

ձիչտն ասեմ, մի անգամ գոնէ չեմ էլ մտաբերել ալդ ընտանիքը և ալժմ ոտից-գլուխ մեղաւոր էի զգում ինձ և խիստ տանջում: Աչքս խղճիս վրայ ձգեցի: Իմ հոգեկան ծանր դրութիւնս սաստիկ ներգործել էր նորա վրայ. մարմինը կռացել, քիչ էր մնում պահարանի զլխից վալր գլորուէր: Մօրաքույրս շարունակում էր.

— Ախր մի մտածիր, թէ ինչպէս աղքատանոցից վերցրած իմ խեղճ թեւակուհին երեսից ձգել ես, ալ դու սիրելի, քարասիրտ խաբեբայ:

Խեցդետնի նման կարմրեցի, լեզուս չէր հնազանդում ինձ: Իմ դատապարտելի անհոգութեան գիտակցութեան աւելի ու աւելի ծանր ու անտանելի էր դառնում: Խիղճս սկսեց չեւ ու առաջ ճօճուել, և ելբ մօրաքույրս վշտացած ձայնով շարունակեց,—

— Եւ որովհետեւ դու երբէք, մի անգամ գոնէ չես ալցելել նորան, ուստի և, հաւանականօրէն, քեզ չի էլ վշտացնի ալն լուրը, թէ ալդ փոքրիկ մանկիկը մի քանի ամիս առաջ մեռել է բոլորովին անօգնական և երեսից ձգուած,— խիղճս ալլ ես անկարող լինելով տանել տանջանքներիս ծանրութիւն

Նը՝ գլխի վայր ընկաւ իւր թռած տեղից լատակի վրայ, խուլ արձնէ ծանրութեան ձայն հանելով: Անտանելի տանջանքներից կուշ ու ձիգ անելով և երկիւղից դողալով պառկած էր լատակի վրայ և ամեն ճիգ գործ էր դնում տեղիցն ելնելու: Տենդային արագութեամբ թռալ դռան մօտ, կողպեցի, մէջքս զէմ տուի նորան և աչքս չէի հեռացնում թփռտացող հրամանատարիցս: Մատներս ալրւում էին մահառիթ գործիս կպչելու անհամբերութիւնից:

— Ա՛խ, ի՞նչ պատահեց քեզ, — բացականչեց մօրաքույրս, հեռանալով ինձանից և սարսափահար աչքերով ղիտելով հալեացքներս: Ես հեռւմ և ընդհատ ընդհատ շնչում էի և հազիւ էի կարողանում զսպել յոյզերս:

— Ա՛խ, ի սէր Աստուծոյ, ալդպէս մի նալիլ, վախեցնում էս ինձ: Ի՞նչ բան է: Ի՞նչ ես տեսնում: Ինչո՞ւ ես ալդպէս նալում: Ի՞նչ ես անում մատներդ:

— Լռի՛ր, ո՞վ կ'ին, — ասացի խռպոտ շշնջոցով, — մ'ւս կողմը նալի՛ր և վրաս ուշադրութիւն մի դարձրու: Ոչի՞նչ, դատարկ քան է: Շատ անգամ է ինձ հետ սլապիսի բան պատահում: Մի րոպէից ամեն ինչ կանցնի: Չափազանց ծխելուցս է...

Պարտութիւն կրած միւրոգոս սարսափից կարկամած և վայրենի աչքերով աշխատում էր սողալով մի կերպ իրեն դռան մօտ ձգել: Հազիւ էի կարողանում շունչ քաշել: Մօրքույրս մատներս ջարդում էր և ասում:

— Օ՛, գիտէի, որ վերջն ալդպէս պիտի լինէր: Գիտէի, որ ալդպէս էլ պիտի վերջ ունենար: Օ՛, պաղատում եմ թող ալդ կորստաբեր սովորութիւնդ, քանի ուշ չէ: Դու չես կարող, չպէտք է խուլ լինես իմ աղաչանքների առաջ: (Թփռտացող խիղճս լանկարծ լողնածութեան նշաններ ցուց տուեց): Օ՛, խոստացիր, խոստացիր, որ մի անգամ ընդ միշտ ձեռք կքաշես ծխախոտի ալդ անպատուաբեր գերութիւնից: (Խիղճս սկսեց քնէածի պէս օրօրուել — հիանալի տեսարան): Խնդրում եմ, երգուեցնում եմ քեզ: Աղաչում եմ: Ուղեղդ, արդէն, հրաժարում է ծառաելուց: Աչքերդ խելագարի աչքերի պէս են փալլում: Լսի՛ր, լսի՛ր ինձ և դու փրկուած ես: Տես, ծնկաջօք եմ աղերսում քեզ, — այս ասելու ժամանակ նա չոքեց առաջս: (Խիղճս դարձեալ սկսեց օրօրուել, թալկահար գետին ընկաւ և մի վերջին ծանր, աղերսող հալեացք ձգեց վրաս...): — Օ՛, խոստացիր, թէ չէ կորած ես: Խոստացիր և ազատ կ'լինիս: Խոստացիր, խոստացիր և ապրի՛ր, — (երկար, քնափ հառաչով

յաղթահարուած խիղճս աչքերը փակեց և խոր քնի մէջ ընկաւ)։

Յաղթական բացականչութեամբ թռալ մօրաքրոջս մօտից և մի ակնթարթում ձեռքս առալ իմ լաւիտեանական թշնամուս օձիքը։ Այդքան երկար տարիներ համբերելուց և անձկութեամբ սպասելուց յետոյ, վերջապէս, նա իմս էր։ Բզիկ-բզիկ արի նորան, ալդ կտորտանքները մանրացրի, արիւնաներկ զանգուածը կրակի մէջ ձգեցի և մի առանձին բաւականութեամբ հոտոտեցի զոհարերութեանս հոտը։ Վերջապէս՝ լաւիտեանս մեռաւ խիղճս։

Էլ ազատ մարդ էի։ Յետ դարձալ դէպի իմ խեղճ, սարսափից կիսամահ մօրաքորս և զոռացի։

— Զեռք քաշեցէք ինձնից և հանգիստ թողեցէք ինձ ձեր թշուառներով, ձեր ողորմածութեամբ, ձեր ուղղելու ձգտումներով, ձեր անիծուած բարոյագիտական «տուտուց» քարոզներով։ Զեր առաջ կանգնած է մէկը, որի կեանքի մաքառումն աւարտուած է, որի սիրտը լաւիտեանս մեռած է տրտմութեան համար, մահացել է զթալու համար, հանդել է զղջման համար, ձեր առաջ կանգնած է մէկը, որը խիղճ չունի։ Ուրախութեանս էք պարտական, որ խնայում եմ ձեզ, ապա թէ ոչ կարող էի խեղդամահ անել ձեզ և երբէք խղճի խալթոց չզգալ։ Փախէք։

Նա գուրս փախաւ։ Այդ օրուանից՝ իմ կեանքս—երջանկութիւն է, անընդհատ երջանկութիւն։ Աշխարհումս ոչ մի բանով չի կարելի համոզել ինձ, որ ես երբ և իցէ դարձեալ խիղճ կունենում։ Ես դէն չայրտեցի։ Առաջին երկու շաբաթն երեսուն և ութ մարդ սպանեցի, բոլորին էլ հին հաշիւների համար։ Այրեցի յի տուն, որ տեսնել չէի կարող։ Խլեցի մի ալրուց և ոյբերից նոցա վերջին կովը, շատ լաւ կովը, բալց, կարծես, շատ էլ ազնիւ ցեղից չլինէր։ Ամեն տեսակ լանցանք և ոճիւր էի գործում և հրճում էի արածովս, աչն ինչ առաջ, անչուչտ, սիրտս կճմլէին և մազերս կսպիտակեցնէին։

Ի վերջոյ, չալտարարում եմ, որ համալսարանների բժշկական բաժինները, եթէ կկամենան գիտական նպատակների համար ձեռք բերել լաւ տեսակի թափառաշրջիկներ, — ամբողջական, սօժէններով կամ տոններով, — շատ լաւ կանեն, եթէ նախ իմ ժողովածուս աչքի անցնեն, ապա թէ ալ տեղ դիմեն, ժողովածուս հաւաքած և ալտարաստուած է իմ ձեռքովը և կարելի է արժան գնով էլ տալ, որովհետեւ մտադիր եմ առաջիկայ դարնան համար նոր սպանք պատրաստել։

ԼԵՋՈՒ

(Շաղսօնից) .

Օ՛, հրրաբորբոք մի լեզու ծարտար
Մուսայից պարգև եթէ առնէի,
Ի՛նչպէս անխընայ, ինչպէս անդադար
Մեղք ու չարիքը կըղաղղողէի...
Մութի դէմ կըռուի կհանէի աշխարհ,
Կ'պարզէի դրօշակ լոյսի փրկարար.
Կենարար երգի միջով ամենին՝
Կընեըշէի ճրգտում ճըշմարտին:
Ի՛նչ թունդ քրքիջով կըծիծաղէի,
Ի՛նչ ջերմ արցունքով ես կը խաշէի....
Երկրիս մէջ նորից վեր կը բարձրանար
Սուրբ ու մոռացուած վըսեմ գաղափար...
Կըցնցուէր, կ'զարթնէր ամբողջ այս աշխարհ,
Իբրեւ ոճրագործ սարսէր, կը դողար...
Եւ աչքը ճրգած անցած գնացածին՝
Վախով կըսպասէր իր դատաստանին...
Գերեզմանական այս լուռութեան միջին
Չայնըս համարձակ կ'որոտար ուժգին,
Արհամարհանաց ցայտելով քոցեր,
Եւ ճշմարտութեան արտասուաց շիթեր...

—
Բայց ինձ այդպիսի լեզու չ'է տուած...
Այլ անգօր, տրկար մի ծայն կարկամած.
Հոգիս պատրաստ է եւ կըռուի յօժար,
Բայց չըկան նրանում ուժերը դալար...
Կրրծքումբս՝ առատ դատարկ հառաչանք,
Երթունքներումբս՝ տանջող կրշտամբանք.
Խորին համոզմամբ — որ չ'եմ մարգարէ,
Այլ ստորո՛ւկ եմ ըստրուկ — սիրտըս ճընշում'է:

ԽԱԿՈՒՆԵՐ

ԲԱՂԴԸ

Պատմութեան Նախաբանք.

Տիեզերքի անհուն տարածութեան մէջ սլանում էր հրեշտակը: Ահա քանի՛, քանի տարի է, որ նա չէ ծալել իւր թեւերը. քանի՛, քանի՛ տարի է, որ թռչում ու թռչում է առանց հանգիստ առնելու:

Որտեղ հանդիպում էր արեգակի, աստղի կամ քայլամուր մուրաբանի, կանգ էր առնում և հարցնում.

— Ասացէք, խնդրեմ, չգիտե՞ք որտեղ է գտնուում երկիրը:

Եւ հէնց որ իւր հարցի պատասխան «ոչ»-ը կ'սէր, կ'սլանար հեռուն:

Ափսոս էր կորցրած ընկերներէն, ափսոս էր աւելորդ մանրերորդ վատնել:

Արդէն վաղուց, շատ վաղուց էր լսել հրեշտակը երկրի վրայ ապրող մարդկանց թշուառութիւնների մասին, նոցա անտանելի տանջանքների ու դժբախտութիւնների մասին: Եւ հրեշտակի սիրտը զեղուն էր այդ կարեկցութեամբ: Նա լալով ծունկ խոնարհեց Տիրոջ առաջ և մարդիկների համար բախտ հայցեց: Եւ Աստուած լսեց նորա պաղատանքը և նորան յանձնեց բաղտը, որպէս երկիր տանէր՝ թշուառ մարդիկներին հասցնելու համար: Այն ժամանակ հրեշտակն իջաւ եօթներորդ երկնքից, և ահա նա թափառկոտ քայլերով պտտում է արեգակների, աստղերի և մուրաբանների մէջ և երկիրն է որոնում:

Այլ ձեռքի մէջ բռնած է բաղտը: Նորա ձիւնափայլ թեւերը թեթեւակի շարժում են թափանցկէն եթերի մէջ: Արդէն հազարաւոր տարիների շրջան է գլորուել, միլիոնաւոր դրութիւններ իւր յետեւն է թողել

և ոչ ոք մինչև այժմ դեռ չէ ասել նորան, թէ որտեղ է գտնուում երկիրը իւր դժբախտ արարածներով: Ժամանակ առ ժամանակ յուսահատութեան արցունք է ցայտում, գլորւում հրեշտակի աչերից: «Ո՛ր, ո՞վ գիտէ, արդեօք իւր սրաթե թեւերը իրեն հեռու, հեռու չեն տանում երկրից»: Բայց չպէտք է մոռանանք, որ նա այնուամենայնիւ հրեշտակ է: Նա նպատակ է դրել՝ օգնել խեղճ, թշուառ, տանջուող մարդկութեանը: Նորա աղի արցունքների պատճառը իւր անվերջ թափառուն կեանքը չէ և ոչ էլ յոգնութիւնը: Ո՛չ: Այդ աղի արցունքները նորա աչքերից խլողը մարդկային տանջանքն է և այն մարդկութիւնը, որ բաղոյի ծարաւով է պապակում, այն բաղոյի, որ հրեշտակը կրում է իւր աջ ձեռքում:

— Սաացէք, խնդրեմ, չգիտէք որտեղ է երկիրը իւր թշուառ բնակիչներով:

— Ոչ:

Եւ նա սլանում է հեռու, ոգևորուած իւր գաղափարով: Իսկ աշխարհն այդ ժամանակ և վերանորոգւում և զառամում է. փոփոխւում են մարդիկը, յաջորդում են գաղափարները, ձգտումները և կրօնները: Բայց թշուառութիւնը անձնիշխան թագաւորում է աշխարհում՝ ամեն տեղ:

— Ո՛ր է բաղոյը, հեծում են խեղճերը և տանջուող մարդկութիւնը:

* * *

Միանգամ ծերունի աստղաբաշխը դիտում էր մի թափառուն մոլորակ. նա աչք չէր հեռացնում դիտակից, անդադար պտտելով թռչող մոլորակի լետեից: Երբ կարիք էր զգում ուտելու կամ քնելու, նա այնուամենայնիւ չէր ընդմիջում դիտողութիւնը, — այդպիսի ժամանակ հօրը փոխարինում էր որդին: Իսկ ուտելուց կամ քնելուց լետոյ նա կրկին սկսում էր դիտել:

Մոլորակը սաստիկ զայրացել էր:

— Ի՞նչ է ուզում ինձից այն ծերուկ վհուկը: Ի՞նչ է նշանակում այս: Ի՞նչ է, բան եմ գողացել, որ ինձնից աչք չէ հեռացնում:

Բայց աստղաբաշխը շարունակում էր իւրը:

Մոլորակը բոլորովին ելաւ համբերութիւնից: Հոգեկան սաստիկ յուզումից նա պալթեց և կտոր-կտոր եղաւ:

Նորա մօտով սաւառնում էր հրեշտակը և հարցրեց իւր տխուր, բայց աղու ձայնով.

— Ասացէք, խնդրեմ, մոլորակ, չգիտէ՞ք որտեղ է գտնուում երկիրը իւր դժբաղտ բնակիչներով:

— Զեր կարծիքով երկրի վրայ մարդիկ են ապրում, սրդողած հարցրեց մոլորակը: — Այնտեղ միայն քաւթառ վհուկներ և երիտասարդ աւագակներ են ապրում:

— Ա՛խ, թշուառ մարդիկ, թախծալից հառաչում է հրեշտակը, — և այդ բոլորը լոկ միայն նորա համար, որ նոքա բաղտ չունին: Ոչ, մոլորակ, բարկանալ պէտք չէ, ատելութիւնը մեղք է...

Եւ բաղտը, որ կրում էր իւր աջ ձեռքում, ակընթառիդ փալեց ու ճառագայթեց: Նոյն իսկ մոլորակն էլ կարծէք զուարթացաւ, և նորա մարդատեաց հոգին լուսաւորուեցաւ:

— Որտեղ է երկիրը:

Մոլորակը մի երկար, մեծ տրցակ շողերով ցոյց տուեց երկրի տեղը:

— Ա՛խ, որչափ հեռուն է պտտում երկիրը երկընթից, մեղմիկ հառաչեց հրեշտակը, — և այդ բոլորն առաջ է գալիս այն պատճառով, որ այնտեղ՝ երկրի վրայ բաղտ չկայ:

Եւ նա իսկոյն ճանապարհ ընկաւ, սլացաւ հեռուն:

Այն ինչ երկրից աստղաբաշխը տեսաւ հեռադիտակով հրեշտակին և նորա աջ ձեռքում ինչ որ փալուն բան նշմարեց: Եւ որովհետեւ մի ժամանակ մարգարէն նախագուշակել էր, որ հրեշտակ պիտի գայ բաղտի հետ, ուստի և աստղաբաշխը հասկացաւ, որ այդ հրեշտակը մարդկանց բաղտ է բերում: Եւ իսկոյն բոլոր լրագիրներն այդ լուրը աշխարհի ամեն մի ծայրը հասցրին:

— Հրեշտակ է գալիս բաղտով ծանրաբեռնուած, իօսում էին ամեն տեղ, ուր միայն մարդկային բերան կար:

Բոլոր աստղաբաշխները շտապեցին իրենց դիտակներին մօտ և տեսան, թէ ինչպէս հրեշտակը հետզհետե երկիր էր իջնում:

Նոքա սկսեցին հաշուել, — և հաշուեցին, որ այս ինչ օրը, այս ինչ ժամ ու րոպէին, այն ինչ տեղը հրեշտակը ոտք կը դնի երկիր:

Երբ հասաւ որոշեալ օրը, աշխարհիս բոլոր ծայրերից մարդիկ հաւաքուեցան այդ տեղը:

Շուտով տեղը շատ նեղ եկաւ: Սկսուեցաւ սաստիկ հրհրումն, բարձրացան կռիւ ու վէճ, լսուեցան հայհոյութիւններ, իսկ դորան հետեւեցին բռունցքները... Վերջապէս բանն այնտեղ հասաւ, որ սկսեցին սրերով խոցոտել միմեանց ու սպանել:

Մարդկային արեան հեղեղ էր վազում այդ տեղ: Զարդուածների լաց ու կոծը, մեռնողների վայնասունը երկինք էր բարձրանում...

Հրեշտակը տեսաւ, թէ ինչպէս մարդիկ իրար հըրմըշտուում և ոտնատակ են անում և վերևից սկսեց կանչել՝ իւր ոյժերի մնացորդը ժողովելով:

— Մի կուռէք: Ամենքիդ ևս բաժին կհասնի իմ բերած բաղտից: Բայց չէին լսում:

Եւ երբ հրեշտակը մօտեցաւ երկրին և տեսաւ մեռնողներին և վիրաւորուածներին, երբ լսեց այդ լացն ու կոծը, այն ժամանակ նորա հեզիկ աչքերից արցունքի շիթեր գլորուեցան և ընկան բաղտի վրայ:

Այդ օրուանից փալլուն բաղտի վրայ բծեր գոյացան:

*
* *

Ասում են, թէ հրեշտակը, որ առանց այն էլ յոգնած էր երկար ճանապարհորդութիւնից, — ուշաթափ եղաւ երկրի վերայ տեսած բաներից և բաղտը վայր ընկաւ նորա ձեռքից:

Բաղտը յափշտակեցին նոքա, որոնք այն տեղին ամենից մօտիկ էին կանգնած: Նոքա մինչև այսօր էլ բաղտաւոր են:

ԱՐԽԻՊ ՊԱՊԸ ԵՒ ԼԵՆԿԱՆ

(Մաքսիմ Գոյրկի)

Գետալաստի գալուն սպասելով, նրանք երկուսն էլ պառկել էին գետափի փլուածքի ստուերում և լուռ, երկար նստում էին Կուբանի արագահոս ու պղտոր ալիքներին, որոնք ծփում էին նրանց ոտների տակ։ Լենկան նիրհում էր, իսկ Արխիպ պապը կրծքի վրայ տաք, ճնշող ցաւ զգալով չէր կարողացել քնով անցնել։ Նրանց զգգուած, փտտ կերպարանքները գետնի մութ շագանակագուն մակերևութի վրայ հազիւ երևում էին իբրեւ երկու գնդակներ, մէկը՝ մեծ, միւսը՝ փոքր։ Նրանց լուսնութիւնից և տօթից խոնջացած, ալրուած ու փոշոտուած դէմքերը բոլորովին իրար էին ընկել նրանց մարմինները ծածկող ցնցոտիների թխակարմիր գունի հետ։

Արխիպ պապի ոսկրոտ երկար կերպարանքը ձիգ ընկել էր ափն ի վեր նեղ ժապաւէնի նման փռուած աւազաչերտի վրայ, փլուածքի և գետի արանքում, իսկ նիրհող Լենկան նրա կողքին կոլուրել էր ինչպէս օղակ։ Իւր ցնցոտիների մէջ նա նման էր մի կուացած ճիւղի, որին կտրելով իւր պապից՝ հին չորացած ծառից, գետի ալիքները բերել ձգել էին ալտեղ՝ աւազի վերայ։

Պապը գլուխը արմունկին լնած նստում էր հանդիպակաց արեառ ափին, ուր շարքով իրարից հեռու բուած ուռենիների և թփերի մի կողմից դուրս էր ցցուել գետալաստի սև ծալրը։ Այնտեղ լուռ էր ու դատարկ։ Ճանապարհի գորշագուն շերտը գետից անցնելով շարունակում էր ընթացքը դէպի տափաստանի խորքը, ուր նա ալնալէս ուղիղ էր ու չոր և ալնալէս ճնշում էր պապին։

Նրա մթագնած և սառն աչքերը կարմիր ուռած կոպերով խղճալի կերպով բաց ու խուլի էին լինում, իսկ կնճիռներով ափսոսուած դէմքը մարել էր ընկճող վշտի ու ցաւի արտապա-

տութեան մէջ: Նա երբեմն զգուշօրէն հազում էր և անհանգիստ կերպով թռռանը նայելով ծածկում բերանը ձեռքով: Հազը խռպոտ էր ու խեղդիչ, ստիպում էր պապին տեղահան լինել և ամեն անգամ նրա աչքերից խոշոր կաթիլներ էր դուրս քամում:

Բացի ալդ հազից և ալիքների հանդարտ ճղփիւնից տափաստանի մէջ ոչ մի ծպտուն չէր լսուում: Գիտի երկու ափին փռուած ալդ տափաստանը լայնարձակ էր, թխակարմիր, արևակէզ և միայն ալնտեղ, հեռու հորիզոնի վրա ծերուկի աչքին հազիւ տեսանելի, պերճօրէն ալեկոծւում է ցորենի ոսկէ ծովը, որին նայում էր վերևից ուղիղ՝ կուրացուցիչ պայծառ երկինքը: Ալնտեղ դուրս էին ցցուել հեռու բարտիների կազմ կերպարանքները. թւում էր, թէ նրանք մերթ իջնում են, մերթ կրկին բարձրանում, իսկ երկինքը և նրա տակ ցորենը օրօրում են բարձրանալով ու ցածրանալով... Կամ ամեն ինչ չանկարծակի թաղնւում է անապատալին օդերևութի փալլուն, արծաթեալ շղարշի ետևում:

Ալդ շղարշը՝ պայծառ ու խաբուսիկ, երբեմն օրօրուելով հոսում իջնում էր հեռուից մինչև գետափ. ալդ միջոցին նա նմանւում էր երկնքից բղխած և հինց իրեն՝ երկնքի նման մաքուր ու անդորր մի կէտի, որը եկել էր կենդանացնելու տօթից խօնջացած դաշտավայրը: Բաց ալդ գետը շուտով աներևութանում էր...

Ալդ ժամանակ Արխիպ պապը, որ ինչպէս վերիկօրօս տափաստաններում եղած չլինելով անծանօթ էր ալդ երևութին, քաղցից ճնշուած տրորում էր աչքերը և տխուր՝ մտածում իւր մասին, որ ալդ տօթը և տափաստանը խլում են նրա տեսողութիւնը, ինչպէս խել են ոտների մէջ մնացած ոլփի մնացորդները. առաջ հայրենիքում ալդ ոտները օրական կարողանում էին երեսուն վերստ անցնել, իսկ ալժմ դրա կէսը հազիւ են անցնում:

Այսօր նրա համար առանձնապէս վատ ու տաղտկալի էր քան երբ և իցէ վերջին ժամանակներս: Նա զգում էր որ շուտով մեռնելու է և թէպէտ սառնօրէն և առանց երկար խորհելու էր վերաբերում դէպի ալդ նախազգացումը, իբրև դէպի մի անհրաժեշտ պարտք, ալնուամենայնիւ նրան ցանկալի էր մեռնել հեռու, իւր հայրենի Օւլովեան նահանգում. բացի դրանից նրան շատ անհանգստացնում էր թռռան բա-

նը... Բնչ կը պատահի արդեօք Լենկային...

Օրական մի քանի անգամ նա առաջն էր դնում այդ հարցը և ամեն անգամ նրա ներսում մի բան կծկւում էր, սառչում և նա աչնպէս վատ էր զգում իրեն, որ կամենում էր հէնց իսկոյն վերադառնալ տուն—Ռուսաստան...

Հենց այդպիսի ժամանակներում նա լիշում էր Խրիմը, մերկ տափաստանները, բիրտ ու խտասիրտ չոբաններին, նրանց ահռելի գամիւռներին, անպատկառ, ազա՛ն թուրքերին և Տամանում նրան պատահած արկածը, որի համար փոքր էր մնում բանտ նստէր Լենկայի հետ միասին:

Եւ այս բոլորից չետոյ գնալ հեռու՝ Ռուսաստան... միևնոյն է, չի կարելի տեղ հասնել. մինչև տեղ հասնելը մարդ ճանապարհին կը մեռնի մի տեղ: Այստեղ՝ Կուբանում առատ ողորմութիւն են տալիս. բոլորն էլ ունեւոր մարդիկ են, թէև անտանելի և անպատկառ: Աղքատներին էլ չեն սիրում, որովհետև հարուստ են...

Լենկայի համար մի բան կարելի է խորհել. Միևնոյն է, նա որք է՝ այստեղ կամ Ռուսաստանում...

Եւ թողան վրայ մի արտասուլաթոր հայեացք ձգելով պապը իւր կոշտացած ձեռքով սկսեց շոյել նրա գլուխը:

Թող տեղից շարժուեց և մեծ-մեծ, խոր-խոր, ոչ-երեխա-լական կապոյտ մտախոհ աչքերը դէպի պապը զարձրեց. այդ աչքերը առաւել ևս մեծ-մեծ էին երևում նրա նիհար, ծաղկատար փոքրիկ դէմքի վրայ՝ սուր քթով, բարակ անարիւն շրթունքներով, որոնք ճաքճքուել էին տոթից և անապատային քամուց:

—Պալիս—հարցրեց նա և ձեռքը վահանաձև աչքերին դնելով, զետնին նայեց, որը սառնօրէն արտացոլում էր արեգակի ճառագայթները:

—Չէ գալիս, դեռ ևս կանգնած է: Ինչո՞ւ պէտք է գալ այստեղ, քանի որ ոչ ոք չէ կանչում, իրեն համար կանգնած է... դանդաղօրէն ասաց Արխիպը շարունակելով շոյել թուան գլուխը:

—Նիրհում էիր:

Լենկան գլխով մի անորոշ շարժում արաւ և մեկնուեց աւազի վրայ: Նրանք լռեցին:

—Լողալ գիտենալի կը լողանալի—երկար գետնին նայելով ասաց Լենկան, որի ձայնը մի տարօրինակ խլուրթիւն ունէր և արտապայտութեամբ աղքատ էր:

—Շատ վարար է։ Մեղանում աղպիսի գետեր չկան։ Ինչո՞ւ է աղքատ շտապում։ աչնպէս է վազում, կարծես ուշանալուց վախենում է։

Եւ Լենկան դժգոհ դարձրեց երեսը ջրից։

—Այ թէ ինչ—ասաց պապը մտածելով.—թող գոտիներս արձակենք, իրարից կապենք, ոտքիցդ կը կապեմ, իսկ դու կը մտնես և կը լողանաս։

—Է՛, —լրջօրէն վրաչ բերեց Լենկան.— բան մտածեց, կարծում ես քեզ քան չի տալ, ինչ է։ Երկսով միասին կը խեղդուենք։

—Ափի մօտ... Յիրաւի որ քաշ կը տալ։ Տես հլա ինչպէս է փքում։ Գարնանը երեւի ափերից դուրս գալիս կը լինի... Արօտների համար էլ պատուհաս է, անծայր արօտներ...

Լենկան չէր ցանկանում խօսել, ուստի պապի խօսքերը անպատասխան թողեց, վեր առաւ մի կտոր չորացած ցեխ և մատներով փշրելով փոշի դարձրեց։ Նրա գէմքը լուրջ էր, արտալստութիւնը կենտրոնացած։

Աչքերը սեւեռած ինչոր մտածելով պապը նայեց թոռանը.

—Տես հա՛...—հանդարտ ու միօրինակ ձայնով ասաց Լենկան փոշին ձեռքերից թափ տալով.—Հող է, ափիս մէկը առաջ, տրորիցի ու փոշի դարձաւ —խղճուկ մասնիկներ, աչքով հագիւ տեսանելի...

—Որ ինչ,—հարցրեց Արխիպը և հազաց, արտասուածքով աչքերով նայելով թոռան մեծ.մեծ, չոր փալտող աչքերին և նիհար, սուր գէմքին.—Ինչո՞ւ համար ասացիր աղ—աւելացրեց նա հազը վերջացնելով.

—Հէնց աչնպէս... չարժեց գլուխը Լենկան, —ուզում եմ սսել, որ այս բոլորը՝ աշխարհս փուչ է. նա ձեռքով շօշափեց գետինը.—Եւ աղ փուչ աշխարհի վրայ է շինուած ամեն բան... Քանի. քանի քաղաքներ ենք անցել մենք։ Զարմանալի է։ Եւ որքան մարդիկ կան այդ տեղերում։

Եւ չկարողանալով ամբողջացնել իւր միտքը, Լենկան նորից լուռ մտածմունքի մէջ ընկաւ իւր շուրջը նայելով։

Պապն էլ փոքր ինչ լռեց. ապա մօտ սեղմուելով թոռանը, ասաց փաղաքշանքով։

—Իմ խելքօս։ Ճշմարիտն ասացիր, ամենայն ինչ փոշի է. և՛ քաղաքները, և՛ մարդիկ, և՛ ես ու դու—փոշի։ Է՛, Լենկա, Լենկա... եթէ գրածանաչ լինէիր... շատ առաջ կերթաիր։

ձիշտ հասակաւոր մարդու նման ամեն բան կշռադատում ես...
Խեղճ ողորմելի, Աստուծոյ դառը... Ի՞նչ կը լինի քո ճարը:

Պապը կրծքին սեղմեց թոռան գլուխը և համբուրեց:

— Սպասիր, — աղատելով զգզուած մաղերը պապի կոշտ, զողողուն մատներից, փոքր ինչ կենդանութիւն ստացած կանչեց Լենկան. — Ինչ ասացիր. փոշի, քաղաքները և բոլորը...

— Սլւպէս է տնօրինել Աստուած, աղաւնեակս, ամենայն ինչ հող է, իսկ ինքը հողը — փոշի: Այստեղ ամենայն ինչ մեռնելու է... Պրծաւ գնաց: Հէնց այդ իսկ պատճառով մարդս պարտաւոր է ապրել աշխատանքով և խաղաղութեամբ: Հրէս ես էլ շուտով կը մեռնեմ... — տեղահան լինելով աւելացրեց պապը տխրութեամբ. — առանց ինձ ո՞ր կերթաս:

Լենկան այդ հարցը շատ անգամ էր լսել պապից և նրան շատ էր ձանձրացրել մահուան դիմացի մասին դատելը, այդ պատճառով նա լուռ շուռ եկաւ, մի կտոր բանջար կտրեց, բերանը դրեց ու սկսեց դանդաղ ծամել:

Բայց դա պապի հիւանդոտ տեղն էր:

— Ինչո՞ւ ես լուռ. փնչպէս կանես ուրեմն առանց ինձ, հարցրեց նա կամաց դէպի թոռը կռանալով և կրկին հաղալով:

— Մէկ անգամ արդէն խօսել ես այդ մասին... չփոթուած ու դժգոհ արտասանեց Լենկան աչքի տակով պապին նայելով:

Նրան դիւր չէին գալիս այդ խօսակցութիւնները առաւել ևս այն պատճառով, որ մեծ մասամբ վէճով էին վերջանում: Պապը ամեն անգամ խօսում էր իւր մահուան մօտիկութեան մասին: Լենկան սկզբում լսում էր կենտրոնացած, վախենում ներկայանալիք նոր վիճակից, լաց էր լինում, բայց աստիճանաբար չոզնում էր և մի հակադարձ ընթացք էր վրայ հասնում. իւր մտքերին անձնատուր եղած նա այլ նս չէր լսում պապին, իսկ պապը այդ չնկատելով բարկանում էր և սկսում խօսել, թէ նա՝ Լենկան չիմար է, չէ սիրում պապին, չէ գնահատում նրա հոգածութիւնը, վերջապէս այն տեղն էր հասնում, որ լանդիմանում էր Լենկային այն բանում, իբրեւ թէ սա ցանկանում է պապին աւելի շուտ մեռած տեսնել:

— Ի՞նչ ասացիր: Դու դեռ անխելք ես, չես կարողանում հասկանալ քո կեանքը: Քանի տարեկան ես: Տասն և մէկ տարեկան միայն: Եւ տկար ես, գործի համար անպէտք: Ո՞ւր կերթաս, ո՞ւր: Բարի մարդիկ կարծում ես կօգնեն: Եթէ փող ունենալիր, կօգնէին քեզ այդ փողերը ծախսելում, այդ այդ—

պէս է: Իսկ ողորմութիւն խնդրել ինձ՝ ծերունուս էլ քաղցր չէ: Ամէն մէկին խնդրիր, ամեն մէկին խոնարհութիւն: Եւ հաշտուում են, և՛ ծիծաղում, և՛ հալածում: Ի՞նչ, դու կարծում ես աղքատին մանրդ են հաշտում: Ոչ, տասն տարի է աշխարհք եմ շրջում, գիտեմ: Մի պատառ հացը հաղար մանէթ են դնահատում: Կը տայ և կը մտածի, ու իսկոյն արքայութեան դռները կը բացուին նրա առաջ: Ինչո՞ւ են շատ տալիս քո կարծիքով: Խիղճը հանգստացնելու համար: Լաւ իմացիր բարեկամ, նրանք խղճալուց չէ որ տալիս են: Կը խոթի մի կտոր, ալնպիսի մի կտոր, որ կարծես մսիցն է կտրուում: Կուշտ մարդը— գազան է: Երբէք նա չի խղճալ քաղցածին, որովհետեւ չգիտէ թէ ինչ է քաղցած: Կուշտն ու քաղցածը— իրար թշնամի են: Եւ իտեանս յաւիտենից նրանք իրար իբրեւ աչքի փուշ կերեալն: Հէնց ալդ պատճառով էլ անկարելի է որ նրանք իրար խղճան և հասկանան... Կուշտի համար՝ քաղցածը՝ կամ ցեխը:

Պապը հետզհետէ լցւում էր չարութեամբ ու վշտով: Դրանից նրա շրթունքը դողդողում էին և ծերունական հանգած աչքերը արագ բաց ու խուփ էին լինում արաւմանունքների և կոպերի կարմիր շրջանակների մէջ, իսկ մազաղաթեալ դէմքի կնճիռները աւելի լաճախ և արտալալտիչ կերպով էին յայտնւում:

Լենկան չէր սիրում նրան ալդ դրութեան մէջ և ինչ որ անորոշ բանից վախ էր զգում:

— Հիմա հարց եմ տալիս, ինչպէս կը վարուես աշխարհի հետ: Դու մի տկար երեխալ ես, իսկ աշխարհը— գազան. նա քեզ մէկ անգամից կուլ կը տայ: Իսկ ես ալդ չեմ ցանկանում: Ախր ես սիրում եմ քեզ, բալաս: Դու իմ միակն ես, նոյնպէս և ես՝ քոնը: Ի՞նչպէս մեռնեմ. անկարելի է որ ես մեռնեմ, իսկ դու մնաս... Ո՞ւմ վրայ... Տէր Աստուած... Ինչո՞ւ չսիրեցիր Քո ծառային... Ապրել անկարող եմ, իսկ մեռնել անկարելի է, որովհետեւ... երեխային... պահպանել պէտք է: Եթէ տարի պահել եմ... ձեռքերիս վրայ, պառաւ ձեռքերիս՝ Տէր, օգնիր ինձ...

Պապը նստեց և լաց եղաւ, գլուխը դողդողուն ծնկների մէջ կախ քցելով: Նրա ուսերն էլ ցնցւում էին խռպոտ հեկեկանքից, որ անհաւասար դուրս էր հեղում նրա հիւանդ կրծքից:

Գետը շտապում, վազում էր հեռուն և հնչուն ձայնով

ափերին ծփծփում, կարծես կամենում էր ալդ ծփանքով խլացնել ծերունու հեկեկանքը: Պաշտառ ժպտում էր անամպ երկինքը իրենից այրող տապ արտահոսելով և ժպտալով լուռ ականջ էր դնում պղտոր ալիքների խռովալուզ վշտցին...

—Հերիք է, մի լար, պակի,— մի կողմ նայելով ինչ որ անհասկանալի խիստ տոնով մէջ ընկաւ Լենկան և ջրակալած, մռալլ դէմքը պապին դարձնելով աւելացրեց.— Չէ որ ալդ քոլորի մասին խօսել ենք. չեմ կորչիլ, ծառայութեան կը մըտնեմ մի գիժետուն, ինչ բանի էլ...

—Ել ծեծեն,— արտասուախառն ձայնով արտասանեց պապը:

—Կարող է պատահել որ չծեծեն. ալդպէս և չեն ծեծիլ. —փոքր ինչ զարացած աղաղակեց Լենկան.— Այն ժամանակ քնչ կլինի. այն ժամանակ արդէն մէլդան դուրս կը գամ. այնպէս հեշտ էլ ամեն մէկի ձեռքին չեմ մնալ...

Այստեղ Լենկան անհասկանալի կերպով լանկարծակի կանգ առաւ և մտախոհ լռեց փոքր ինչ ու կամացուկ ասաց.

—Թէ չէ վանք կը մտնեմ...

—Եթէ միայն վանք մտնէիր.—հառաչեց պապը փոքր ինչ կենդանութիւն ցոյց տալով ու նորից սկսեց խոխոռոյ, խեղտիչ ձայնով հազալ.

—Գետա—լա—ա—ստ, գետաա—ա .. Հէլ—օղը պատռեց մէկի հզօր կոկորդաձայնից:

Քօսակիցները ցնցուեցան և ոտքի ելան, հաւաքելով պարկերը և մահակները:

Աւագի վրալով ականջ ծակող հռուցող առաջ էր գլորում մի երկանիւ սալլ: Նրա մէջ կանգնած էր մի կաղակ, քրդէ գլխարկը ծուռ՝ գլխին դրած, որ պատրաստում էր չօրանջել լալն բաց արած բերանով օդ ներշնչելով, որից նրա լալն, դուրս լցուած կուրծքը աւելի ևս դուրս էր պրծել: Նրա սպիտակ ատամները պայծառ փայլում էին և միբուրի մետաքսեայ չրջանակի մէջ, որը սկսում էր լալն բաց արած և երկար չառումից արիւնով լցուած աչքերից, Կոճկարծակ չապկի և անփութօրէն մարմնի վրայ ձգած չուխալի տակից երևում էր նրա մաղմաղոտ և արեակէզ իրանը: Եւ նրա ամբողջ ամրակազմ և մեծ կերպարանքից, ինչպէս և մոտ, չալ ձիուց, անհամաչափ մեծ ձիուց, նույնպէս և սալլից՝ բարձր, լալն երկաթօղերով—ալդ բոլորից կուշտութիւն, ուժ, առողջութիւն և գիտակցութիւն էր արտափայլում:

—Է՛յ, հէ՛յ...

Պապ ու թոռ վերցրին զխարկները և խոնարհ գլուխ տուին:

—Բա՛րի աջողում—կտրուկ խուլ ձայնով ասաց նորեկը և գետի միւս ափին նայելով, որտեղից հանդարտ ու անփութ դուրս էր սահում սև գետալաստը թփերի միջից, սկսեց երկար զիտել մուրացիկներին:—Ռուսաստանցի էք...:

—Անտեղից ենք, ողորմած մարդ — ողջունելով ասաց Արխիպը:

—Անտեղ սո՞վ է, հն՛:

Նա դուրս ցատկեց սալից և սկսեց երգի ձայնով մի քան մրմռալ:

—Ցեցերն էլ սովից մեռնում են:

—Հն՛—հն՛. ցեցերն էլ մեռնում են: Նշանակում է փռ-
քանք էլ է չի մնացել, բոլորը կերել են: Մանգալում ճար-
պիկ էք. բայց ինչպէս երևում է աշխատել չէք սիրում: Եթէ
մարդ լաւ աշխատէ, սով չի լինի:

—Այդտեղ, աղա, զխաւոր պատճառը հողն է: Կանդ-
նում է ու չի բերում: Երկրի ամբողջ հիւթը դուրս ենք ծծել:

—Հողը,—թափ տուեց զլուխը կաղակը.—հողը միշտ պար-
տաւոր է պտուղ տալ. հենց դրա համար էլ նա տրուած է
մարդուն: Ասա ձեռքերը և ոչ թէ հողը: Ձեռքներդ վատ են:
Այ—հն՛. լաւ լաւ ձեռքերից քարն էլ չի պրծնիլ, կը ծնի:
Չէրնոմորիայում եղել ես: Անտեղ, ափո՛ւ, քարերն էլ հեր-
կում են:

Գետալաստը հասաւ:

Երկու առողջակաղժ, կարմրերես կաղակներ, որոնք սա-
ռը-սառը հաստ ոտները գետալաստի լատակին դէմ տալով
դէպի ափ էին հրում նրան, ձեռքերից բաց թողեցին թոկը
և իրար երեսի նայելով սկսան երկար շուռչ առնել:

—Շոգ է —բաց արաւ ատամները եկուորը ձին գետալաստ
հանելով և ձեռքով զխարկը ուղղելով:

—Այ—հն՛—ասաց լատավարներից մէկը ձեռքերը վար-
տիքի գրպանները խրելով և սալին մօտենալով: Նա սալի
ներսը նայեց և ուժգին օդ ներշնչելով քիթը ձեռքով չփեց:
Միւսը նստեց լաստի լցտակին և տնքալով սկսեց կօշիկը
հանել:

Պապը և Լենկան լաստը բարձրացան և կաղակներին
նայելով վանդակապատին փնուեցան:

—Դէ գնանք, կարգադրեց սալապանը:

—Հետդ խմելու բան չունիս. — հարցրեց սալի ներսը նալողը:

Աօրիկ հանողը վերջացրեց իւր գործը և անհասկանալի կերպով աչքերը սեղծելով նայեց ոտքի սրունքին:

—Ոչինչ չունիմ: Ի՞նչ է, միթէ Կուբանում քիչ ջուր կա:

—Ջուր... Ես ջրի մասին չէի հարցնում:

—Այլ արագի մասին: Արագ չեմ վերցրել:

—Սիդ ինչպէս է որ չես վերցրել— մտածեց հարցնողը աչքերը լաստի լատակին լսուելով:

—Դէ գնանք:

Կաղակը սկսեց հագնել կօշիկը: Միւսը ձեռքի ափում թքեց և բռնեց թոկը: Եկուորը սկսեց նրան օգնել, որպէս զի դետալաստը բարձրանալ և տեղահան լինի:

—Իսկ դու, ափու ջան, ինչո՞ւ չես օգնում.— դարձաւ զէպի Արխիպը կօշիկով զրադուած լաստավարը:

—Ի՞նչպէս կարող եմ, բալաս,—խղճալի ձայնով և գլուխը ձօճելով ձայն տուեց նա:

—Եւ չպէտք է էլ օգնել նրանց, նրանք մենակ էլ եօլալ կերթան:

Եւ կարծես ցանկանալով ափունց ցոյց տալ իւր խօսքերի իրաւացիութիւնը, նա ծանր ծանր ծալեց ծնկները և մեկնուեց զետալաստի տախտակամածի վրայ:

Հնկերը ծուլօրէն հալհուեց նրան և անպաշտպան մնալով տախտակամածին թիկն տուած սկսեց ոտահարել լատակը:

—Տեսնում ես, Լենեա, ինչպիսի մարդիկ են, մեծ-մեծ, կուշտ: Այս երկիրը շինականի համար արքայութիւն է... չնչայ Արխիպը թեքուելով զէպի Լենկան, որ լաստի եզերքից նալում էր ջրին:

Դանդաղ առաջ գնալու միջոցին դետալաստը ցնցւում և օրօրւում էր իւր կողքերին զարկուող խուլ հոսանքներից ծեծուելով:

—Հրէն տես ինչ վարազն է, հա՛ւ Ասում է՝ «ձեռքերը... վատ էք բանում», իսկ ինքը երազումն էլ չի տեսել ալնալիսի աշխատանք—չնչում էր պապը:—Ինչո՞ւ Աստուած մէկին շատ է տալիս, միւսին՝ քիչ... —և փոքր ինչ լռելուց լետոյ, կարծես Լենկալի պատասխանին սպասելով, ինքն իրեն պատասխանեց. — հողիները փորձելու համար: Ո՞ր հողին չի տրտնջալ

և կը կորչի առանց կեանքի մէջ ուրախութիւն ու հանգիստ չլայելելու:

Ջրին նայելով Լենկան զգում էր, որ ախորժելի կերպով զուխը պտտում է և ալիքների արագ վազքից լողնած աչքերը նինջահար են եղել:

Պապի խուռ շշնջոցը, թոկի շաչիւնը և ալիքների հիւթալի ծփանքը նրան աւելի ևս օրօր էին ասում. նինջ լողնածութեան մէջ նա կամենում էր մեկնուել տախտակամածի վրայ և լանկարծակի աչնպէս օրօրուեցաւ, որ ընկաւ:

Աչքերը լայն բաց անելով նա չորս կողմը նայեց: Նրանով ծիծաղում էին կազակները, գետալաստը զէպի ափի արևակէզ փրփուրը տանելով:

—Ի՞նչ է, քնո՞վ էիր անցել: Խեղճ տկար: Նստիր սալի մէջ, կը տանեմ մինչև առաջիկա՛ ստանիցան: Դու էլ նստիր, ափու:

Շնորհիւ կազակի՝ պապը միօրինակ, անդիւրալի տնքոցով սալը բարձրացաւ: Լենկան էլ վեր ցատկեց և նրանք զրնում էին սև մանր փոշու քուլանների միջով, որ պապին աչքսպէս թէ աչնպէս շնչասպառ էր անում հաղից:

Կազակը մի երգ սկսեց: Նա երգում էր տարօրինակ հընչիւններով, ձայները մէջ ընդ մէջ կտրատելով և վերջացնելով չվոցով: Երբեմն երգի ձայնով սկսում էր մի խօսք և ընդհատելով շարունակում կեղծ ձայնով (Фальцетъ): Կարծես նա մի կծիկ էր էտ տալիս և հանգուցի պատահելով՝ թելը կտրում:

Երգը բոլորովին ներդաշնակում էր տափաստանի հետ, որը նոյնպէս միօրինակ էր և կտրտուած օդում գալարուող կրկներևութների շերտերով:

Անիւնները ճռնչում էին խղճալի ձայնով. փոշին մլլում էր: Պապը չէր դադարում երերալով հազալուց, իսկ Լենկան մտածում էր, թէ ահա ստանիցա կը հասնեն, ուր զգուեցնող ձայնով պիտի երգէ պատուհանների տակ՝ Տէր Յիսուս Քրիստոս.... նորից ստանիցալի երեխաները պէտք է հաւաքուեն գլխին, իսկ կանաչը պիտի ձանձրացնեն իրենց հարց ու փորձով Ռուսաստանի և ալ բաների մասին... Յանկալի չէ ալդ միջոցին տեսնել և պապին, որը ալդ ժամանակ աւելի լաճախ է հազում և աւելի կռանում, կծկւում—մի բան, որ իրեն՝ պապին էլ ախորժելի չէ և ցաւ է պատճառում նրան. նա խօսում է մի աչնպիսի խղճալի ձայնով ալստեղ ու աչնտեղ հե-

ծեծալով և որ և է բան պատմելով, որ ոչ մի տեղ և ոչ մի ժամանակ չէր լսել... Ասում է, օրինակ, որ Ռուսաստանում, մարդիկ մեռնում են և թափթփւում փողոցներում և ոչ ոք չկալ որ դիակները հաւաքէ, որովհետեւ բոլորն էլ քաղցից սառուց են կտրել: Պապի հետ միասին նա ոչ մի այդպիսի բան չէր տեսել ոչ մի տեղ: Բայց այդ բոլորը պէտք էր ասել, որ պէս զի շատ տալին: Բայց այստեղ ինչիդ է պէտք այդ ողորմութիւնը: Տանը—աչնտեղ կարելի է ծախել փութը քառասուն կամ լիսուն կոպէկով, իսկ այստեղ ոչ ոք չի առնում: Նոյն իսկ երբեմն պէտք է լինում այդ կտորտանքը, լաճախ շատ համեղ, պարկից դաշտի մէջ թափել: Եւ ինչո՞ւ պապը այդպէս երես է առել և թափառում է մի ստանիցայից միւսը: Գոնէ մէկում մի շաքաթ դադար առնէր, թէ չէ շրջում է, հաւաքում և առաջ անցնում ինչպէս հետապնդումից խուսափող զոդ: Մէկ անգամ լենկան խօսեց նրա հետ այդ մասին և նա պատասխանեց բարկացած և վշտալից.

—Դու անմիտ. լսի՛, հասկացիր: Դու չես կարողանում հասկանալ, թէ որքան եմ ես մտածում քո մասին: Ինչ ես եմ ցանկանում, դու չես կարող հասկանալ: Ես, ես թերեւ քեզ համար բախտաւորութիւն եմ որոնում, գիւղական կեանքից քեզ ազատել եմ ցանկանում... Այդպէս. լսի՛ր, հասկացիր, դրան համար:

—Հաւաքե՛՞ն և ք գնում—դարձաւ դէպի նա մի կաղակ, ուսերի վրայից նայելով նրանց կծկուած կերպարանքին:

—Ի հարկէ, իմ բարերարս—հառաչելով պատասխանեց Արխիպ պապը:

—Ոտքի կանգնիր, ափու, ցոլց տամ թէ որտեղ եմ ապրում. գիշերը ինձ մօտ կը լինիք:

Պապը փորձեց վեր կենալ, բայց ընկաւ. նրա կողքը սալի ծալրին դարնուեցաւ և նա սկսեց խուլ ձայնով հեծեծալ:

—Էյ դու հալիւոր—մրթմրթաց կաղակը ցաւակցեւով.—դէ միենոյն է, մտիկ մի արա, ժամանակին կը դաք գիշերելու: Կը հարցնես Սեին, Անդրէյ Սեին, այդ ես եմ որ կամ: Իսկ հիմա ցած իջիր: մնաք բարև:

Պապ ու թոռ մնացին մէն-մէնակ մի խումբ բարդինների և սօսիների առաջ: Նրանց բների միջով տներ, ցանկապատեր էին երևում ամեն կողմ—աջ ու ձախ—երկինք էին բարձրանում խոտի դեղեր: Ծառերի կանաչ սաղարթը ծածկուած էր մոխրա-

գոյն փոշիով, իսկ հաստ, ուղղաձիգ բների կեղևը ճեղքճեղքուած էր:

Ուղիղ մուրացիկների առաջ տախտակապատերի միջով մի նեղ փողոց էր գնում, ուր արդէն աներևութացել էր նրանց բերող կազակը. նոյն ուղին բռնեցին նրանք երկար ճանապարհորդած մարդու լոգնած, անկալուն քայլուածքով:

— Դէհ, ինչպէս գնանք, Լենկա, — միասին, թէ ջոկ-ջոկ. — հարցրեց պապը և պատասխանին չսպասելով աւելացրեց. — միասին աւելի լաւ կըլինէր, միայն թէ քեզ շատ քիչ են տալիս: Դու չգիտես խնդրել...

— Ինչներքիս է պէտք շատը, միևնոյն է, բոլորը խօսի ուտուիլ... լոնքերը կ'իտած պատասխանեց Լենկան չորս կողմը նայելով:

— Ինչներքիս, անմիտ: Յանկարծ մէկը կը պատահէ և կը գնէ: Այ թէ ինչ. փող կը տայ. իսկ փողը՝ մեծ բան է: Փողատէր լինելով օչնպէս հեշտութեամբ չես կորչիլ, ինչպէս ահա ես եմ մեռնում:

Եւ փաղաքշարար ժպտալով պապը սկսեց ձեռքով թռուան գլուխը շոյել:

— Գիտես, թէ որքան եմ ժողովել օչս շրջակայութեանը թացքում, հա:

— Ո՞րքան, սառնօրէն հարցրեց Լենկան:

— Տասնեմէկ ու կէս... Տեսնո՞ւմ ես:

Բայց Լենկայի վրայ ոչ մի տպաւորութիւն չգործեցին ոչ այդ գումարը և ոչ պապի ցնծալի տոնը:

— Այ դու երեխայ, երեխայ, հառաչեց պապը. — Հը, ուրեմն ջոկ-ջոկ գնանք:

— Ջոկ-ջոկ:

— Դէ, դէպի եկեղեցի կը գաս:

— Լաւ:

Պապը ծռուեց դէպի ձախ՝ նրբողին, իսկ Լենկան շաւրունակեց նոյն ճանապարհը: Տասն քալ անցնելով նա լսեց զողոյնուն կոչը. «Ով բարերար և ողորմած մարդիկ...» Այդ կոչը կարծես տաւիղի աններդաշնակ՝ հաստ ու բարակ լարերը ձեռքի ափով չփելուց էր լառաջ գալիս: Լենկան սարսուռ զգաց և մի քալ արեց: Ամեն անգամ պապի խնդրուածքի ձայնը լսելիս անախորժութիւն և վիշտ էր զգում նա, իսկ երբ մերժում էին նրան մինչև անգամ վախենում էր, սպասե-

լով որ ահա այն լուսինն պապը արտասուքների մէջ կը հեղհեղուի:

Դեռ ես նրա ականջին էին հասնում պապի ձայնի դողդողուն, խղճալի նոտերը, որոնք ոլորում էին ստանիցալի ջերմ ու թմբեր օդում: Շուրջը խաղաղ էր ինչպէս գիշեր: Լեռնական մօտեցաւ ցանկապատին և նստեց կեռասնու փողոց դուրս եկած ճիւղերի ստուերում: Որտեղ որ խուլ բզզում էր մեղուն:

Ուսից պարկը վեր առնելով, Լեռնական գլուխը նրա վրայ դրեց և առ վայր մի երկնքին նայելով ծառերի ճիւղերի միջով, խոր քուն մտաւ, թագնուած անցորդների աչքից բանջարներով և ցանկապատի վանդակաման ստուերով:

Նա արթնացաւ իրիկնադէմի թարմ օդի մէջ տատա-նուող տարօրինակ հնչիւններից: Ով որ լալիս էր նրանից ոչ այնքան հեռու: Լացը նման էր երեխալի խռոված և անհանգիստ լացի: Հեծկլտանքի ձայները հանգում էին նուրբ, ցածր նոտալով և լանկարծ կրկին նոր ուժով բռնկում, ու սահում աւելի և աւելի մօտենալով նրան:

Նա գլուխը բարձրացրեց և բանջարների միջով նայեց ճանապարհին:

Այդ ճանապարհով գալիս էր մի եօթ տարեկան աղջիկ, գեղեցիկ, մաքուր հագնուած, կարմիր ու լացից ուռած երեսով, որը երբեմն սրբում էր սպիտակ չիթ չրջագցեստի ծալ-րով: Նա գալիս էր դանդաղ, բութիկ ոտները ճանապարհին գետնին քսքսելով, բարձր փոշի բարձրացնելով և անշուշտ չիմանալով՝ թէ ուր է գնում և ինչի: Նա ունէր մեծ-մեծ սև աչքեր, ալժմ վիրաւորուած, թախծալի ու թաց և փոքրիկ, նուրբ, վարդագոյն ականջներ, որոնք այնպէս չարաճճօրէն դուրս էին պրծել շագանակագոյն մազերի հիւսքերի միջից, որոնք գզգզուած թափուել էին նրա ճակատի, թշերի և ուսերի վրայ:

Ընդհանուր նայուածքից նա Լեռնակային շատ ծիծաղելի էր թւում, չնայելով արտասուքներին — ծիծաղելի և ուրախ: Եւ պէտք է որ չարաճճի մէկը լինէր...

Թարգմ. Ա. ԳԵԱՆՋԵՅԵԱՆ

(Վերջը միւս անգամ)

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԵԱՆՔ

II

Պարբերական մամուլը և նրա ընթերցողները:—Բազմալեզու ծակ լի-
լիստիպուլթիւնները և ռէկլամները:—Մ. Նալբանդեանցի երկերի հրա-
տարակուլթեան սեփականատէրերը:—Մամուլի շուրջը:—Գրական նո-
րու թիւններ:

Ոչ մի տեղ գրականութիւնը և կեանքը իրար հետ
այնպէս սերտ կապուած չեն, ինչպէս պարբերական մա-
մուլի մէջ: Այդ տեսակէտից հալոց մամուլն էլ բացա-
ռութիւն չի գործում: Ծիշտ է՝ տաճկահայ մամուլի
մէջ մենք չենք տեսնում ժողովրդական կեանքի արտա-
փայլումը, բայց այնտեղ էլ ուշիմ ընթերցողը կկարո-
ղանայ մամուլի միջոցով ազգային կեանքին հետեւել:
Կեանքը մի այնպիսի ոյժ է, որ ոչ մի կողմնակի ազդե-
ցութիւն կարող չէ նրան արգելիլ հանդիսանալ և պար-
բերական մամուլից իսպառ արտաքսել՝ դռները որ փա-
կեն—նա պատուհանից ներս կմտնէ, պատուհանները
որ փակեն—դռներից կմտնի: Միայն թերթի ղեկավար-
ները կարող են չինական պատերով անջատել իրանց
կեանքի հոսանքից և ազդեցութիւնից:

Այժմ մեր գրականութիւնն էլ, մեր ազգային
կեանքն էլ ապաստան են գտել մեր պարբերական մա-
մուլի մէջ: Ուստի պարբերական մամուլի մասին խօսելը՝
նշանակում է գրականութեան և կեանքի խնդիրներ
քօշափել: Պարբերական մամուլին ծանօթ լինելը—նշա-
նակում է ծանօթ լինել մեր գրականութեան և արդի
հասարակական կեանքին. մինչև իսկ պարբերական հրա-
տարակութիւններ կարգայլ արդէն նշանակում է կողմ-
նակի մասնակցութիւն ունենալ գրականութեան և հա-

սարակական կեանքին: Թէպէտ և վերջին երևոյթը տարօրինակ է, բայց և այնպէս ճշտում է, գոնէ մեր, Ռուսիայի հայերիս, վերաբերմամբ:

Մի լաւ դիտեցէք ռվքեր են ձեր շուրջը հայերէն լրագիր և ամսագիր կարդացողները: Ես չեմ տեսնում ստացողները, որովհետեւ «խաթեր» համար հայերէն կարդալ չիմացողն էլ է ստանում հայ լրագիր կամ ամսագիր: Այ, խօսքս կարդացողների մասին է: Եւ ահա եթէ լաւ դիտէք դուք էլ, սիրելի ընթերցող, մեզ պէս կգաք այն տխուր եզրակացութեան, որ տասը հայ ընթերցողից, մանաւանդ ամսագիր կարդացողից, իննը անպատճառ մի որ և է կապ ունեն գրականութեան և կամ ազգային այս կամ այն կուլտուրական հաստատութիւնների հետ: Այդ տասնից մէկը անպատճառ գրական գործիչ է, միւսը դիլլէտանտ է գրականութեան մէջ, երրորդը իրան բանաստեղծ է համարում, չորրորդը գրականութեան մեծ սէր ունի և կարողանում է կամ «նամակ խմբագրութեան» գրելու, կամ թերթի համար բաժանորդներ որսալու, հինգերորդը — հայ թատերասէր՝ այսինքն կիսով չափ գրական գործիչ, կիսով չափ — հասարակական. վեցերորդը հայ կրօնաւոր — ի ծնէ հայ գրասէր. եօթերորդը հայ վարժապետ — իսկական հայ հասարակական գործիչը և գրականութեան անկեղծ բարեկամը. ութերորդը հայ աշակերտը կամ ուսանողը, այդ ապագայի գրական հասարակական յոյսը. իններորդը այն հայ կինը, որ բաղդի բերմամբ հայասիրի, կամ հայ գրասէրի ամուսինն է դառել. և վերջապէս միայն տասներորդն է, որ ընթերցող է բառիս բուն մտքով և ուրիշ կապ չունի հայ կեանքի և գրականութեան հետ: Մենք մեր շուրջը արել ենք այս դիտողութիւնը և եկել ենք արդէն այն տխուր եզրակացութեան, որ մեր պարբերական մամուլը չնայած իր աւելի քան հարիւրամեայ գոյութեան դեռ չի կարողացել ստեղծել ընթերցողների անհրաժեշտ դասակարգը: Ընթերցողների պակասութիւնն է, որ սպանում է մեր պարբերական մամուլը, միջոց չտալով նրան վարդանալու և ամրանալու:

Անցեալները մէջք պատահեցինք «Բաղմալէպի»

գործակալին, որը մեծ ճարպիկութեամբ ամեն տարի տասնեակ բաժանորդներ է տալիս վենետիկեցւոց օրգանին: Խօսակցութեան մէջ ես այն կարծիքը յայտնեցի, որ գործակալը բաւականի օգուտ է տալիս Մխիթարեան վանքին, որովհետեւ, եթէ նրա եռանդը չլինէր,—իր բաժանորդներից (որոնց թիւը կրկնուեմ մի քանի տասնեակի է հասնում) հազիւ հինգ-վեցը մնային: Գործակալը իհարկէ ինչ հետ համաձայն չէր և կարծում էր, որ «Բաղմավէպը» այնպիսի մի ճոխ և բաղմակողմանի ու յառաջագէտ ամսագիր է, որ պէտք է գրաւէ եղածից շատ աւելի բաժանորդ և ընթերցող: Անշուշտ «Բաղմավէպի» հրատարակիչներն և խմբագիրներն էլ այդպէս են կարծում և իրանց օրգանի 1902 թ. № 9—10-ի յառաջաբանում կոկորդիլոսի արցունքներ են թափում այն յուրի առթիւ, որ իբր թէ «Նոր-Դարը» դադարելու է: «Սա—այսինքն «Նոր-Դարը» —այժմ ինչպէս կգրեն տեղացի թղթակիցները, երկար ժամանակէ ի վեր լոյս չի տեսներ, բաժանորդներու թիւը զգալի կերպով նուազեր է: Եւ թերթ մը ինչպէս կը դիմանայ, երբ անըմբռնելի գաղափարի մը կուզէ ծառայել, իր միակ նպատակն կրլար կեղծ պահպանողականութեամբ շահագործել հասարակութիւնը.—ինչպէս կրնայ դիմանալ, երբ որոշ ու յայտնի դարու կը ցայտի անոր քննադատութեանց քինախնդիր ոգին և այլն և այլն»:

Այս խօսքերից ներելի է մեզ անել այն եզրակացութիւնը, թէ «Նոր-Դարի» անյառաջադիմութեան պատճառը նրա ուղղութիւնն է. այդպէս չէ՞ «Հ. Ս. Երեմ.»։ Ուրեմն եթէ «Նոր-Դարը» իր ուղղութիւնը փոխէր — իմա սկսէր ջատագովել «Բաղմավէպը» և նրա աշխատակիցներին, ովքեր էլ որ նրանք լինեն—նա կ'յառաջադիմէր: Այա եթէ այդ այդպէս է լինելու, ինչո՞ւ ձեր համախոհները չեն յառաջադիմում: Օրինակ «Տարագ»-ի վերջի համարից իմանում ենք, որ թէ «Մուրճ»-ի և թէ «Մշակի» բաժանորդների թիւը պակասում է. նրանց ինչո՞ւ չի օգնում չարաբաստիկ «ուղղութիւնը»: «Մուրճի» գործերը երբէք լաւ չեն եղել և հասել են այն աստիճանի, որ նրա սեփականատէրը ստիպուած ծախեց իր օրգանը ուրիշին. նոր հրատարակիչն էլ վնաս

կրեց ու ծախեց երրորդին. երրորդի գործերն էլ լաւ չեն, չնայած, որ ուղղութիւնը հէնց էն է, որ այնքան սիրելի է (միթէ) «Բազմավէպ» ին, իսկ բովանդակութեամբ հօ տասնապատիկ լաւ է «Բազմավէպից»: Եթէ «Մշակ» ի գործերը լաւ լինէին, նա նախ և առաջ պէտք է վարձատրէր իր աշխատակիցներին, մինչդեռ այդ թերթում էլ դեռ տողավարձ չի հիմնուած. և յետոյ, եթէ գործերը լաւ լինէին— հրատարակիչները վաճառք չէին հանի թերթը: Նոյնպէս անմխիթարական է միակ շաբաթաթերթ «Տարազ»ի և միակ սանկական սմտագիր «Աղբիւր»ի նիւթական դրութիւնը, չնայած, որ սրտիք իսկպէս ոչ այս և ոչ այն կուսակցութեան են պատկանել: Բաժանողների կարօտ էին և «Արաքս»ը և «Հանդէսը» և «Թատրոնը»: Շատ բաժանորդ չունի նաև «Ազգագրական Հանդէսը»:

Ինչից է դա. նրանց բռնած ուղղութիւնից թէ «քննադատութեանց քինախնդիր ոգուց»: Միամիտներ:

«Բազմավէպ»ի ղեկավարները կարծում են, որ իրանց բազմաթիւ (գուցէ և հազարաւոր) բաժանորդները— միևնոյն ժամանակ և ընթերցողներ են. կարծում են նոյնպէս, որ այդ ընթերցողները համակրելով թերթին և նրա բովանդակութիւնից գոհ—տարէց տարի բաժանորդ են գրւում:

Ինչպէս չէ...

Ձեր «օրգանիզացիան», կազմակերպութիւնը, գործակալութիւնն է, որ տալիս է Ձեզ այդքան բաժանորդ: Եթէ վեներտկեցիք փորձեն մի տարի առանց իրանց գործակալների (Վենետիկի միաբանների, նախկին սաների և այլ հայ-կաթողիկ երիտասարդների) հրատարակել իրանց օրգանը—նրանք կտեսնէին թէ ինչքան բաժանորդ ունին, որովհետև միմիայն իսկական ընթերցողները բաժանորդ կմնալին... Իսկ որովհետև ընթերցողների թիւը մեր մէջ շատ քիչ է, հասկանալի է, որ ամեն տեղ էլ բաժանորդների թիւը տասնապատիկ կպակասի այժմուայ հետ համեմատած:

Եւ մենք շատ ուրախ ենք, որ «Բազմավէպի» բազմաթիւ բաժանորդները այն «կրաւորական» դասին են պատկանում, որ հայ թերթի կամ

ամսագրի բաժանորդ են գրուում լոկ «խաթրի համար», Հակառակ դէպքում պէտք է խոստովանենք, որ մեր ընթերցող հասարակութիւնը, առնենք հենց Ռուսիայում ապրողները, «Մուրճ»-ին, «Նոր-Ռար»-ին, «Լուծալ»-ին, «Մշակ»-ին, «Հանդէս Ամսօրեային» և ուրիշ լուրջ պարբերական հրատարակութիւններին գերադասում են «Բազմավէպ»ի թեթեւ գրքոյկները, որոնց նշանաբանն է «de omnibus et de nihilo» լատինական ասացումը, որ թարգմանի «ամեն բանի մասին և միևնոյն ժամանակ ոչ մի բանի մասին» և կամ ռամկօրէն «վինէգրէտ»: Եւ ինչպէս վինէգրէտ չլինի, քանի որ նոյն «Երեմ. Հ. Ս.»-ը գրում է համառօնորդողներ, համ քննադատականներ, համ պոտմական ուսումնասիրութիւններ, համ էլ վէպեր, գուցէ և ոտանաւորներ: Ետ մազալու է «Տուրկինը», որ կոչւում է «ազգավէպ», երևի որպէս զի համեստ և աստուածապաշտ ընթերցողը չկարծէ, թէ արժանապատիւ հայրը «սիրավէպ»-ով կամ «նորավէպ»-ով (նովէլա, օրինակ Բոկկաչիոյի) է զբաղուած: Բայց վենետկեցիք շատ գործնական մարդիկ են և նրանց մօտ, ինչպէս լաւ և հմուտ, այլ և ժլատ գործարանատիրոջ մօտ ոչ մի բան իզուր չի կորչի, այլ ընդհակառակը ամեն բանից, ամեն մի յօդուածից, ամեն մի կլիշէից կաշխատեն ստանալու տոյքան, որքան որ կարելի է և մինչև իսկ կարելի չէ: Օրինակ կարդացէք նրանց յայտարարութիւնները. դուք այնտեղ շատ բան կգտնէք՝ այդ «Գեղունի», վաղը «որբունի», միւս օր ես ինչ գիտեմ ինչ ունի. բացառիկ «թերթեր», «լաւելուածներ», «կազմեր» և այլն և այլն: Թող չկարծեն արժանապատիւ հայրերը, որ ես չեմ գնահատում նրանց այդ եռանդը, որի իսկական նպատակն է փող ճարել «Բազմավէպի» և վանքի համար: Ընդհակառակը, ես կարծում եմ, որ ամեն մի հրատարակիչ պէտք է գիմէ այս կամ այն միջոցներին իր հրատարակութիւնները տարածելու համար. և «Գեղունին» այդ տեսակետից շատ գեղեցիկ միտք է: Բայց նախ ինչ հարկ կայ գուռնայ փչել, թէ դուք ազգ էք երջանկացնում Զեր հրատարակութիւններովը և ապա ամեն բան չափ ու սահման ունի: Այսպէս օրինակ որտեղ տես-

նուաճ կայ, որ խմբագիրը մի վէպ սկսի տպելու իր ամսագրի մէջ, յետոյ դադարեցնի ու իր օրգանի շապկի վերայ պատկերազարդ մի ռեկլամ գետեղէ, ինչպէս այդ արել է Հ. Երեմ.-ը «Բազմավէպի» № 12. ահա այդ ռեկլամը՝

Տուրկին

Այն նոր ազգավէպը որուն առաջին մասը Հ. Երեմ. սկսաւ հրատարակել «Բազմավէպ» ի մէջ, այժմ ամբողջովին լոյս տեսած է, և առանձին զարդարուած է վեց գեղեցիկ պատկերներով, որոնց շարադրութիւնը (? ինչ ոճ) վիպագրին (ն ?) է, իսկ նկարիչը հռչակաւոր իտալացի աքուարէլիստ ճիրոթթոն։ Այն ընթերցողներն, որ հետաքրքրուեցան այդ ազգավէպով, այժմ անոր ամբողջութիւնը կրնան կարդալ այս հատորիս մէջ, որ կը բաղկանայ քառածալ միջադիր տասնեակ թերթերէ։—Վէպն Արտաշէս Բ.-ի ժամանակուան դէպքերէն առնուած է. նպատակն է հայր ուն (—ինչ) և ազգաշնորհ գաղափարները հրավառել, հին ու մոռցուած դիւցազնական և հեթանոսական պատմութիւնը վէպի հրապուրով մատչելի ընել ներկայ ամբողջ հայ սերունդին։

Գինն է Ֆր. 2, 50 կամ 1 ռուբլի։

Հասցէ Imprimerie Armenienne. S. Lazare Yenise (Italie)։

Այս ռեկլամը ծայրէ ի ծայր զայրացուցիչ մի բան է։ Խմբագիրը տալիս է ընթերցողին մի վէպ, նրա հետաքրքրութիւնն է շարժում և փոխանակ բաւականութիւն տալու այդ հետաքրքրութեանը, յայտարարում է, թէ տուած հինգ ռուբլին քիչ էր, մի ռուբլի էլ տուր։ Սա ռեկլամի վատ կողմերից նիւթակոտն է։ Իսկ բարոյականը այն է, որ հեղինակը ազգասիրութեան պատրուակով միամիտ ընթերցողի գրպանն է մտնում։ Պրա համար է, որ սրամիտներից մէկը բաւ է հնարել агра-сербство...

«Բազմավէպ»-ին հետևելով ես չեմ կարող մի եզրակացութիւն էլ չանել նրա խմբագիր-հրատարակիչների մասին։ Այլ ու ձախ կեղծաւորութիւն անելով, ազգասիրութեան մասին խօսելով ու անխորականութիւն կոչելով հանդերձ—նրանք միևնոյն ժամանակ ատելով

ատում են ս. Էջմիածինը, նրա միաբանները և այն ամեն հրատարակութիւնները և հրապարակախօսներին, որոնք աշխատում են ս. Էջմիածնի վարկը որքան կարելի է բարձր պահել: Իբրև ապացոյց կարող են ծառայել այն մշտական յարձակումները, որոնց ենթակայ են «Նոր-Դարը», «Լուսն» և «Արարատը», իրենց գլխավոր աշխատակիցներով. այն սիրելիութիւնը, որով «Բազմավէպի» էջերի վերայ արտայայտւում են «Մշակ»ի և այլոց յարձակումները ս. Էջմիածնի և հայ հոգևորականութեան վերայ (օրինակ տես 1902 թ. էջ. 485) և կամ այնպիսի անվայել սրախօսութիւններ, ինչպիսին օրինակ, նոյն «Հ. Ս. Երեմը» գործածում է «Արարատի» հայր խմբագրի վերաբերմամբ՝ «Դեռ որքան կրնայ սպասուիլ (Աստուածաշնչի հրատարակութիւնը). — ահա հարցում մը «Արարատ»ի սրագլուխ խմբագրին»...

Գուցէ մէկը մեզ հարցնի՝ «եթէ այդպէս է, ապա Հայոց Հայրիկի ոտանաւորներին նրանք ինչո՞ւ են տեղ տալիս»:

Կարծում էք յարգանքներէն է կամ գնահատածներէն. կսխալուիք:

Ռէկլամի համար է:

— Հայոց Հայրիկը կմասնակցէ, ուրեմն նա համարում է թերթին, ուրեմն մենք էլ, Հայրիկի համակրողներս — օգնենք այդ թերթին. այսպէս կասեն մի քանիսը:

Միւսներն էլ կասեն՝

— Աշխարհահռչակ ազգասէր Հայրիկ կմասնակցէ թերթին. ուրեմն թերթը ազգասիրութեան է նուիրուած, օգնենք ուրեմն նրան:

Վերածելով գործնականին, մենք կտեսնենք, որ այստեղ էլ նրանք շահագործում են գաղափարը, հաւատարիմ մնալով լիսուսականների այն սկզբունքին թէ «նպատակը սրբագործում է միջոցները»:

Ո՛ւր ես ազնիւդ Միքայէլ Նալբանդեան:

Ուր էր, որ մեր ժամանակներում ապրէիր և քո ազդու և կծու խօսքով մերկացնէիր այն մարդկանց, որոնք դիմակահանդէս են սարքել գրական հասարակական ասպարիզի վերայ և դեռ իրաւունք ունին խօսելու

«անաչառութեան», «եղբայրութեան», «ազատամտութեան» և «յառաջադիմութեան» մասին:

Այժմ յոյս կայ, որ կոմս Էմմանուէլի գրուածքները յարութիւն կառնեն և յոյս աշխարհ կտեսնեն, չնայած, որ նրա ժառանգները ամեն կերպ աշխատում էին արգելք լինել դրան: Դուք երևի կգարմանաք և կհարցնէք թէ ինչո՞ւ, ինչ պատճառով: Տգիտութիւնից և ընչասիրութիւնից—կպատասխանեմ ես: Տողերիս գրողը արդէն մի քանի տարի է—ինչպէս այդ կվկայէ և պ. Եր. Դահազիզը, բանակցութիւն ունէր Մ. Նալբանդեանի ժառանգների հետ և այս ու այն պայմաններով խնդրում էի տալ ինձ կամ ծախել ինձ անմահ հրապարակասօսի երկերի հրատարակութեան իրաւունքը: Մի անգամ այդ պարոնները համաձայնութիւն էլ տուին, յետոյ ետ առին իրանց խօսքը: Այսպէս երկար քաշքշելուց յետոյ վերջ ի վերջոյ Նոր Նախիջևանի Բարեգործ. Ընկերութեանը յաջողուեց նրանցից իրաւունք ստանալ երեք տարուց ոչ ուշ հրատարակել 2400 օրինակ: Մենք ի սրտէ ողջունում ենք Բարեգործ. Ընկեր. այդ քայլը, բայց ափսոսում ենք, որ Ընկերութիւնը ստիպուած է այդպիսի պայմանների համաձայնել, պայմանների, որ ուղղակի վնասակար կարող են լինել հրատարակութեան տարածուելուն: Եւ ահա թէ ինչո՞ւ. պայմանի մէջ ստուած է, որ 2400 օրինակ հրատարակելուց յետոյ ընկերութիւնը կորցնում է իր իրաւունքը և ժառանգները իրաւունք են ստանում իրանք անել նոյն հրատարակութիւնը: Այժմ երեւակայեցէք, որ Բարեգ. Ընկեր. հրատարակեց Մ. Նալբանդեանի երկերը երկու հատորով և գինը նշանակեց 1 ռ. 50 կ. ժառանգները գործադրելով իրանց իրաւունքը իսկոյն իրանք էլ կհրատարակեն (կամ իրանց սեփականութիւնը կծախեն մի ուրիշին) և գինը կնշանակեն 1 ռ... Այն ժամանակը ով պէտք է գնէ Բարեգ. Ընկեր. աւելի թանգ արժեքող հրատարակութիւնը: Իսկ մեծապատիւ պ. պ. ժառանգները այդ կարող են անել, որովհետեւ այնքան էլ ընչասէր են, որքան և տգէտ. սրա վերայ էլ դեռ աւելացրէք այն, որ իրանց «էմճէօլուից», այսինքն Միք. Նալբանդեանից, այդ մտաւորապէս և բարոյապէս հա-

րուստ մարդուց, — ժառանգաբար ստացել են միմիայն նրա երկերի հրատարակութեան սեփականութեան իրաւունքը: Խեղճ ժառանգութիւն, այնուամենայնիւ ժառանգութիւն, որը կամին նրանք շահագործել ոչ պակաս քան «Բազմավէպի» այժմեան ղեկավարները շահագործում են իրանց ձեռքը ընկած ժառանգութիւնները:

Գրած րուպէիս մեր հասարակական հրատապ խնդիրներից մէկը որքանոցի գործն է: Իր ժամանակին բաւականին աղմուկ հանած պ. Թումայեան, զաւանանքով բողոքական, իր գործակալի միջոցով Պարսկաստանից և ս. Եջմիածնից հայ որբեր է հաւաքում և Վեհ. Հայրապետի հաճութեամբ և օգնութեամբ տեղափոխում է արտասահման՝ իր հաստատած որքանոցի մէջ տեղաւորելու նպատակով: Փարիզում այդ բանին ընդդիմանում են Վառլաշապուհ քահանան, պ. Էքնայեան և այլք ու մի հնարով որբերին Թումայեանի գործակալի ձեռքից խլում են ու Պ. Էքնայեանի խնամքին են յանձնում: Տեղի է ունեւում տրագիկոմիկական միջադէպ. — բարեգործներ կան, իսկ որբեր չկան, որ այդ բարեգործներին գոհացում տրուի: Այսպէս է երևում առաջին րուպէին. լետոյ հարցը պարզւում է: Վառլաշապուհ քահանան փաստերը ձեռին ապացուցանում է, որ Լօնդոնում ոչ մի որքանոց չկայ և Թումայեանը որբերին շահագործում է իր օգտին: Թումայեանը ի հարկէ հակառակն է ասում, մէջ տեղ է ձգում սրբազան Իւթիւճեան առաջնորդին, որը վաւերացնում է Թումայեանի խօսքերը: Հեռագիրներ և նամակներ են փոխադրւում ս. Եջմիածնի, Պարիզի և Լօնդոնի միջև: Այդ մասին սկսեցին խօսել և վիճել լրագրները, մասնաւորապէս Կովկասի թերթերից այդ հարցով զբաղուեց «Նոր-Դար» ը: Այնուամենայնիւ հարցը դեռ չպարզուեց լիովին:

Սրանից մի քանի ամիս առաջ էլ ս. Եջմիածնից մի կաթօլիկ վարդապետ էր կոնդակ ստացել և իրաւունք փող հաւաքելու. այս անգամ նույնը տրուել է մի բողոքականի: Երկու դէպքումն էլ շնորհընկալ օ-

տարադաւան և ս. Եջմիածնի հետ առընչութիւն չունեցող շահագործողները—բախտախնդիր անձնաւորութիւններ են:

Ցաւալի է դա և վերին աստիճանի ցաւալի: Մասնաւորապէս իմ ապրած տեղում այդ երկու դէպքերն էլ չարաչար վնասեցին Կիպրոսի որբանոցի համար փող հաւաքելու գործին: Ազնիւ պարոն Քիւրքճեանը թող իմանայ, որ մենք մեր խոստումը կկատարենք և փող կուղարկենք, բայց հաւաքելը կրկնապատիկ դժուարացաւ, որովհետեւ նուիրողներէց մի քանիսի հաւատը դէպի գործը կորաւ: Նուիրողները ամենայն իրաւամբ ինձ հարց են տալիս «արդեօք Կիպրոսի որբանոցն էլ Թումայեանի որբանոցների տեսակից չէ»—և թէպէտ և մենք փաստերը ձեռներս ապացուցանում ենք հակառակը, այնուամենայնիւ Թումայեանի գործը «տալ չունենք» համար հող և պատրուակ ստեղծեց:

Բայց բանը նրանումն է, որ «Թումայեանի որբանոց» ճիշտ որ իրապէս գոյութիւն ունի Լօնդօնում, միայն նա շատ հեռու է այն երանելի պատկերից, որը նկարագրել է «Մշակ»-ի վեներիկեան աշխատակիցը Ի պաշտպանութիւն Թումայեանի: Բայց թէ ինչ է այդ որբանոցը, ինչ տեսակ են խնամում այնտեղ խեղճ տաճկահայ որբերը և ինչ է նրանց սպասում Լօնդօնի պէս քաղաքի մէջ—երևում է այն նամակներից, որոնք ուղղել են այդ որբանոցի սաներից ոմանք Տ. Վոսմշապուհ քահանային և պ. Ա. Չօպանեանին և որոնք գետեղուած են «Անահիտ»-ի վերջին համարներում:

Առաջին նամակը:

«Մեզմէ էն փոքրը h6tel-ի մը մէջ դռնապան մէ, իրեն եղբայրը տան մը մէջ չարաչար սպասաւորութիւն կընէ, կօշիկ ու պատառաքաղ մաքրելով, խեղճուկիակ վիճակի մը մէջ, ուրիշ մը դեղարանի դեղերը ձեռքի կառքով տեղէ տեղ փոխադրել, միւս մը գործակալութեան մը ծրարները «համալ»-ի պէս հօս ու հոն կը տանի, ուրիշ մը ֆապրիքայի մը մէջ գործաւորութիւն կընէ, մին՝ գրաշար, ուրիշ մը աման լուացող ճաշարանի մը մէջ, եւ դեռ ասոնց նման զլուելի շարք մը, որոնց վարձատրութիւնը նոյն իսկ անկարող է զիրենք ապրեց-

նել, այնպէս որ նիւթական սպառնացող վիճակի մը մէջ կը գտնուինք»:

«Օրն ի բուն կը ջանար մեզ էշու չափ աշխատցնել, զիտակցաբար խոչընդոտ կանգնելով մեր ինքնազարգացման ամէն մէկ յամառ ջանքերուն: Այս մասին գաղափար մը կազմելու համար երեակայեցէք որ ամբողջ որբանոցին հսկայ գործերը կը կատարուէին միմիայն մեր ձեռքով, մանաւանդ վերջին երկու երեք տարուան ժամանակամիջոցին, ինչպէս պարտիզպանութիւն... ախուապանութիւն եւ կառապանութիւն, որ յանձնուած էր 14 տարեկան մատղաշի մը, որուն միտքը այդ նեխութեան մէջ գրեթէ փտտելով, մտաւորական էն տկար վիճակին մատնուած է այսօր խոհարարութիւն, լուսարարութիւն և լուսցարարութիւն, այսինքն ամբողջ տղոց ու բնտանիքին ամանները լուալ, սրբել և ամբողջ որբանոցը, Թումայեանի բնակարանին հետ մէկտեղ, աւելի, մաքրել ու լուար: Ու այս ահագին աշխատանքէն վերջ մեր վիշին կը ծանրանար և գրաշարութեան ու տպագրութեան անհատնում ու անտանելի գործը ևս:

Ճերեակայեցէք ուրեմն, սրբապան հայր, թէ այսչափ մեծ աշխատութիւններէ վերջ ինչպէս կրնար մեզ մտաւորապէս պարգացնել, որուն համար մեզ բերած մասնաւորապէս խոստմնառատ. և իր այս խոստումներէն ոչ մէկը չկատարելով հանդերձ, յաճախ յանդգնութիւնն ալ ունեցաւ վռնտել ու լքել զանոնք որ իր խոստումը իրեն յիշեցնելու համարձակած էին»:

«Այո՛, շատ ճիշտ է որ մեզ իբրեւ մուրացկաններ՝ թրքական ֆէսն ու շալվարը վրանիս, 5 տարի շարունակ թափառաշրջիկ աշուղներու պէս միթինկներու ամպիոնները բարձրացնելով մեզ շահագործած է, լոկ իր արծաթապաշտ ոգիին յագուրդ տալու համար, և երգերը զոր կերգէինք իբր զուտ հայկական երգեր՝ Թումայեանի յայտարարութեամբ, բոլորն ալ թարգմանութիւններ էին անգլիերէն հոգեւոր երգերուն...»

Երկրորդ նամակ

«Ստոյգ աղբիւրներէ կիմանանք որ այժմ Բարիկ կը գրտնուին այն որբերը զոր պատ. Թումայեան ճամբայ հանել տուած էր Պարսկաստանի և Ռուսաստանի խորշերէն: Բայց լուրը (որ շատ ուրախառիթ է) կը սորվեցնէ մեզ որ ազգայիններ չեն թոյլատրեր որ որբերն Լոնտոն գան, անոնք ալ մեր յոռի և դժբաղդացնող վիճակին չհասցնելու համար: Մենք երկար բա-

րակ գրելու ժամանակ չունինք, քանի որ վաղուց ըստ բաւականին ընդարձակօրէն ձեզ գրած ենք... Պէտք է որ շտապէք խոչընդոտ կանգնել այդ ամբարտաւան ու արիւծած (?) դահիճին որ չկարողանայ այդ մատղաշ հոգիներն ալ մեզի պէս անտէր անտէրունջ ձգել Լոնտոնի հսկայ փողոցներուն մէջ: Մենք չենք ուզեր որ անոնք ալ Լոնտոնի մէջ վերջապէս տուներու մէջ սպասաւորներ, օթէյներու մէջ դռնապաններ ու գործաւորներ դառնան իրենց մատղաշ հասակին մէջ, և այլն»:

Սրա վերայ ոչինչ ունիմ աւելացնելու, միայն Զեր ուշադրութիւնն եմ դարձնում այն հանգամանքի վերայ, որ տաճիկների սրից ազատուած որբերի անբաղդութեան պատճառ են դառնում. ս. Էջմիածնի ներկայացուցիչ եպիսկոպոսը և բողոքական, բայց ինտելիգէնտ մի մարդ...

«Ազգը կ'առաջադիմէ կոր»:

Օտար լեզուներով լոյս են տեսել մի քանի հետաքրքրական ուսումնասիրութիւններ Հայկական հարցի, Հայոց պատմութեան և հին հեղինակների և Հայոց նորագոյն գրականութեան մասին: Նրանցից լիշենք հռչակաւոր գերմանացի գիտնական Բէռնշտէյնի և Ֆրանսիացի պատմաբան Ալբէր Վանդալի գրուածքները, երկուսն էլ Հայկական հարցի և ծածկահայերի դրութեան մասին: Պ. Ա. Զօպանեանը ծանօթացնում է ևրօպացիներին մեր բանաստեղծների հետ, որոնց երկերից ընտրել, թարգմանել Ֆրանսերէն և առանձին գրքով է հրատարակել: Հայ ընթերցողներին լաւ ծանօթ հայագետ պ. Իւրիյ Վեսելովսկին ռուս թերթերում և ամսագրներում հրատարակեց մի շարք յօդուածներ մեր գրականութեան վերաբերեալ: Լուր կայ, թէ երիտասարդ գիտնականը շուտով առանձին գրքով է հրատարակելու իր բոլոր հին և նոր յօդուածները Հայոց գրականութեան վերաբերեալ: Ի սրտէ ցանկանք լուսնորութիւն այդ ցանկալի հրատարակութեան:

ՄԻՆԱՍ ԲԵՐԲԵՐՅԱՆ

ԳԹՈՒԹԵԱՆ ՔՈՅՐԵՐ

(Ուղեւորի օրագրից)

I

Յուլիս ամիսն էր. ճանապարհորդում էի արեւմտեան Ռուսաստանում, որտեղից ապա մտադիր էի անցնել Գերմանիա և հանդիպել միջին ու հարաւային եւրոպայի մի քանի քաղաքները:

Կիւից դէպի Վարշաւ տանող ճանապարհի վրայ, կայարաններից մէկում, իմ նստած կուպէ'ն մտան երկու երիտասարդներ, որոնք իսկոյն էլ ծանօթացան հետս՝ շնորհիւ այն փոքրիկ ծառայութեան, որ ես արի նրանց՝ զետեղելով իրենց կապոցները իմ իրեզնէների կողքին:

Երիտասարդներից մէկը, ինչպէս յետոյ իմացայ, ռուս էր, միւսը լեհացի. երկուսն էլ շիկահեր, գրաւադէմ և, ըստ երևութին, զարգացած մարդիկ: Ռուսը, սակայն, բարձրահասակ, ամրակազմ և զուարթերես մէկն էր, խօսում էր այնպիսի ձայնով, որ, տեսն թէ, հնչում էր ոչ թէ մէկ, այլ մի քանի մարդկանց բերանից: Մինչդեռ լեհացին նրբակազմ էր, դէմքի խաղաղ արտայայտութեամբ և խօսում էր մեղմ ու հանգիստ եղանակով:

Երբ սովորական հարց ու պատասխաններից պարզուեցաւ որ երեքս էլ գնում ենք Վարշաւ, ուրեմն և երկար պիտի ուղեկցենք իրար, լեհացին դառնալով ընկերին՝ ասաց.

— Այժմ կարող ես պատմութիւնդ շարունակել, մեզ ոչինչ այլ ևս չէ խանգարելու:

— Իսկապէս, շարունակելու շատ բան չէ մնում, պէտք է միտն աւարտել, նկատեց ռուսը:

—Ուրեմն աւարտել, յարեց լեհացին:

—Ամենայն սիրով, համաձայնուեց ընկերը և դառնալով ինձ՝ ասաց.—Սա մի պատմութիւն է, որ ես ըսկըսել էի դեռ կայարանում, գնացքն այդտեղ հասնելուց առաջ:

—Հաճութեամբ կը լսեմ և՛ ես, եթէ թույլ կը տաք, յարեցի ես:

—Օհ, ես այնպէս բարձր եմ խօսում, որ ինձ ամենքը կը լսեն, նոյն իսկ, եթէ թույլ չը տամ, ասաց ռուսը ծիծաղելով.—բայց խնդիրն այն է՝ որ դուք շարունակութիւնից քիչ բան պիտի հասկանաք:

—Ինձ բաւական է, նոյն իսկ, վերջաբանը, ասացի կատակով:

—Ուրեմն յաւ գուշակող էք, հարցրեց խօսակիցս:

—Նայելով թէ՛ ինչի մասին է պատմութիւնը:

—Ինչի՞ մասին կարող է լինել երիտասարդների պատմութիւնը, ի հարկէ, սիրոյ:

—Եհ, սէրը միայն մի պատմութիւն ունի, նկատեցի ես:

—Ինչպէ՞ս. ուրեմն ես կարող եմ, նոյն իսկ, չը պատմել, եթէ դուք արդէն լսել էք այդպիսի մի պատմութիւն:

—Ընդհակառակը, դուք կանգ էք առել հենց վերջի վրայ. իսկ սիրոյ պատմութիւնները, որքան էլ իրար նման, այսուամենայնիւ, ունենում են հետաքրքրական վերջաբաններ:

—Բայց, երեւակայեցէք, որ իմը չունեցաւ այդպիսին:

—Այսուամենայնիւ, մի վախճան հո ունեցաւ, հարցրեց լեհացին:

—Այո՛, փախճանը եղաւ այն, յարեց ռուսը, որ ծնողները մերժեցին ինձ:

—Մերժեցին.

—Բացէ ի բաց:

—Պատճառը:

—Շատ պարզ էր. իրենք հարուստ էին և ազնուատոհմ, իսկ ես՝ աղքատ և ապատոհմիկ: Նրանց աչքում, ի հարկէ, նշանակութիւն չունէր այն՝ որ ես զարգա-

ցած ու բարեկիրթ մարդ էի և ապրում էի իմ արդար վաստակով. բայց նշանակութիւն ունէր այն՝ որ ես ծառայող էի: Ե՛հ, ինչպէս կարող էին Միրովիչները պէս մարդիկ կապել իրենց աղջկայ: բազում մի աննշան աշխատաւոր Սաբօրինի հետ...: Այսպէս մտածեցին նրանք և խնդիրս մերժեցին:

— Յետոյ ինչ եղաւ:

— Յետոյ եղաւ այն, ինչ որ չէին կարող սպասել: Օրիորդը բացարձակապէս յայտարարեց ծնողներին թէ՛ «որովհետեւ դուք մերժեցիք իմ ձեռը այն երիտասարդին, որին ես սիրում էի, ուստի ես էլ այսուհետեւ կը մերժեմ բոլոր նրանց, որոնց դուք ինձ համար կառաջարկէք փեսացու և կը դատապարտեմ ինձ մշտական կուսութեան»:

— Յետոյ:

— Յետոյ, էլ ոչինչ. օրիորդը հաստատ մնաց իւր որոշմանը: Նոյն իսկ այն օրերը, երբ ես գտնւում էի Վարշաւ, նա մերժեց առաջարկութիւնը երկու այնպիսի անձանց, որոնք յայտնի էին քաղաքում թէ՛ իրենց գիրքով և թէ՛ հարստութեամբ: Երբ նա այդ մասին զեկուցեց ինձ նամակով, ես ապշեցայ: Ոչ մի օրիորդ քաջութիւն չէր ունենալ նման առաջարկութիւններ մերժելու: Այնուհետեւ ես հեռացայ Վարշաւից՝ ուխտելով՝ հետեւել իմ սիրեցեալի օրինակին:

— Մնալ միշտ ամուրի:

— Այո... և հոգւով միացած իմ Մարիի հետ:

— Այդ մէկն իզուր է. քեզ խորհուրդ եմ տալիս, որ հենց այսօրուանից, երբ մենք կը մտնենք Վարշաւ, ընտրես քեզ համար մի նոր հարսնացու, ասաց լեհացին ժպտալով:

— Երբէք, իմ ուխտը հաստատ է այնպէս, ինչպէս և իմ սիրեցեալինը, բացականչեց Սաբօրինը, ինքն իւր խօսքից ոգւորուելով:

— Քոնք, գուցէ, հաստատ է, բայց սիրեցեալդ կը դրժէ իւր ուխտին:

— Անկարելի է: Նրա վերջին նամակը այլ ևս կասկածելու տեղ չէ թողում: Նա ինձ գրում է թէ՛ որոշել է՝ ծնողների թանխանձանքից ընդ միշտ ազատուելու

Համար մտնել գթութեան քույրերի «Մուրբ Երրորդութեան» միաբանական կարգը:

— Նա այդ չի անիլ:

— Կանէ. նա կամքի տէր աղջիկ է, պնդեց երիտասարդը ջերմութեամբ:

— Հաւատացէք, աշխարհում չը կայ կամքի տէր աղջիկ և չի կարող լինել. որովհետեւ աղջկայ կամքը գտնուում է միշտ այն տղամարդի ձեռքին, որին նա սիրում է: Իսկ եթէ բարեբաղդաբար, կամ դժբաղդաբար, չէ սիրում ոչ ոքի, ապա նա նմանում է անդեկավար մի նաւի. որին քամին տանում է, ուր որ կամենում է: Այդ դէպքում, առաջին պատահած ձեռքը, եթէ միայն ոյժ ունի, կը քաշէ նրան իւր ետեւից և սա երբէք չի մտածիլ՝ դէպի խորն է գնում, թէ՛ դէպի ժայռերը:

— Այդպիսի կարծիքներ, որքան կամենաք, կարող էք այժմ կարդալ կանանց ազատագրութեան դէմ խօսող գրքերում: Բայց ես համոզուած եմ որ նոյն խիղճը, հեղինակները չեն ճանաչել կանանց այնպէս, ինչպէս որ պէտք է և շատ բան գրել են աւելի կրքից դրդուած, քան թէ ճշմարտութիւն ասելու մտքով:

— Իզուր ես կարծում թէ քեզ հետ խօսողը մի հնավաճառ է, նկատեց լեհացին, այս տնգամ արդէն իւր ձայնին տալով մի զօրաւոր շեշտ. իմ կարծիքները ես քաղում եմ ոչ թէ գրքերից այլ իմ փորձերից:

— Ձարմանում եմ, Եան, որ դու քեզ աւելի փորձառու ես համարում, դարձաւ Սաբօրինն ընկերոջը— ինստիտուտից արդէն յիշում եմ, որ դու այն ժամանակ փոքր էիր ինձանից երկու տարով:

Իմ ուղեկիցներն, ուրեմն, ուսանողական ընկերներ էին և այդ էր, անշուշտ, պատճառը որ մի ուռւ ու լեհացի բարեկամաբար էին վերաբերւում իրար, որ հազուադէպ երևոյթ էր:

— Եթէ այն ժամանակ փոքր էի երկու տարով, հաւանական է որ այժմ էլ փոքր լինեմ նոյն չափ, կատակեց լեհացին—բայց խնդիրն այդ չէ. ինստիտուտից ելնելուց յետոյ անցել են վեց երկար տարիներ, որից յետոյ մենք այլ ևս չենք տեսել իրար: Միթէ այդքան

ժամանակում չէին կարող իմ գլխով անցնել այնպիսի բաներ, որոնք այս կամ այն խնդրի նկատմամբ դարձնէին ինձ փորձառու:

— Ինչո՞ւ չէ, կարող էին:

— Այդ կետում, ուրեմն, չես վիճում ինձ հետ: Բայց որպէս զի դու համոզուես թէ, արդարեւ, իմ կարծիքները հիմնուած են սեփական փորձերի վրայ, թույլ տուր որ պատմեմ հենց դրա նման մի ուխտի համառօտ պատմութիւնը, որ գուցէ օգնէ քեզ՝ կասկածել մի փոքր, նա և, քեզ սիրող ազնկայ կամքի և նրա արած ուխտի հաստատութեան վրայ:

— Պատմիր, լսում եմ:

— Իսկ դուք ընդգէմ ոչինչ չունիք, հարցրեց ինձ Եանը:

— Ընդհակառակը, ես ևս կը լսեմ սիրով:

— Ուրեմն լսեցէք:

II.

«Երկու տարի առաջ, սկսաւ լեհացին իւր պատմութիւնը, մասնաւոր լաբօրատօրիաներից մինում, ուր ես լաբօրանտի պաշտօն էի կատարում, նիտրօ-գլիցերինով արած մի փորձի ժամանակ տեղի ունեցաւ մի անսպաս պայթիւն: Որովհետեւ փորձը ես էի կառավարում, ուստի պայթիւնից առաջացած վնասն էլ հանդիպեց ինձ: Փշրուած անօթի մասերը այնպէս էին հարուածել աջ թևս, որ ես իսկոյն էլ ուշաթափ էի եղել: Առաջին անգամ որ աչքս բացի, տեսայ ինձ հիւանդանոցում, շրջապատուած սպիտակազգեստ բժիշկներով: Դրանցից մինը բռնած էր թևս, միւսը հաւաքում ու կապկպում էր մասնները, որոնք մի քանի տեղերից պատառոտուած կախուած էին: Թեև այդ վիրաւից տեսքը բաւական եղաւ որ ես նորից ուշաթափուիմ, կամ, գուցէ, այդ պատահեց շատ արիւն կորցնելուց: Կան մարդիկ, որոնք ամուր սիրտ ունին և կարող են անվրդով դիտել ոչ միայն ուրիշների այլ և իրենց անձի վրայ կատարուած անդամատուրթիւնը: Իսկ ես, ընդհակառակը, ոչ միայն ինձ, այլ և ուրիշներին պատահած այդպիսի զրգալիցութեան անկարող եմ նայել:

Երբ երկրորդ անգամ աչքերս բացի, կուռս արդէն փաթաթած, կապած էին: Ի՞նչ էին արել նրան, չը գիտեմ. միայն թէ զգում էի խիստ ցաւի մի մըմուռն, որ յաճախ նետի պէս կռանս ոսկորից անցնելով՝ խփում էր սրտիս և ամբողջ էութիւնս ցնցում: Ներկայ եղող բժիշկներից մինը, երևի ինձ սիրտ տալու համար՝ յայտնում էր իւր զարմանքը որ այդպիսի «չնչին» վնասուածքի պատճառով այդպէս տագնապում էի: Իսկ միւսը յուսադուրում էր թէ՛ շուտով պիտի հանգստանամ, ըստ որում գործ դրած կօկալիտը թոյլ չի տալ որ ցաւերը երկար շարունակուին: Բայց դրանցից աւելի իմ ցաւերը մեղմելուն օգնում էր մի ձեռք, որ իմ սնարի կողմից մերթ ընդմերթ մօտեցնում էր քթիս մի ինչ որ էֆիրի սրուակ, որից փչող սուր հոտից առ վայրկեան հանգստանում էին սրտիս խփող ցաւերը: Այդպիսի վայրկեաններից մինում ես նկատեցի որ այդ ձեռքը քնքոյշ էր ու սպիտակ, ինչպէս մարմարին. նա ունէր փոքրիկ դաստակ, երկար, բիւրեղեայ մատներով: Սրուակն այդ սիրուն ձեռքում, կարծես, հետզհետէ աւելի էր ոյժ ստանում և աւելի արագ ներգործում իմ նեարդերի վրայ, անզգայ դարձնելով նրանց դէպի ցաւերը: Երբ բժիշկները սենեակից ելան՝ յայտնելով որ երեկոյեան նորից կը գան ինձ տեսնելու, առաջ անցաւ սիրուն ձեռքի տէրը, որ գթութեան քոյրերից մինն էր և աթոռակն առնելով՝ դիմացս նստեց:

— Այժմ ի՞նչպէս էք զգում, ցաւերը չե՞ն անցնում, հարցրեց նա քնքշութեամբ:

— Շնորհակալ եմ, կարծես, անցնում են, ասացի ես և սկսայ ղիտել գթութեան քրոջը, որ երիտասարդ մի աղջիկ էր, նրբակազմ և գեղեցիկ: Նա հազած էր սև շրջազգեստ՝ սպիտակ գոգնոցով, որի կրծկալը ունէր կարմիր խաչանիշ: Իսկ գլուխը կիսով չափ ծածկած էր կտաւի ձիւնափայլ գլխանոցով, որի մէջ նրա դէմքը՝ իւր ծաւի աչերով, երկար արտաւանդներով, փոքր ու ողորկ քթով և ժպտուն բերանի կարմրալար շուրթերով՝ չքնաղ լինելուց զատ, ունէր մի ինչ որ գերբնական գրաւչութիւն, որը չէր կարելի անուանել ուրիշ

բան, բայց եթէ սիրոյ ու գթութեան արտայայտութիւն:

Միջանկեալ պիտի ասեմ որ ես, առհասարակ, գեղեցկութեան սիրահար եմ: Մեռնելուս ժամին իսկ՝ եթէ երկու սիրուն աչեր իրենց ժպտուն հայեացքը լառեն ինձ վրայ, կարող եմ հոգեգարձ լինել... ինչ էլ որ չը խօսեն մարդիկ կանանց ներքին արժանաւորութիւնների մասին, որքան էլ վերջինս չը գերադասեն կնոջ արտաքինին, այսու ամենայնիւ, ես միշտ պիտի մնամ այն կարծիքին թէ՛ կինը զօրաւոր է միայն այն ժամանակ, երբ ներքին արժանեաց հաւասար՝ ունի և արտաքին գեղեցկութիւն: Դրէք Քանտի խելքն ու Գէթէի հանճարը մի տգեղ ու զառամ կնոջ մէջ և պահանջեցէք որ ես կենակցեմ նրան՝ իբրեւ ներքին արժանաւորութիւններով օժտուած կնոջ... Խոստովանում եմ, սիրով կը գրկուիմ թէ Քանտի խելքի և թէ Գէթէի հանճարի ինձ տալիք բարիքներից, միայն թէ ամեն օր իմ աչքի առաջ չունենամ իմաստուն տգեղութիւնը: Եւ դուք մի կարծէք թէ՛ թեթեւ բնաւորութիւնն ու բարւոք խորհելու պակասութիւնն է որ գերի է դարձնում մեզ ճշմարիտ գեղեցկութեան, ո՛չ. դա ինքը բնութիւնն է, որ գործում է մեր մէջ իւր անշեղ օրէնքներով, հարկադրելով մեզ՝ ընտրել միշտ լաւագոյնը՝ նմանն արտադրելու համար: Եւ ընտրութեան այդ ձգտումը չէ նայում ոչ տեղի, ոչ ժամանակի վերայ. նոյն իսկ մեր մարմնի տկարութիւնը յաճախ տեղի է տալիս այդ թագուն ձգտման, մոռացնելով մեզ իւր գոյութիւնը: Եւ իրաւ, միթէ կարելի էր երևակայել թէ՛ այնպիսի մի ճգնաժամում, որի մէջ գտնւում էի ես, կարող է մարդ իւր ցաւը բոլորովին մոռանալ՝ իր մանկամարդ մի կնոջ գեղեցկութիւնից գրաւուելով, հարկաւ, ոչ: Բայց ես մոռացել էի: Մի ժամանակ տեսայ որ ոչինչ այլ ևս չէ ցաւում վրաս: Գթութեան քրոջ այն հարցին թէ՛—ինչից առաջացաւ պայթիւնը, ես սկսել էի պատասխանել աւելի քան մանրամասնօրէն՝ ծանօթացնելով նրան ոչ միայն պայթիւնի հանգամանքներին, այլ և բացատրելով նիւթօգլիցերինի էութիւնը և նրա ահաւոր զօրութեան գաղտնիքը: Մի

փոքր ևս, և ես, գուցէ, սկսէի պատմել թէ՛ ինչպէս է գտել նրան Սօբերրօ քիմիկոսը և թէ ինչպէս նրանից Սլֆրէտ Նօբելը շինել է դինամիտ և այլն: Բայց գեղեցիկ քրոջը կանչեցին այդ միջոցին և նա սիրաժըպիտ «առ այժմ ցտեսութիւն» ասելով հեռացաւ:

Երբ ես մնացի միայնակ, զգացի որ թեւս դարձեալ ցաւում է, թէպէտ ոչ առաջուայ նման սաստիկ: Իսկ օրուայ ընթացքում զթուլեան քոյրը դարձեալ մի երկու անգամ մտաւ սենեակս և միշտ էլ քաղցրաժպիտ առողջութիւնս հարցրեց և դուրս գնաց:

Երեկոյեան դէմ՝ ներս եկան բժիշկները և ստացին ինձ հետեւեալը.

— Որովհետեւ դուք այժմ այնքան հանգիստ էք որ կարող էք լսել մեր զեկուցումը, ուստի յայտնում ենք ձեզ որ ձեր թեւը ողջացնելու համար միայն երկու միջոց կայ. — առաջինն ու դիւրինը, որի հետ չեն կապուած մեծ նեղութիւններ և որը, ոչ միայն երկար չի տանջիլ ձեզ, այլ և ապագայի համար վտանգաւոր հետեանք չի ունենալ, այն է որ ձեր թեւը կիսով չափ կտրենք: Իսկ երկրորդն ու դժուարինը այն՝ որ այդ թեւը պահելու նպատակով՝ երկար օրերի, գուցէ և ամիսների ընթացքում պատճառենք ձեզ ծանր և անտանելի տանջանքներ, որոնք պիտի առաջանան յաճախ ձեր վերքերը բանալուց, լուանալուց, պատռուածքները կարելուց և երբեմն նրանց նորից քակելուց, գեղերդնելուց և այլն և այլն:

— Օ՛, անկարելի է. ես չեմ թողնիլ որ թեւս կրտէք, բացառանչեցի ես. պատրաստ եմ, թէկուզ, ամբողջ տարի տանջուել, միայն թէ իմ կեանքում չը մնամ ես կոնատ:

— Եթէ այդպէս է, ամրացրէք, ուրեմն, ձեր սիրտը մի շարք տանջանքներ կրելու համար, խօսեց գլխաւոր բժիշկը, բայց կրկնում եմ, դրանք՝ զժուարատար կը լինին:

— Հոգ չէ, թող լինին. գոնէ ձեռքից չեմ զրկուիլ, ասացի ես: Բայց, միևնոյն ժամանակ, երկիւղ կրելով բժշկապետի խօսքերից, հարցրի թէ՛ արդեօք չեն կա-

քող իմ վերքերը բերքելուց առաջ՝ քնացնել ինձ բլր-
րուկով:

—Սյդպէս էլ կանէինք՝ միանուտդ անդամատելիս,
պատասխանեց բժիշկը, բայց յաճախ կրկնուող դարմա-
նադրութեան ժամանակ, այդ անկարելի է. նախ այն
պատճառով, որ իւրաքանչիւր քնացման հետ կապուած
են որոշ դժուարութիւններ և երկրորդ որ դուք, ինչ-
պէս այսօր տեսայ, սրտի թուլութիւն ունիք և չէք
կարող յաճախակի քնացման ենթարկուիլ, առանց վտան-
գելու ձեր առողջութիւնը:

—Ուրեմն սկսեցէք, կաշխատեմ համբերել. ուսա-
ցի ես:

—Եթէ հաստատապէս որոշէք, կարող էք համբե-
րել:

—Ի հարկէ, կարող է, տղամարդ չէ. յարեց միւս
բժիշկը:

—Իսկ ես կարծում եմ որ պարոնն այդ դէպքում
ոչ միայն համբերութիւն այլ և օրինակելի արիութիւն
ցոյց կը տայ, խօսեց գլխութեան քոյրը՝ գեղանի աչերն
ինձ վրայ յառելով:

—Կաշխատեմ... տասցի ես և նրա քնքոյշ հայեացքն
ու ժպիտը, կարծես, ոյժ տուին ինձ ամեն տեսակ տան-
ջանք անտրտունջ կրելու:

Առաջին անգամից իսկ, երբ իմ թեւը բացին և
սկսեցին նրա վերքերը լուալ, ես զգացի, արդարև, սաս-
տիկ սուր ցաւեր: Դրանք անտանելի դարձան, մանա-
ւանդ, երբ փորձեցին մի երկու տեղ պատառուածքը
կարել: Եւ, սակայն, զարմանալի է, այդ ցաւերը չէին
թափանցում սիրտս այնպէս շեշտակի, ինչպէս այդ լի-
նում էր առաւօտը, երբ առաջին անգամ էին թեւս
կապկպում: Ես մտածում էի թէ՛ գուցէ սիրտս ամրա-
ցել է մի քանի ժամուայ ընթացքում: Բայց շուտով
պարզուեց որ այդ չէ պատճառը. այլ այն՝ որ գլխութեան
մանկամարդ քոյրը իւր սիրուն աչերն ինձ վրայ սեւ-
ռած՝ ամեն անգամ, երբ ես ցնցում էի ցաւից, կամ
դէմքիս տանջանքի նշան արտայայտում, ինքն էլ ինձ
հետ, կարծես, տանջւում էր իւր ներսում, մերթ ու-
նոյշ ժպիտը դէմքից վանելով, մերթ նրան կսկիծի

ստուեր խառնելով... Ահա, հենց այդ պատճառով ես աշխատում էի արիանալ և չգալ այն ցաւերը, որոնք պատճառում էին ինձ բժշկի մատների իւրաքանչիւր շարժումը. սպունգի լուացումը, դարմանի հպումը, որպէս զի գթութեան մանկամարդ քոյրն ես չը տանջուէր ինձ հետ:

Թէ անդ միտքն էր, իսկապէս, իմ ցաւերի դէմ ինձ արիացնողը, այդ բանին ես համոզուեցայ, երբ գթութեան քոյրը, մի ինչ որ դեղ բերելու համար, հեռացաւ մեզնից մի քանի վայրկեան: Իմ ցաւերն, այդ ժամանակ, կարծես, սաստկացան. մինչդեռ երբ նա դարձաւ, նորից սկսան հանգստանալ: Եւ սակայն դա իսկապէս, հանգստութիւն չէր, այլ համբերելու համար գործ դրուած ոյժի մի տեսակ լարումն, որ զիւրացնում էր տոկալը և, հետևապէս, թեթևացնում ցաւը:

Բժշկապետն իւր գործը աւարտելու յետոյ, գովեց իմ արիութիւնը և ասաց որ ինձանից նա չէր սպասում այդքան համբերութիւն:

— Եթէ այսպէս շարունակուի մեր գործը, աւելացրեց նա ժպտալով, յուսով եմ որ շատ շուտով կը վերադարձնենք ձեզ ձեր գործարանը՝ նորից փորձեր անելու:

Հետևեալ լուացումն ու դարմանագրութիւնը նոյն ձևով անցաւ, ինչպէս և առաջինը: Գթութեան քոյրը դարձեալ դիմացս էր, ուստի տանջանքի զգացում չը ցուցի, չը նայելով որ այս անգամ դարձեալ մի կարուածք անելու փորձն ևս աւելացել էր:

Բայց երրորդ անգամին այնպիսի կսկիծ ու տանջանքներ կրեցի, որ սիրտս ուղղակի թուլանում էր ցաւից և ես չէի կարողանում զսպել ինձ՝ որ չը ճչամ, կամ բարձրաձայն չը հառաչեմ:

Բժիշկը զարմանում էր:

— Անցեալ օրն ու երէկ աւելի պիտի ցաւ զգայիր և սակայն դու քաջութեամբ համբերեցիր: Այժմ ինչ է պատահել որ համեմատաբար աւելի թեթև ցաւերին չես դիմանում, հարցրեց նա ինձ:

— Զը գիտեմ, այսօր աւելի եմ ցաւ զգում, ասացի ես:

—Այդպէս չը պէտք է լինի... նկատեց բժիշկը և նայեց վրաս տարակուսական հայեացքով:

—Գուցէ այն է պատճառը որ երէկ և անցեալ օր ներկայ էր այստեղ ձեր քօյրերից մինը...

—Հա՛. յետո՛յ... ընդհատեց ինձ բժիշկը ժպտալով ու յօնքերը վեր բարձրացնելով:

—Ես նրա դէմքի վրայ նշմարում էի կարեկից զգացմունք դէպի իմ տանջանքը, ուստի ես էլ իմ կողմից աշխատում էի զսպել ինձ...

—Որպէս զի նա չը վշտանայ:

—Այո՛:

—Հա, հասկանում եմ... բացականչեց բժիշկը ուրախ ծիծաղելով. ուրեմն սիրուն կնոջ երկու աչերն էլ նոյնպիսի դեր են խաղում ցաւեր թմրացնելու նկատմամբ, ինչպէս որ կոկայինն ու քլորոկը... նշանակիր այս բանը քո յուշատետրում, collega, դարձաւ նա ընկեր բժշկին — այս առթիւ անպատճառ հարց պիտի դարթեցնեմ բժշկական ժողովում:

Մենք ծիծաղեցինք: Իսկ այդ վայրկենին ներս մտաւ գթութեան քօյրը:

—Սոփիա Իւանովնա, յատկապէս խնդրում եմ որ ամեն օր ներկայ լինիք մեր այս հիւանդի դարմանադրութեան, դարձաւ բժիշկը երիտասարդուհուն այնպիսի մի լրջութեամբ, որ անկարելի էր նրա խօսքի ետևում թագնուած ծիծաղը նշմարել:

—Ամենայն սիրով. բայց ես զբաղուած էի. բժիշկ Գրօտն այսօր չորրորդ պալատում...:

—Ախ, դուք կամենում էք արդարանալ, ընդհատեց բժիշկը, տեսնելով որ աղջիկը սխալ է հասկացել իրեն — չէ, մենք չենք մեղադրում ձեզ որ այսօր չէք եկել, այլ խնդրում ենք որ այսուհետև ներկայ լինիք. . . ինչպէս երևում է, մեր այս հիւանդը արիանում է ցաւերի դէմ՝ երբ տեսնում է իւր առաջ մի քնքոյշ էակ, որ կարեկցում է իրեն... անշուշտ ումանտիկ է և ընտիր ասպետ... այս ասելով բժիշկը նորէն ծիծաղեց, իսկ գթութեան քրոջ այտերը թեթեւակի շիկնեցին:

Երբ բժիշկներն հեռացան, Սոփիա Իւանովնան

զբաղուեց դեղերի ու վիրակապի մնացորդը հաւաքելով և ընդնմին հարցրեց ինձ ժպտալով.

—Այդ դժուր ցանկացաք որ ես ներկայ լինիմ ձեր զարմանադրութեան:

—Այո, ասացի ես և բացատրեցի պատճառը:

—Բարի և անկեղծ սիրտ ունիք, արժէ խնամել նրան... ասաց զթուլթեան քոյրը մի առանձին քնքշութեամբ և ապա հաւաքած իրերը աղախնին յանձնելուց յետոյ՝ աւելացրեց, — թէպէտ լաւ չէ շարունակ ցաւի զգացումը զսպել, այսուամենայնիւ, դա անհրաժեշտ է վիրակապի ժամանակ, որպէս զի բժիշկը կարողանայ անվրդով իւր գործը տեսնել... այդ պատճառով ես կաշխատեմ ներկայ լինել միշտ:

—Բայց դուք մի կարծէք թէ ես ոյժ եմ գործ դնում ինձ զսպելու համար, ո՛չ, այլ ես, ուղղակի, քիչ եմ ցաւ զգում, երբ դուք ինձ վրայ նայում էք կարեկցութեամբ, ասացի ես ծիծաղելով:

—Այդ հօ աւելի լաւ, յարեց Սոփիա Իւանովնան և ինքն էլ ծիծաղեց: Բայց, միևնոյն ժամանակ, զգալով որ երկուսս էլ շատ առաջ գնացինք մեր բացատրութիւններով, «առ այժմ ցտեսութիւն» ասաց ու դուրս գնաց:

Այնուհետև օրերով շարունակոււմ էր իմ թւի դանդաղ զարմանումը, որին, գրեթէ միշտ, ներկայ էր լինում, նաև, զթուլթեան քոյրը: Տեսնելով իմ կրած, արդարև, ծանրատար և, իւր տեսակում, կարի չարատանջ ցաւերն ու կսկիծը, որոնց ես, սակայն, ի սէր իւր չքնաղ ծաւի աչերի տանում էի համբերութեամբ, զթուլթեան քոյրը, կարծես, հետզհետէ աւելի էր կապւում ինձ հետ հոգւով և նայում վրաս ոչ իբրև մի օտար հիւանդի, այլ իբրև ազգակցի ու հարազատի վերայ: Այս իսկ պատճառով նա յաճախ գտնում էր, նաև, ազատ ժամեր, մօտս նստելու և մտերմօրէն խօսակցելու համար:

Այդպիսի մի օր, հարցրի նրան ուղղակի թէ՛ ինչ է պատճառը որ իւր նման մի սիրուն, դիւ կեանքով ու կրակով լի երիտասարդուհին, որ կարող էր թէ իրեն և թէ իւր նման մի ուրիշ երիտասարդի բազդ ու

երջանկութիւն բերել, փակուել է հիւանդանոցի տխուր պատերում և նուիրել իրեն այնպիսի մի պաշտօնի, որ-
պիսին գթութեան քրոջ պաշտօնն է:

— Ի՞նչ է, միթէ ես դրանով փոքր ծառայութիւն եմ անում մարդկանց, նկատեց նա ժպտալով:

— Ոչ թէ փոքր, այլ ընդհակառակը, մեծ ծառայութիւն էք անում. բայց բանն այն է որ դուք այդ ծառայութիւնն ուրիշներին անելով, ինքներդ զրկուում էք շատ բարեքներէ: Դա մի առաքինութիւն է, որ շատ քչերին կարող է սիրելի լինել: Հենց այդ պատ-
ճառով էլ ես հետաքրքրւում եմ իմանալ թէ՛ ի՞նչ շար-
ժառիթներ են սիրելի դարձրել ձեզ այդ առաքինու-
թիւնը:

Գթութեան քոյրը, որ գեղեցիկ լինելու չափ, նաև, պարզասիրտ էր, ուղղակի պատասխանեց.

— Ձեմ յիշում թէ առաջ մտածած լինիմ մարդկանց որևէ բարիք անելու, թէպէտ չարութեան ի՞նչ լինելն էլ չեմ իմացել: Դեռ տղայ հասակից՝ ես աւելի եսասէր՝ քան ընկերասէր էի: Այդ առթիւ յաճախ դիտողութիւն էին անում ինձ շրջապատողներս. բայց իմ հոգը չէր, ես սիրում էի միայն նրանց, որոնք զգւում էին ինձ, առանց իմ թերութեան ուշադիր լինելու: Բայց ահա պատահեց մէկը (այդ ժամանակ ես դեռ 15 տարեկան էի), որ ծանօթացաւ ինձ՝ հենց իմ եսասիրութիւնը ծաղրելու շնորհիւ և, սակայն, ես սիրեցի նրան: Դա գեղակազմ մի կադետ էր, սիրուն դէմքով, հրապուրիչ աչքերով և վայելուչ շարժումներով: Յաճախակի տեսակցութիւնները օգնեցին մեզ՝ աւելի մօտից իրար ճանաչելու: Այդ ծանօթութիւնը ծնեցրեց մեր մէջ մի քնքոյշ մտերմութիւն, որն ապա շուտով փոխուեցաւ բուռն սիրոյ: Դժբաղտաբար կադետը, որ աւարտել էր կորպուսը, պիտի գնար Պետերբուրգ, զինուորական բարձրագոյն դպրոց մտնելու: Մենք ստիպուած էինք բաժանուել: Այդ անջատումը թէպէտ ծանր էր, բայց նա մեր սէրը չը սուռեցրեց, ընդհակառակը, աւելի ևս բորբոքեց: Հինգ երկար տարիների ընթացքում մենք տեսնում էինք իրար հետ միայն արձակուրդի ամիսներում, երբ երիտասարդը վերադառնում էր հայրենիք:

Այդ ամիսները մենք անցցնում էինք ամառանոցում՝ մեր ծնողների հետ, որոնք մեր սիրոյ վրայ նայում էին իբրև մեր ապագայ միութեան գրաւականի վրայ: Հարկ չը կայ ասել որ այդ ամիսները բերում էին մեզ անհուն երջանկութիւն: Իսկ երբ երիտասարդը հեռանում էր, մենք մեր սիրոյ զեղումը յանձնում էինք նամակներին, որոնց թիւը մեծ էր լինում և որոնցից իւրաքանչիւրը յաճախ բաղկացած էր մի քանի թերթերից... Ի՞նչ էինք գրում մենք իրար, որեւէից էինք գտնում խօսելու այդքան նիւթ, չեմ յիշում, միայն գիտեմ որ այդ նամակները մեզանից խլում էին անթիւ ժամեր և աւելի ևս օգնում մեր սէրը բորբոքելուն:

«Վերջապէս երիտասարդն աւարտեց և վերադարձաւ օֆիցերի աստիճանով: Եւ որովհետեւ նա հարուստ էր, ուստի խօսք չեղաւ այն մասին թէ՛ զինուորական վարչութիւնը կարող է արդեօք արգելք լինել նրա վաղ ամուսնանալուն: Մենք նշանուեցանք պաշտօնապէս: Ծնողներս պատրաստում էին իմ օժիտը: Մի ամսից յետոյ պիտի պսակուէինք. այդ ամենքը գիտէին. նոյն իսկ իմ ընկերուհիները նոր հազուստներ էին կարում իմ պսակադրութեան ներկայ լինելու համար... Եւ սակայն հենց այստեղ արդարացաւ առածը՝ «Խորհուրդք մարդկան՝ կամք Աստուծոյ»—Այդ օրերում իմ փեսան՝ պաշտօնակից օֆիցերների կողմից՝ հրաւիրուեցաւ մասնակցելու ընկերական մի որսի, որ տեղի պիտի ունենար մօտիկ կալուածներից մինում: Եւ, ահա, այդ տեղ որսի ժամանակ, նամի դժբաղդ դիպուածով՝ գնդակահար եղաւ իւր մի ընկերից, որը կատաղի կինճից հալածուելիս՝ երբ դարձել, արձակել էր հրացանը, գնտակը փոխանակ գազանին զիպչելու, վրիպել, զարկել էր իմ խեղճ փեսացուին, որ այդ ժամանակ գտնուում է եղել թաւուտում...: Այս դժբաղդութեան լուրը կայծակնահար արաւ ինձ: Կորուստը ծանր էր և անդարմանելի. քիչ էր մնում որ վշտիցս խելագարուէի... բայց ծնողներս հետս էին, նրանք հսկեցին վրաս երկար ժամանակ և ամեն միջոց գործ դրին հարուածի սաստկութիւնը մեղմելու համար: Այսուամենայնիւ կեանքը կորցրեց ինձ համար իւր արժէքը: Ի՞նչ էր նա այ-

նուհետև առանց իմ սիրելուն—ի հարկէ, ոչինչ: Այս պատճառաւ սգոյ ծանր օրերն անցնելուց յետոյ՝ ես որոշեցի հեռանալ աշխարհից ընդ միշտ: Բայց կուսանոց մտնել չէի կարող. իբնէ ատուժ էի անգործութեան դատապարտուած այդ միջավայրերը: Որոշեցի դառնալ զթուլութեան քոյր, մտնել հիւանդանոց և օգնել այստեղ դժբաղդներին. այդ ժամանակ արդէն գիտէի թէ՛ ինչ է նշանակում դժբաղդ լինել...: Այս նպատակով ահա հեռացալ իմ հայրենի քաղաքից և եկալ այստեղ: Ծնողներս չընդգիծացան, համոզուած լինելով որ այս միջոցը կարող է մեղմել իմ ցաւը, կամ ժամանակով մոռացնել նրան: Եւ, սակայն, ահա լրանում է երկու տարին, ինչ ես գտնուում եմ այստեղ, այսուամենայնիւ, իմ ցաւը դեռ էլի այնպէս թարմ է, ինչպէս որ սրանից երկու տարի առաջ...»:

Այս ասելով երիտասարդուհին խոր յոգոց հանեց: Ես, ի հարկէ, իսկոյն, սկսալ միտթարել նրան ամենաքնքոյշ խօսքերով, այլ և գովել իւր իմաստուն որոշումը, որով ցանկացել էր մեղմել սրտի ցաւը՝ ուրիշներին բարիք անելու խելացի ճանապարհով: Վերջը յարեցի թէ՛ վշտերը, որքան էլ ծանր լինին ու ճնշող, այսուամենայնիւ, նրանք պիտի մոռացուին մի օր և այն ժամանակ կեանքը, դարձեալ կը քաղցրանալ իւր աչքում և այլն և այլն:

Խօսքերս, ըստ երևութին, հաճելի տպաւորութիւն արին օրիորդի վրայ. նրա տխրութիւնն անցաւ, իսկ մի քիչ յետոյ նա, մինչև անգամ, ժպտաց և գոհութեամբ լի աչքերը վրաս սևեռելով՝ ասաց.

—Սրգարեւ, կեանքը այնքան էլ դառն չէ, պէտք է միայն աշխատել չը դառնացնել նրան:

—Հարկաւ, լացողին արցունք չի պակսիլ, ոչ էլ ուրախացողին՝ ծիծաղ... մոռացումը ամենալաւ սպեղանին է ամեն տեսակ վշտերի դէմ, ասացի ես:

—Ես էլ, ահա, աշխատում եմ մոռանալ իմ վիշտը այս զբաղմունքով, տեսնե՞նք, կը յաջողի՞ թէ ոչ:

—Անշուշտ կը յաջողի, պէտք է միայն արիութեամբ աշխատել:

Օրիորդը չը պատարխանեց, բայց ժպտաց և ապա սիրալիբ մի հայեացք ձգելով վրաս՝ հեռացաւ:

Մինչև այսօր էլ չը գիտեմ թէ՝ հոգեկան զգացմունքների ո՞ր գաղտնի օրէնքին պիտի վերագրէի այն՝ որ գթութեան քոյրը իւր ուխտի պատմութիւնն ինձ անելուց յետոյ, փոխանակ ինձանից հեռու մնալու, իբրև իւր ուխտին հաւատարիմ մէկը, ընդհակառակը, հետզհետէ աւելի էր մտնում ու մտերմանում և իւր ազատ ժամերը, գլխաւորապէս, նուիրում ինձ: Իւր հաճոյական զրոյցների ժամանակ նա երբեմն երբեմն նայում էր վրաս այնպիսի մի հայեացքով, որ թափանցում էր մինչև իմ սրտի խորքը և վառում այնտեղ սիրոյ թէ տարփանքի մի անժուժ կրակ, կարող՝ բոցավառելու իմ ամբողջ էութիւնը: Այսպիսի վարկեաններում ես ինքս երբեմն շրջում էի աչքերս, որպէս զի կուսի կրակոտ հայեացքը չը հանդիպէր նրանց և ասել, կամ գործել չը տար ինձ այնպիսի մի բան, որ վիրաւորական լինէր գթութեան քրոջ համար: Բացի այդ հայեացքները, նրա զրոյցներն էլ քիչ չէին գրգռում ինձ: Մի անգամ, օրինակ, նա ասաց ինձ.

— Այստեղ ես շատ հիւանդներ եմ դարմանել, բայց ոչ ոքին այնպէս հաճութեամբ չեմ այցելել, ինչպէս ձեզ: Առաջները, հենց որ գործս վերջացնում էի, կամ հերթապահութիւնս լրացնում, վազում էի սենեակս և սկսում այնտեղ կարդալ: Այժմ այլ ևս չեն գրաւում ինձ ոչ միայնութիւնը, ոչ էլ գրքերի ընթերցանութիւնը: Գործս աւարտելուց յետոյ՝ գալիս եմ ձեզ մօտ: Այստեղ, առհասարակ, շատ լաւ եմ զգում ինձ...

Մի ուրիշ օր ասաց.

— Խնդրում եմ այսուհետև չանուանէք ինձ՝ Սոփիա Իւանովնա, այլ կոչեցէք մեր լեհական սովորութեամբ՝ Պաննա Զոֆիա (օրիորդ Սոֆիա): Երբ հետս խօսողն այդ անունով է կոչում ինձ, ես աւելի սիրով եմ լսում նրան:

Որքան լիջում եմ, այս խօսքից յետոյ էր որ նրա հուր հայեացքին ես նոյնպիսի մի հայեացքով պատասխանելուց յետոյ դէմքիս վրայ, չը գիտեմ, ինչ մի նեար-

դային շարժում արի որ, նա դրանից քաշուելով՝ յանկարծ մարմար ձեռքը դրաւ աչքերիս և քնքոյշ ձայնով ասաց.

— Այդպէս չէն նայել Վթութեան քրոջը...

Ես այլ ևս յուզմունքիս դիմադրել չը կարենալով՝ յափշտակեցի նրա նուրբ, թաւշեայ ձեռքը և շրթունք ներիս սեղմելով, համբուրեցի ջերմագին:

— Panie! co pan robi, pan się zapomina... (պարոն, քնչ էք անում, դուք ձեզ մոռանում էք) բացադանչեց նա լեհերէն և ձեռքը խլելով՝ հեռացաւ ինձանից:

Բայց դեռ դրանը չը հասած՝ կանգ առաւ, հանեց գրպանից սուձեռն հայելին և մէջը նայելով ասաց.

— Տեսէք, շառագունել եմ, քնչ կասեն այժմ, եթէ այսպէս դուրս գամ, ach! jakis pan niegrzeczny! (ախ դուք անբաղաքավար) վերջացրեց նա խօսքը լեհերէն:

Այդ ըոպէին նա այնպէս գեղեցիկ, այնպէս հրաշալի էր, որ նրա խօսքերը, եթէ մինչև իսկ լինէին հայհոյանք, ես դարձեալ կընդունէի սիրախօսութեան տեղ, ո՛ւր մնաց վերջին բացադանչութիւնը, որի մէջ աւելի մտերմական քնքշութիւն՝ քան վիրաւորանք կար:

— Պաննա Զոֆիա, ներեցէք որ ձեր սիրուն հայեացքին չը կարողացայ դիմանալ. ներեցէք որ համարձակուեցայ... ասացի ես:

— Դուք իմ հիւանդն էք, ես ձեզ ներում եմ... միայն թէ սա լինի առաջինն ու վերջինը, ապա թէ ոչ ես այլ ևս չեմ մտնիլ այստեղ, ասաց նա ու դուրս գնաց: Բայց հենց դռնով ելնելիս նա այնպէս ժպտաց, որ, կարծես, ասում էր. — «ուրիշ անգամ համբուրիր աւելի ջերմագին»:

Եւ հենց այդպէս էլ ես արի, որովհետև հետևեալ այցելութիւնները քանի գնում, այնքան աւելի մտերմական էին դառնում:

Մի օր, երեկոյեան դէմ, երբ արևի շողերը փախուստ էին տալիս իմ սենեակի պատուհանից և նրանց փոխարէն՝ շփուում ապակիներին հովից շարժուող ծառի ոստերը, Պաննա Զոֆիան դիմացս նստած՝ լսում էր իմ մի հետաքրքրական պատմութիւնը, որ վերաբերում

էր, արդարեւ, գովասանքի տրժտնի իմ մի քաջագործութեան: Դա հետեւեալն էր:

Կուրսկ քաղաքում գտնուածս ժամանակ, հրաւեր ստացալ այդտեղի մի կալուածատիրոջից՝ ելէքտրական լուսաւորութիւն հաստատելու իւր կալուածքում, որը գտնուում էր Կուրսկից դէպի արեւելք գտնուող Բատ գետի վրայ: Այդտեղ պէտք էր գնալ դէպի Տիմ քաղաքը տանող խճուղիով: Կէս օրուայ մօտ էր, երբ մենք հասանք Բափին: Կամրջին մօտենալուց՝ գետափեայ թմբին տեսալ գիմնագիծնի երեք աշակերտուհիներ, որոնք մօտակայ ամարանոցաբնակներից էին և եկել էին այդտեղ ծաղիկ ժողովելու: Բայց տեղն, ուր նրանք շրջում էին, վտանգաւոր էր. հողը կարող էր փլչել և նրանք երեքն էլ կը թափուէին գետը: Հենց այս մտքի մէջ՝ հրամայեցի կառապանին՝ շուտ հասնել կամրջին, որպէս զի աղջկերանց խորհուրդ տալի հեռանալ: Եւ, սակայն, իմ նախազգացումը լառաջեց զգուշութեանս: Հազիւ ձիաները ոտք դրին կամրջին, և ահա փլաւ գետափի այն մասը, որի վրայ կանգնած էր օրիորդներից մեծը, որը և ճչալով սահեց դէպի վար: Միւս երկուսն իրենց տեսնելով անկարող՝ ընկերուհուն օգնելու, սարսափի աղաղակով լետ փախան դէպի դաշտը: Մինչդեռ ես իսկոյն ցատկեցի կռօքից դէպի կամուրջը և տեսալ եր աղջիկը ոգորում է ջրերի հետ: Ել ժամանակ չըկար հանուելու: Շտապով ազատուեցալ վերնազգեստից ու կոշիկներից և անմիջապէս ցած թռալ դէպի գետը: Աղջիկը, բարեբաղդաբար, քիչ լողալ գիտնալով՝ կարողացել էր մի քանի վայրկեան պահել իրեն ջրի վրայ. բայց հագուստն ամբողջապէս ողողուած լինելով պիտի սուզուէր շուտով ջրի լատակը: Սակայն, մինչև այդ՝ ես վրայ հասայ: Եւ որովհետև ինքս լաւ լուղորդ էի, ուստի որքան էլ հանգամանքներն աննպաստ, այսինքն որ ջուրը յորդացած էր, ափը՝ բարձրադիր և անկուռան իսկ մենք երկուսս հագուստով, այսուամենայնիւ, բաւական միջոց հոսանքի հետ կռուելուց լետոյ՝ վերջ ի վերջոյ աղջկան ափը հանեցի ողջ առողջ:

— Բռաւօ, գոչեց Սաբօրինը և ի նշան խրախուսանքի թոթուեց ընկերոջ ուսը:

— Ահա, հենց իմ պատմութեան այդ տեղում, շաքունակեց լեհացին, մէկ էլ տեսայ պաննա Զօֆիան...

— Բայց քնչ եղաւ ազատուած աղջիկը, ընդհատեց ռուսն ընկերին:

— Ի՞նչ պիտի լինէր, միացաւ ընկերուհիներին և շտապեց գէպի տուն ողողուած հագուստները փոխելու:

— Իսկ դո՞ւ:

— Ես էլ, որ, ըստ սովորութեան, հետս փոխնորդ ունէի, հագայ այն հենց այնտեղ, իմ կառքի մէջ և ճանապարհս շարունակեցի:

Ի՞նչ արաւ Պաննա Զօֆիան, այն ասացէք, հետաքրքրուեցայ ես:

— Հա, Պաննա Զօֆիան, որ սրտատրոփ լսում էր պատմութիւնս, որը ես, ի հարկէ, պատմում էի աւելի մանրամասնօրէն, այլ և համեմունք վիպական նկարագրութեամբ, հենց որ իմացաւ թէ՝ «երկար ոգոլումներից» յետոյ, ես, «վերջի վերջոյ», ազատեցի «վեշտասանամեայ» գեղեցիկ օրիորդին Րատի «կատաղի ալիքներից», յանկարծ բացագանչեց մեր Սաբօրինի պէս:

— «Ապրես... ահա թէ քնչ երիտասարդի արժէ սրտանց սիրելը»... Եւ այս ասելով՝ խոնարհեց գէպի ինձ, առաւ գլուխս ձեռքերի մէջ և իսկոյն էլ ճակատիս դրօշմեց մի շտապ ու ջերմ համբոյր...

Հիանալի... Հրաշալի... Այ թէ հրտեղ է մեր առածն արդարանում՝ НѢТЬ ХУДА БЕЗЪ ДОБРА: Եթէ պայթիւնը չը պատահէր, թեղ չէր վիրաւորուիլ. եթէ թեղ չը վիրաւորուէր, հիւանդանոց չէիր մտնիլ. եթէ հիւանդանոց չը մտնէիր, Պաննա Զօֆիան քեզ չէր համբուրիլ... Հիանալի է, հիանալի, բացագանչում էր Սաբօրինը հրճուանքով, առանց մտածելու թէ՝ այդ պատմութիւնն սկսուած էր իւր դժբաղդութիւնը հաստատելու նպատակով:

— Այդ օրից յետոյ, շարունակեց լեհացին, սկսուեց մեզ համար սիրահարութեան երկրորդ և աւելի բուռն շրջան: Բայց դրա հետ միասին էլ ողջանում էր թեւս: Այժմ ես ոչ միայն կարողանում էի շարժել այն ազատօրէն, այլ և նրանով ջերմութեամբ գրկում էի իմ գթութեան քրոջը, որին՝ իւր համբուրից յետոյ՝ չէի

անուանում այլ ևս Պաննա Զօֆիա, այլ ուղղակի Զօսիա, որ լեհերէնի փաղաքշականն է:

Երբ բժշկապետը յայտնեց թէ՝ թեւս արդէն առողջ է, ուստի կարող եմ մի քանի օրից թողնել հիւանդանոցը. ես ուրախացայ: Թէպէտ այդտեղից ելնելուց՝ ես պիտի զրկուէի չքնաղ Զօսիային յաճախ տեսնելու բարեազդուութիւնից, այսուամենայնիւ, դրսումն էլ կային բարիքներ, որ ցանկանում էի վայելել:— Երկու ամիս էր՝ ինչ փակուած այդտեղ անշարժ ու անգործ, ծծում էի հիւանդանոցի ծանր ու անախորժ և դեղահոտերով տոգորուած օդը: Պէտք էր, վերջապէս, ազատուել նրանից, վայելել արևի լուսով ողորդուած օդը և վերսկսել վաղուց ընդհատուած իմ աշխատութիւնը, որի մէջ ես միշտ աւելի էի գտնում թէ հանգիստ և թէ ուրախութիւն: Այդ իսկ պատճառով շատ չէի վշտանում սիրելի բարեկամուհուհուս անջատուելուն համար:

Սակայն վերջինս այդպէս չէր մտածում: Նա, որ սկզբում դէպի ինձ տածել էր միայն կարեկցութեան մի քնքոյշ զգացում, չէր իմացել, ի հարկէ, թէ դա վերջի վերջոյ պիտի փոխուի սիրոյ, ինչպէս այդ պատահում է շատ ուրիշ կանանց, թէկուզ դրանք անցեալի հետ կապուած են լինում ուխտերով: Այդ պատճառով սկզբում երկիւղ չը կրելով՝ իւր մէջ հետզհետէ՝ դէպի ինձ աճող բարեկամութիւնից, թոյլ էր տուել զգացմունքներին՝ ի նել իւր վրայ և վերջը միայն տեսել որ արդէն խրճուած է սիրոյ ցանցերում...: Եւ որովհետեւ այդ դէպքում կանայք, համարեա՛, կատակ չեն սիրում, որովհետեւ մեզանից աւելի են հաւատում թէ իրենց և թէ մեր զգացմունքին, ուստի Զօսիան էլ որոշել էր՝ իւր սիրուն վերաբերուել լրջօրէն:

Իմանալով որ շուտով պիտի թողնեմ հիւանդանոցը, նա եկաւ ինձ մօտ և առաջին անգամից իսկ մի զարմանալի պարզութեամբ և մանկական հաւատով հարցրեց.

— Զէք տխրում արդեօք որ թողնում էք ինձ:

Ես, փոխանակ ճշմարիտ զգացմունքս յայտնելու, փոխտանակ ասելու թէ՝ «Թէպէտ ինձ համար շատ հաճելի էր՝ յաճախ ձեզ հետ տեսնուել և միշտ էլ ձեր

քաղցր զրոյցները լսել, բայց որովհետև գործն ու աշխատութիւնը ինձ աւելի են գրաւում, ուստի շատ չեմ տխրում ձեզ թողնելուս համար», ընդհակառակն, իբրև մինն այն բազմաթիւ երիտասարդներից, որոնք, առհասարակ, թեթեամտութեամբ են վերբերում այս օրինակ սիրուն՝ համարելով այն պատահական զգացմունք, կամ նալում նրա վրայ իբրև՝ ուղեորութեան ժամանակ կայարաններում մատուցուող մի առձեռն բարիքի, որը կարող են վայելել ու անցնել, ուստի ես ևս առանց վարանելու պատասխանեցի.

—Օ՛, և ինչպէս եմ տխրում. այժմեանից արդէն սարսափում եմ՝ լիշելով այն ժամերը. որ պիտի անցնեմ առանց ձեզ:

—Եթէ այդպէս է, ուրեմն ես չեմ թողնիլ որ դուք այդպիսի ժամեր անցցնէք, ասաց նա յուզուած:

—Եւ ինչ պիտի անէք, հետաքրքրուեցայ ես:

—Ես չեմ սիրում առաջուց խօսել այն բանի մասին, ինչ որ պիտի անեմ. բայց արածս կը տեսնէք... Այս ասելով նա գրկեց ինձ, համբուրեց և արագ դուրս գնաց:

Երեկոյեան դէմ Զօսիան նորից մտաւ ինձ մօտ. նրստեց կէս ժամի չափ և խօսում էր հետս կէս յուզուած, կէս ոգևորուած և յաճախ յառում աչքերը վրաս այնպիսի մի հայեացքով, որն, ասես, լցուած էր լուսով ու կրակով:

Հեռանալիս ասաց.

—Այս երեկոյ՝ ութերորդ ժամից յետոյ՝ երեք ժամուալ հերթապահութիւն ունիմ: Այն վերջացնելուց յետոյ՝ կը մտնեմ ձեզ մօտ:

—Ուշ չի լինիլ. հարցրի ես:

—Աւելի լաւ. պատասխանեց նա և խորհրդաւոր ժպիտով հեռացաւ:

—Սկզբում ես չը հասկնացայ նրա միտքը. բայց յետոյ, կարծես, գուշակեցի և մի երանական ուրախութիւն ամբողջ էութիւնս գրաւեց:

Գիշերուայ 11-րդ ժամին, երբ հիւանդանոցում լուութիւն էր տիրում, սենեակիս դուռը յուշիկ բացուեցաւ: Ներս մտաւ Զօսիան: Նա դուռը նորէն զգուշութեամբ

յետ ղներով՝ շրջեց փականքը և մօտեցաւ ինձ: Քայլերից արդէն երևում էր որ նա յուզուած է: Երբ մօտեցաւ ճրագին, ես զարմացայ նրա դէմքի ալյալումը տեսնելով: Նրա այտերը շիկնած էին, մինչդեռ երեսն ու քունքերը՝ գունատ: Թւում էր թէ նա վախեցած է մի բանից, կամ հենց նոր ազատուած մի վերահաս վտանգից:

— Ի՞նչ է պատահել ձեզ, Զօսիա, հարցրի ես անհանգստութեամբ:

— Ոչինչ, ոչինչ... Ես սանդուխտներով բարձրացայ, այս նրանից է. շուտով կանցնի, ասաց նա և նստեց մահճակալիս վրայ այնպէս մօտիկ՝ որ ես ոչ միայն նրա շնչառութեան շօշափն էի զգում դէմքիս վրայ այլ և լսում էի սրտի բաբախումը:

— Բայց դուք շատ յուզուած էք, նկատեցի ես նորէն:

— Այդ նրանից է որ ես շտապեցի մի վայրկեան առաջ ձեզ գրկել, ասաց նա ժպտալով և իսկոյն էլ սրաւ ինձ իւր թեւերի մէջ... Եւ նրա յուզումը գնալով սաստկացաւ: Այդ յուզումը .. Օ՛, դա կատարեալ դրախտ էր. երջանկութեան մարմնացումն... Դա այն յուզումն էր, որ տիրում է կնոջ ամբողջ էութեանը, երբ նա որոշում է մի ծանր ու դժուարին, յաճախ, իւր կեանքի համար ճակատագրական՝ քայլ անելու: Զօսիան այդ քայլի վրայ էր: Նա մտել էր ինձ մօտ ոչ այլ ևս իբրեւ գթութեան քոյր, այլ իբրեւ անժոյժ սիրահար... Նա եկել էր ինձ երջանկացնելու, ինձ իւր անմեղութեան առաջին ծաղիկը նուիրելու...

Նշանակուած օրը ես ելայ հիւանդանոցից բոլորովին առույժ. իսկ մի քանի օր յետոյ՝ թողեց իւր պաշտօնը Զօսիան, ինչպէս որ խոստացել էր ինձ և փոխադրուեց իմ բնակարանը, որ ամեն յարմարութիւն ունէր երկու մտերիմ սրտերի գգուանքն ու սէրը հետաքրքիր աչքերից ծածկելու»:

Երիտասարդը լռեց.

Վերջն ինչ եղաւ, ամուսնացա՞ր նրա հետ, հետաքրքրուեց Սաբօրինը:

— Ոչ, չամուսնացայ. պատասխանեց լեհացին:

— Ինչո՞ւ: Մարդիկ ճրագով են պտրում այնպիսի
 ձանանց, որոնք կարողանային սիրել: Այդ կինն ապա-
 ցուցել էր որ սիրում է քեզ:

— Այո, ապացուցել էր: Եւ հենց այդ պատճառով
 էլ փափագում էի առնել նրան: Եւ թէպէտ հայրս մեռ-
 նելուց առաջ կտակել էր ինձ՝ երբէք չամուսնանալ այն-
 պիսի աղջկայ հետ, որն օրինական ճանապարհով այն է՝
 պսակով ինձ հետ միանալուց առաջ, անձնատուր է ե-
 ղել ինձ, որովհետեւ, ասել էր, այդպիսի աղջիկը, վերջ
 ի վերջոյ դժբաղդութիւն կը բերէ քեզ—այսուամենայնիւ
 Զօսիայի գեղեցկութիւնը, սիրոյ ջերմութիւնը և վեր-
 ջապէս վերջին՝ հաւատով լի անձնուիրութիւնը մոռաց-
 նել տուին ինձ իմ հօր պատուէրը: — Ո՛ւր կարող եմ
 գտնել սրանից արժանաւորը, ասում էի ես, ուստի և
 որոշում առնել նրան ինձ կնութեան: Բայց, ինչպէս ե-
 ղում է, հօրս հոգին արդէն հսկում է եղել իմ բազ-
 ղին: Մի քանի ամիս ինձ հետ կենակցելուց յետոյ, նա
 գնաց հայրենի քաղաքը՝ ծնողներին այցելելու և մեր
 ամուսնութեան համար՝ նրանց համաձայնութիւնն առ-
 նելու: Անցաւ երկու ամիս և բոլոր ժամանակ մենք
 սիրայիւր նամակներ էինք գրում իրար: Երբ հասաւ Զօ-
 սիայի վերադարձի ժամանակը և ես յուսալից սպասում
 էի նրան, ահա մի օր ստացայ մի հակիրճ նամակ, ո-
 ղով նա ինձ լայտնում էր թէ արդէն ընդունել է ա-
 ռաջարկութիւնը մի զինուորականի, որի հետ և ամուս-
 նանում է. ուստի խնդրում էր ինձ մոռանալ ամենը,
 ինչ որ անցել է մեր մէջ...

— Ի՞նչ է ասում... զարմացաւ Սաբօրինը:

— Այո, այդպէս էր գրել, կրկնեց լեհացին:

— Եւ ամուսնացաւ:

— Հարկաւ:

— Զարմանում եմ:

— Բայց աւելի պիտի վարմանաս, եթէ ասեմ թէ՝
 նա ամուսնացաւ այն զինուորականի հետ, որը որսի
 ժամանակ սպանել էր իւր նշանածին...:

III.

— Օ՛, բարեկամ, քո այդ գթութեան քոյրը, իսկապէս, ֆուրիա է եղել. իզուր դու նրան օրինակ բերիր՝ իմ սիրած օրիորդի ուխտը կասկածելի անելու համար, բացազանչեց ոռուսը, կարծես հոգևով հանգստանալով:

— Չը գիտեմ. գուցէ քո սիրածը աւելի իդէալիստ լինի: Բայց ես, առհասարակ, չեմ հաւատում կանանց ուխտերին:

— Ես կը սովորացնեմ քեզ հաւատալ: Տեսնում ես այս նամակը— Սաբօրինը հանեց ծոցից մի ծրար և ցոյց տուաւ— սա իմ սիրեցեալի վերջին գրութիւնն է. այստեղ նա նշանակել է նոյն իսկ ժամանակը, երբ պէտք է ընդունուի «Սուրբ երրորդութեան» մէջ: Իսկ այդ միաբանութիւնը չէ նմանում քո տեսած հիւանդանոցին... Այդտեղից ելած քոյրերը մի մի սուրբեր են:

— Իսկ դու միջոց կունենաս հետեւել քո սուրբի կեանքի ընթացքին:

— Այդ պէտք էլ չէ. ես միայն կամենում եմ տեսնել նրան այժմ աշխարհից հեռացած, որպէս զի կարողանամ նրա ծնողներին ասել. — Ո՛նց է. կերաք. ինձ որ չը տուիք ձեր աղջկան, արդեօք նա ձեզ մնաց...: Ա՛յ, հենց դրա համար էլ գնում եմ այժմ Վարշաւա: Հօրեղբօրս որդուն խնդրած եմ զիմաւորել ինձ կայարանում: Եթէ նա յայտնեց թէ՛ Մարին արդէն հեռացել է Վարշաւից, ես կառքս ուղղակի պիտի քշել տամ Միրովիչների տունը և այցեւորմսս աջ կողմից դէպի վար ծալելով՝ ուղարկեմ վերև, ցոյց տալու համար թէ կարեկցելու և մխիթարելու համար է այցելութիւնս:

— Տարօրինակ վրիժառութիւն, նկատեց Եանը ծիծաղելով.

— Ամերիկական տեսակի... յարեց Սաբօրինը և նոյնպէս կարկաչեց:

Նոյն երեկոյեան մենք հասանք Վարշաւա: Կայարանում, արդարև, մեր ոռուս ընկերոջը զիմաւորեց հօրեղբօր որդին, որը նրա պէս առողջ ու զուարթագէտ մէկն էր և հենց նրա պէս էլ խօսում էր բարձրաձայն:

Մեր ընկերոջ հարցին թէ՛ «Ի՞նչ լուր ունիս Մարիից», նա պատասխանեց.

— Մարին արդէն գնաց:

— Գնաց... բրաւօ. այդպէս էլ սպասում էի, ասաց Սաբօրինը և գոհութեամբ լի հայեացքը ուղղեց լեհացուն:

— Բայց զիտէս ուր գնաց:

— Ինչպէս չէ, «Սուրբ երրորդութեան» միաբա...

— Ո՛չ, նա գնաց արտասահման, ընդհատեց լրատուն:

— Ի՞նչպէս թէ արտասահման, զարմացաւ Սաբօրինը:

— Հապա՛. չէ՞ որ նա ամուսնացաւ:

— Ի՞նչ:

— Ամուսնացաւ:

— Ո՛ւմ հետ:

— Պօտեցկիի որդու:

Սաբօրինը տեղն ու տեղը սառաւ. նրա բերանը մնաց բաց. աչքերը չռած, իսկ կապոցներով բեռնուած ձեռքերը՝ կախուեցան օդում անշարժ:

— Գնանք, ինչո՞ւ ես կանգնել, խօսեց դիմաւորողը, տեսնելով որ ճամպորդները հետզհետէ խռնուելով՝ դէս ու դէն են հրում հօրեղբօրորդուն: Բայց վերջինս ապուշի պէս կանգնած՝ չէր լսում նրան:

— Հեռանանք, թող նա չիմանայ թէ մենք բոլորը լսեցինք... շէնչաց լեհացին ականջիս և մենք կամացուկ խօյս տուինք կայարանից:

ՄՈՒՐԱՅԱՆ

(Վերջը հետեւեալ համարում)

Ս. ՅՈՎՍԷՓ ՀՈՂՈՑՄԵՅԻ

7. Վարդանանց նահատակութիւն

Հազիւ թէ Յազկերտ վստահացաւ եթէ «Հոռոմք ի բաց կացին ձեռնտու լինել քրիստոնէսւթեանն, ոչ զօրու օգնակա- նութեան և ոչ այլ իրօք» (Եղշ. 66), յանկարծական իմն կեր- պով նոյն ինքն Միհրնէրսէ՛հ փոխարքայն ճանպայ կը հանէր, և անոր ետեւէն զօրաւոր բանակ մըն ալ կը շարժէր։ Միհր- նէրսէ՛հի պաշտօնն էր ուխտանենդներէ հայ բանակ մըն ալ կազմել Վասակայ օգնութեամբ և դռնալ, Հազիւ թէ զատի- կը ըրեր էին, ապրիլի 8-ին կամ ահեկանի 6-ին, կը լսէր Վար- դան թէ «զօր եհաս բազում ի Հեր և ի Զարեանդ գաւառ»։ և հապճեպ արագութեամբ հրաւեր կը զրկէր ուխտապահնե- րուն իրենց գունտերով Պարսկաստանէ եկող բանակին դիմաց բալել, անոր Հայաստան մուտքը արգելելու։ Մեծ էր եռանդը, և կասկածները մշտապէս պատրաստականութեան վարժեցու- ցած էին, ուստի հազիւ թէ քառասուն աւուրց մէջ բանակը կը կազմուէր, և տակաւ յառաջելով Արտաշու կամ Շաւարշանի դաշտին մէջ Պարսից բանակը կը դիմաւորէին, Տղմուտ գետին եզերքը, Աւարայր գիւղին մօտ (Փրպ. 226)։ Բանակին հետ ի միասին կը հասնէին Յովսէփ կաթողիկոս եկեղեցական պաշ- տօնէից բազմութեամբ և Ղևոնդ երէց, զոր Անգղայ օրէն իբ- րեւ այդ կողմերուն գլխաւոր հոգեւորական գործիչը ճանչցանք։

«Ի յաւուր ուրբաթու մեծի տօնին պենտեկոստէին», կը դնէ Փարպեցի բանակին Արտաշ հասնիլը, ե միւս օր, այսինքն շաբաթ աւուր առտուն տեղի կունենայ Աւարայրի ճակատա- մարտը։ Սովորութիւն եղած է այդ օրը պատշաճեցնել հոգե- գալստեան տօնին վրայ եկող շաբաթին և հոգեգալստեան եօթ- ներորդ աւուր, իբրեւ շաբաթ մեծի տօնին պենտեկոստէին, և Աւարայրի ճակատամարտին թուականը կազմել և տոմարական հաշուով պատշաճեցնել զայն Յունիսի 2-ին։ Սակայն Համբար-

ձուռն ետքը յինանց միջոցին մէջ պահոց օրեր դրուելը, և Հոգեգալուստը եօթնօրէքով տօնելը, ՀնորՏալիէին հաստատուած և անոր ատենէ սկսած բաներ են, իսկանկէ առաջ Պենտեկոստէն կամ յարութեան յիսուները, որ է յինուները, կը փակուէր հոգեգալստեան օրով, յիսուն օր շարունակ պահք չկայր, և հոգեգալստեան յաջորդող երկուշաբթիէն կսկսէր ամարան յիսնա- կը կամ ամարան աղուհացից պահքը, որոյ առաջին շաբաթը այժմ եղիական պահք կը կոչեմք: Այդ կոչումը նոյնութեամբ պահուած էր մինչև Ակայասէր Գրիգոր կաթողիկոսի ժամանակ, որ սոյն պահքին շաբաթ օրը մեռած է, և օրն ալ կը կոչուի «յառաջին շաբաթն ամառան աղուհացից, յաւուր շաբաթու» (Ուռհ. 372), կամ «յաւուր շաբաթու ի յիսնական ամառան» (Վարդ. 114): Ուրբաթու երեկոյին համար կը գրէ Փարպեցին թէ «պուարձանային չափաւոր ուրախութեամբ կերակրուլքն» (Փրպ. 229), որ կրնայ յարմարիլ չին դարուց մէջ ուրեք եղող պենտեկոստէի նախընթաց ուրբաթին, և ոչ թէ ամարան աղուհացից խիստ պտտք եղող ուրբաթին: Հետեւաբար պէտք է բանակին հաւաքուիլը դնել 451 մայիս 25 ուրբաթ օր, և Աւարայրի ճակատամարտը դնել մայիս 26 շաբաթ օր:

Փարպեցի կը կարծէ որ եթէ նոյն ուրբաթ օր յարձակէին, Վարդանանք «կարող էին մասնաւորապէս վնասել երամակ յարձակ ծուլացելոց» (Փրպ. 226), այսինքն Պարսից, բայց հաւանաբար Հայերն ալ անպատրաստ էին, և իրենց պատրաստութիւնները թէ զինուորական էին և թէ հոգեորական: Ուրբաթ երեկոյ «զկանոն պաշտաման ժամու աղօթիցն» կը կատարէին, և կերակուրէ ետքը «արթուն խնդրուածովք զգիշերն յաղօթս» կը հանէին, բահանայք «մերթ սաղմոսարանին գուրդայիւր, մերթ վարդապետական բանիւք» կը քաջալերէին. Անոնդ երկար կը խօսէր հրամանաւ Յովսէփայ, յետոյ կը լսուէր «հրեշտականման տեսողն Յովսէփայ մարտիրոսայորդոր վարդապետութեան» գեղեցիկ քարոյզը, և նոյն կաթողիկոսին հրամանով աւազան կուղղուէր և երախայները կը մկրտուէին, անկէ ետքը առաւօտու կանոնը կը կատարուէր, և սեղան կանգնելով բոլոր բանակը պատուական խորհրդոյ Մարմնոյ և Արեան կը հաղորդուէր: Վարդան ալ կը խօսէր բանակը զօրացնելու, և անկէ ետքը ռազմագիտական կարգադրութեանց կանցնէր. բանակին թիւերը կը բաժնէր, և հրամանատարներ և օգնականներ կորոշէր, մինչև որ «մերձեալ էր այ-

նուչետե ժամ ելից արեգական, և գունդն Պարսից ճակատեալ ի պատերազմն պատրաստէին» (Փրպ. 226—234, Եզշ. 77—88)։

Ուխտապահներուն թիւը 66,000 ըստած է (Եզշ. 77). իսկ Պարսից համար թիւը չկայ, այլ միայն Միհրդատէհի կարգադրութիւնը կայ յիշուած, որ «երիս ընդ միոյ», այսինքն է որ Հայոց թուոյն եռապատիկը բանակ մը ձեռնարկած էր կազմել։ Պարսիկներու հետ էին ուխտանենդ գունդերը Վասակայ հրամանատարութեամբ, և այն ոչ աննշան թուով մը. և ցաւալի է յիշել այս տեղ որ Աւարայրի մէջ հայ բազումներ ալ զըտնուեցան իրենց եղբայրներուն մարտիրոսութեան դահիճ և պարսկին օգնական։ Պատերազմին մանրամասնութեանց չեմք մտնել, որ սաստիկ եղաւ և առաւօտէն սկսելով մինչև երեկոյ շարունակեց։ Նշանաւոր եղաւ մանաւանդ մեռած զօրավարներու շատութեամբ։ Պարսիկներուն կորուստը թուով աւելի եղաւ, այսինքն է 3544 հոգի և 9 մեծ և պատուաւոր զօրավարներ, իսկ Հայոց կողմէն միայն 287 հոգի և դարձեալ 9 զօրավար Վարդանով մէկտեղ, որովհետև Հայոց մեծ սպարապետն ալ զարնուեցաւ և ինկաւ, և բանակը ցրուեցաւ և Պարսիկներ ետևէն իյնալով 740 հոգի ևս կոտորեցին, որով ամբողջացաւ Վարդանանց նահատակաց 1036 թիւը (Եզշ. 93)։ Ըստ Փարպեցւոյ 9 զօրավար Վարդանէ զատ և 276 զօրական ճակատու վրայ նահատակուեցան և 750 հոգի բանակին ցրուելէն յետոյ, որ Վարդանի հետ միենոյն թիւը կուտայ (Փրպ. 238)։ Յանուանէ յիշատակուած զօրավարները և իրենց համացեղ նահատակներուն թիւերը հետեւեալներն են.

Վարդան և 133 հոգի Մամիկոնեանց ցեղէն։

Խորէն և 19 հոգի Խորխոռունեաց ցեղէն։

Արտակ և 57 հոգի Պալունեաց ցեղէն։

Տաճատ և 19 հոգի Գնթունեաց ցեղէն։

Հմայեակ և 22 հոգի Դիմաքսենից ցեղէն։

Ներսէհ և 7 հոգի Քաջբերունեաց ցեղէն։

Վահան և 3 հոգի Գնունեաց ցեղէն։

Արսէն և 7 հոգի Ընծայնոց ցեղէն։

Գարեգին և 20 հոգի Սրուանձտեանց ցեղէն։

Պատերազմին մէջ գտնուող միւս նախարարներն, որոց գունդերէն ալ պէտք է գտնուին մնացեալ 740 նահատակներուն թիւին մէջ, հետեւեալներն են.

Ներշապուհ Արծրունի

Թաթուլ Դիմաքսեան
Արշաւիր Արշարունի
Միհրշապուհ Մարգարետունի
Արտակ Մոկացի
Փափագ Առաւելեան
Հմուտ Անձնացի
Խոսրով Գաբելեան.
Կարէն Սահառունի.
Փարսման Մանգակունի.
Այրուկ Սլկունի.
Վրէն Տաշրացի և Հաս ախոռապետ.
Մամիկոնեաններէն Համազասպեան ալ.
Դիմաքսեաններէն Գաղրիկ ալ.
Արծրունիներէն Ապրսամ ալ.
Սրուանձտեաններէն Խուրս ալ.

Ասոնցմէ զատ նաև Ռշտունիք, Տրդատունիք, Ակէացիք, Քողեանք, և Վահագունիք, և արքունի գործակալներուն գունդերը, Վահան Ամատունի և Ատոմ Գնունի ալ կը յիշուին, բայց քանի որ ասոնք պատգամաւորութեամբ բացակայ էին և պատերազմին օրը դեռ հասած չէին (Փրպ. 244), անոնց/սեփական Ամատունեաց և Գնունեաց գունդերը պէտք է իմանալ (Եղշ. 77 և 93, Փրպ. 234 և 237): Այս կերպով գրեթէ բոլոր Պարսից բաժնին նախարարութիւններ մասնակից կը գտնուին, միայն Սիւնեաց և Բագրատունեաց գունդերը չեն յիշուիր բնաւ, թէպէտ Վասակայ երկու եղբորորդիները Բաբգէն և Բակուր ուխտապահ նախարարներուն հետ կը յիշուին յայտնապէս (Եղշ. 72):

8. Բանտարկութիւն եւ արքայ

Յովսէփ կաթողիկոս, Ղեւոնդ երէց, եկեղեցականաց բազմութիւնը և բաւական գունտ մը, պատերազմէն ետքը ապաստանած էին մօտաւոր բերդ մը, որոյ անունը չյիշուելուն, Արտազու կողմերէն զլխաւոր ամրոցը՝ Հաւարշանի բերդը իդէպ է կարծելի. Մուշկան և Վասակ բերդը պաշարեցին և կեանքի ապահովութեամբ անձնատուր լինել առաջարկեցին. Բակ զօրապետ չմտահացաւ և 700 զինուորներով բերդէն ելաւ և ապատեցաւ. մնացեալներ անձնատուր եղան, բայց տրուած

երդման հակառակ զինուորներէն 213 հոգի ջարդուեցան, եկեղեցականներ արձակուեցան, և միայն Յովսէփ կաթողիկոսը և Ղեւոնդ երէցը, իբրեւ զլիաւոր փնասապարտներ և որովհետեւ «բողոք ի դուռն կարգացին», չարձակուեցան, այլ «գան հարեալ հրամայեցին պահել զգուշութեամբ» (Եղշ. 96): Այս կէտէն կսկսի Յովսէփայ խոստովանողական և մարտիրոսական հանդէսը, և կաթողիկոսական իշխանութեան պաշտօնավարութենէն արգելուելը ու դադարուիլը, այլ մեք հայրապետական յաջորդութեան վրայ չխօսած, պէտք է իւր վկայաբանութիւնը աւարտեմք:

Աւարայրի կարծեցեալ յաղթութիւնը Յազկերտը չգոհացուց, կերել թէ չէր ուզեր այսչափ և այսպիսի փնասներով նպատակը յառաջացնել: Մուշկանը զրկեց ուրիշ տեղ և վասակին հրաման զրկեց Տիգրոն ներկայանալ, և թէ մարզպանութիւնը և թէ հրամանատարութիւնը յանձնեց Ատրորմիլդը Արշական պարսկին: Բայց մինչև որ հրամանը հասնի Վասակ և Մուշկան իրենց զործունէութենէ ետ չէին կեցած, և իբր թէ ապստամբ և յաղթուած բանակին մնացորդները կը հալածէին: Նմանապէս հետամուտ եղան ուխտապահ նախարարաց զաւակները հաւաքել իբրեւ պատանդ պահելու համար, որոց մէջէն միայն Վարդանայ եղբորորդիներն Վահան և Վասակ և Արտաշէս, և Վարդանայ թոռները Ներսէհ և Հրաշատ յիշուած են յանուանէ (Փրկ. 249, 378):

Միւս այլ աշխատութիւննին եղաւ կրակ սպաննած լինելու յանցանքով մեղադրուած եկեղեցականներէն դոնեա բանիները ձերբակալել, ժամանակին իբրեւ զլիաւոր փնասապարտ ներկայելու համար: Այս կարգէն երկուքը, Յովսէփ Հոգոցմեցի կաթողիկոսը և Ղեւոնդ Վանանդեցի մեծ երէցը, արդէն յիշեցինք: Նոյն օրեր ուրիշ երէց մըն ալ նոյն կերպով Արշարունեաց Վապոյտ բերդին մէջ անձնատուր եղաւ երդմանց վստահանալով, այլ իսկոյն երկաթի զարնուեցաւ (Եղշ. 98): Սա էր Արշէն երէց Բագրեւանդայ Եղեգիկ գիւղէն և «տգիտադոյն ի գրոց միսիթարութենէն» (Եղշ. 119): Թաթիկ եպիսկոպոս Բասենոյ, Մեսրովպայ ձեռնասունը, ատրուշան մը կործանած լինելու ամբաստանութեամբ, ձերբակալուեցաւ և բանտարկուեցաւ: Իսկ Սամուէլ քահանայ և Աբրահամ սարկաւազ, Այրարատոց Արած աւանէն, որք Արտաշատու ատրուշանը բանդած էին, ասոնք ալ Վասակայ ձեռօք իբրեւ յանցապարտ բանտար-

կ'ւեցան, և իբրև մեղսակից առաջիններուն հետ խառնուեցան: Յովսէփ և Ղևոնդ առանձինն կերպով և շուտով ճանապ հանուեցան թէ իբրև գլխաւորներ և թէ իբրև բարձրագոյն ատեան բողոքողներ: Գիտեմք որ Վասակ Յազկերտի 13-րդ տարւոյն մէջ ճանապ ելաւ երթալ ի Տիպրոն (Փրպ. 249), ուրեմն 451 յուլիսը չեւած և ճանպուն վրայ հանդիպեցաւ այն երկուքին, որք ջորիներու վրայ շղթայակապ կը տարուէին: Կեղծաւորութեամբ սէր ցուցուց և կերակուրի ալ հրաւիրեց, և ինքն իւր շքեղ պատրաստութեամբ անցաւ ու գնաց (Փրպ. 254), մինչ սուրբերը հազիւ 80 օրով կրցան Տիպրոն հասնել (Եղշ. 101): Շատ նշանաւոր է Վասակայ մօտեցած ատեն Յովսէփին տու Ղևոնդ ուղղած խօսքը: Ընա ամէցող չէ, կրսէ Յովսէփ, հարկաւ ողջունի կուգայ, մտածէ որ յարմար պատասխանը տաս: Ղևոնդ կը պատասխանէ. «Ողջոյնը տէրունական է և կուտանք, երբ ընդունողը արժանի չէ, ողջոյնը չհանգչիր»: Ասոր վրայ վերոյիշեալ սիրալիր տեսութիւնը տեղի կունենայ, և Վասակ կը կարծէ թէ սուրբերը իր վրայ միամիտ են, այլ երբ ամեն բան կը լմնայ և Վասակ կը մեկնի, Ղևոնդ ետեէն ձայնելով կը գուշակէ, թէ սպասած պատիւը պիտի չգտնայ և զլուխը ուսերուն վրայ Հայաստան պիտի չդառնայ» (Փրպ. 250—254):

Վասակայ մեկնելէն յետոյ Ատրորմիզդ ճարտար կերպ մը կը բռնէ, կուզէ երկիրը հանդարտեցնել ժողովրդեան վստահութիւն և ապաստութիւն շնորհելով, և միւս կողմէն կը ճնշէ և կը հեռացնէ անոնք որ գլխաւոր գործիչներ եղան վերջին շարժմանց ժամանակ: Զինեալ դիմադրութիւն ընողներ երեք կողմ հաւաքուած էին, Պարխարներու վրայ, Արցախու մէջ և Տմորեաց կողմերը: Առաջին խուճիւն գլուխն էր Հմայեակ Մամիկոնեան, որ պատերազմին չհասնելով իբր Վարդանայ եղբայր և յաջորդ գլուխը կը ժողուէր ուխտապահներուն մի մասը. այլ Որջնհաղի պատերազմին մէջ ինքն ալ կը զարնուէր և կը նահատակուէր: Արցախու և Տմորեաց գունդերը բաւական վնաս կը հասցնեն Պարսից, այլ որոշակի չեմք դիտեր թէ ոյք էին անոնց զօրապետները: Ատրորմիզդ խաբէութեամբ իրեն հրաւիրեց գլխաւոր նախարարները. իբր թէ թաղաւորին գլխութեան արժանացած լինին, և եկողներէն 45 հողի պղուշութեան ներքէ Տիպրոն զրկեց. ուր անմիջապէս բանտարկուեցան, և ասոնք են կապեալ նախարարները, որոց վրայ պիտի խօսիմք: Ե-

կեղեցականներէն ալ խաբէական հրաւերով ձերբակալեց Սահակ Ռշտունեաց եպիսկոպոսը իւր Քաջաջ սարկաւագով, և Արծրունեաց դրաններեց Աղբակեցի Մուշէ քահանայն և Արշէնի ու Սամուէլի ու Աբրահամու հետ կապանօք զրկեց ի Տիպլոն: Իսկ Բասենոյ Թաթիկ եպիսկոպոսը արդէն Խուժաստան արքայութեամբ էր Աստակայ ժամանակէն:

Ամենուն հաւաքուելէն ետքը, այսինքն է 451 տարւոյ վերջերը մեծ դատաստան մը բացուեցաւ ի Տիպլոն, Հայաստանի ձախող պատահարներուն սկզբնապատճառները գտնելու և դատելու համար. զի առանց օգտի Պարսիկներէ մեծ կորուստ եղած էր, մարդ նահանգ մը ի զուր աւարուած էր, պետութեան տուրքերը խափանուած էին, և քաջութեամբ և հաւատարմութեամբ երախտաւոր սպարապետ մը և զօրապետներ պակսած էին: Քննութիւնները կը վարէր Միհրանեսէ, թագաւորն ալ ի մօտոյ գործին կը հետեւէր, ինքն ալ ստէպ հարցնելով և լսելով: Եկեղեցականները առանձինն առանձինն ալ հարցաքննուեցան, նախարարները որսալու միջոցներ ալ գործադրուեցան, ուրացութիւն առաջարկուեցաւ իբրեւ միջոց ամեն ամբաստանութենէ արդարանալու, բայց այս անգամ ոչ թէ միայն 8 եկեղեցականներ, այլ և 35 նախարարներէն ոչ որ յանձն առաւ ուրացութիւնը, և ոչ իսկ կեղծեալ կերպով: Մէջերէն երեք երիցագոյններ ներշապուհ Արծրունի, Վահան Ամատունի և Հմաւոն Անձեացի կեղծեալ ուրացութեան ընկերներէն էին, եւ թը անձ ալ Աւարայրի օրուան զօրապետներէն էին՝ Վարդանի եղբայր Համազասպանը ու փեսայ Արշաւիր Վամսարականն ալ ի միասին. մնացեալ 25-ն ալ նշանաւոր նախարարներ էին:

Որովհետեւ դատական քննութիւն բացուած էր, ամբաստանեալքը ճշմարտութիւն երևան բերելու համար ուղղակի Աստակի դէմ դատախազ կանգնեցան, և համարձակ յայտնեցին թէ զինեալ զիմադրութիւն կազմակերպելու և Յոյներէն օգնութիւն խնդրելու համար Վասակ ալ իսկզբան իրենց խորհրդակից և գործակից էր: Ատոմ Պնունի առաջին անգամ իրողութիւնը կը պարզէր հազարապետին առջև, յայտնելով թէ Վասակ իրեն յանձներ էր իւր թուղթերը տանել (Եղշ. 109): Սահակ եպիսկոպոս ալ եկեղեցանանց կողմէն Վասակայ ընթացքը կը ցուցնէր (Եղշ. 105), և վերջապէս յատենի թագաւորին Արշաւիր Վամսարական, իբրեւ ամենուն կողմանէ ընտրուած

փոխանորդ իրաւագիտական կերպով խնդիրը կը փաստարանէր (Փրպ. 273—279)։ Եղիշէ կըսէ թէ կայսեր և Անտիոքայ սպարապետին և Աղձնեաց բզեշխին և ուրիշներուն գրուած թուղթերուն վրայ Վասակայ մատանւոյն կնիքը կը ցուցնէին (Եղշ. 103)։ սակայն այս իրերը հարկաւ իրենց տեղերը յանձնուած էին, և լաւագոյն է Փարպեցւոյն հետ ըսել թէ Արշաւիր Վամսարական մէջ տեղ կը հանէր Վասակին կողմանէ իւր աներոջ Վարդանին ուղղած գիրը, որով նա Վարդանը Յունաստան փախչելու խորհուրդէն կը կասեցնէր, և Յունաց կամ Հոնաց օգնութեամբ զօրաւոր ապստամբութիւն մը կազմելու խորհուրդը կառաջարկէր։

Վապելոց յառաջ բերած ամբաստանութիւնը հաստատուեցաւ և Վասակ յանցապարտ դատուեցաւ, բոլոր պաշտօններէն ու պատիւներէն զրկուեցաւ, արքունական զանձուն ուղղակի և անուղղակի կրած ֆևսը տուժելու դատապարտուեցաւ, և Տիգրանի մէջ բանտարկուեցաւ (Փրպ. 282)։ Ըստ Եղիշէի պատմելոյն, «հատաւ վճիռ մահու ի վերայ նորա» (Եղշ. 107), որ անմիջական գործադրութեամբ հաստատուած չէ, և եթէ ցկեանս բանտարկութեան վրայ չմեկնեմք, կրնայ ընդհանուր կերպով առնուիլ, իբր զի արքունի զանձուն պարտականներ իրենց գոյքով և անձով և կեանքով իսկ պարտքերնին վճարելու կը պարտաւորուէին և կը բռնադատուէին։ Վասակայ վերջը չարաչար եղաւ «Ամս ինչ» (Փրպ. 284) Տիգրանի մէջ բանտարկութիւն կրելէ ետքը, նեղութիւններէ մաշած, հառաչելով և զանձն թշնամանելով մեռաւ, ինչպէս Վասակայ սպասաւորներէն լսելով կը պատմէ Փարպեցի (Փրպ. 285)։ Բայց Եղիշէ կը յաւելու թէ զԺնդակ ախտի հանդիպեցաւ, բամբալ տորոեալ լուծեալ կորացեալ և որդնալից եղեալ չիբրե զշուն մեռաւ, և իբրե զէշբարշեցաւ», և մեռնելէն ետքը անունն ալ չյիշուեցաւ (Եղշ. 108—109)։

Վապեալ եկեղեցականաց և նախարարաց դառնալով, առնոնք Վասակայ դատապարտութեամբ ալ հարկաւ արդարացած պիտի չըլլային, սակայն բաւական ազդեցութիւն գործեց մարդպանին մեղսակից լինելուն յայտնութիւնը։ Ոչ որ մահուան դատապարտուեցաւ, նոյն իսկ կրակ սպաննող եկեղեցականաց մէջէն, այլ ամենքն ի միասին խիստ բանտի դատապարտուեցան Վրկան նահանգի բերդերէն միոյն մէջ, որոյ անունը յիշուած չէ։ Եկեղեցականք 8 էին. Յովսէփ կաթողիկոս, Սահակ

եպիսկոպոս, Ղևոնդ և Մուշէ և Սամուէլ և Արշէն քահանայներ, և Քաջալ ու Աբրահամ սարկաւագներ: Իսկ նախարարք 31 ըսուած են Փարպեցիէն, Թէպէտ ցուցակին մէջ 34 հոգի յիշուած են (Փրպ. 287—286). իսկ Եղիշէ 35 հոգի կը զնէ և նոյնչափ ալ անուններ կուտայ. այսպէս. 1. Բարգէն և 2. Բա-կուր Սիւնեաց ցեղէն, 3. Ներշապուհ, և 4. Շաւասպ, և 5. Հնդին, և 6. Մեհրուժան, և 7. Պարգե, և 8. Տաճատ, և 9. Ապրսամ Արծրունեաց ցեղէն.—10. Համապասպեան, և 11. Հա-մապասպ, և 12. Արտաւազդ, և 13. Մուշեղ Մամիկոնեանց ցեղէն,—14. Արշաւիր, և 15. Թաթուլ, և 16. Վարձայ Կամսա-րականաց ցեղէն.—17. Վահան, և 18. Առանձար, և 19. Առնակ Ամատունեաց ցեղէն.—20. Ատով Գնունեաց ցեղէն.—21. Թա-թուլ, և 22. Սատոյ, և 23 ու 24, երկու այլ ևս տոհմակիցք Դիմաքսեանց ցեղէն.—25. Հմաւոն, և 26. Առաւան, և 27. Զուա-րէն Անձեացեաց ցեղէն.—28. Փափաք, և 29. Վարապղէն, և 30. Դատ Առաւելեանց ցեղէն.—31. Սահակ, և 32. Փարսման Մանգակունեաց ցեղէն.—33. Վրէն Տաշրապետց ցեղէն.—34. Բարիկ, և 35. Յոհան Ռոփսեանց ցեղէն: Եղիշէ կը յիշէ ևս Ներսէհ և Աշոտ Կամսարականները, այլ Ներսէհ Արշաւիրի որդին պատանդ տղաքներէն մէկը կրնար ըլլալ իսկ Աշոտ ու-րիշ կողմէ բոլորովին անծանօթ մէկն է (Փրպ. 286, Եղշ. 150):

9. Ղեւոնդեանց մարտիրոսութիւնը.

Երկու տարի և աւելի տեւեց Վրկանայ բանտարկութիւնը, և ոչինչ այլ պարագայ չպատմուիր կապելոց վիճակին վը-րայ: Կերեւ թէ շատ խիստ ալ չէր պահպանութիւնը, զի կը յիշուին Խորէն Որկովեցի և Աբրահամ Զենակեցի քահանանե-րը, որք եկած էին յօժարակամ սպասաւորել իրենց վարդա-պետներուն (Փրպ. 316): Նմանապէս եկած էին և «մանկտի կապելոց նախարարաց», և «մանկունք կապելոց երիցանց» (Փրպ. 311), այսինքն է բանտարկելոց ազգականները և սպասաւոր-ները իրենց տէրերը խնամելու, և որք անշուշտ առաջին ան-գամ ալ Հայաստանէ Տիիբոն ի միասին եկած պէտք է ըլլային և Տիգրանէն ալ Վրկանայ բանտը ընկերացած էին: Ուրիշ տեղ կսուի թէ եկեղեցականաց շղթայները «ստուարք էին և ծանունք քան զընութիւն ամենայն երկաթոյ» (Փրպ. 307), և մանաւանդ Յովսէփ կաթողիկոսին շղթայները «առաւել քան

զսաստկութիւն այլոց շղթայիցն ստուարագոյն և անհեղեղ» էին (Փրպ. 308), այլ այս միայն «վատախրատից և աշխարհակորուսաց և աստուածասպանաց», այսինքն եկեղեցականաց համար էր. իսկ նախարարաց վրայ արտասովոր խստութիւն մը յիշուած չէ:

Յազկերտի 16-րդ տարին նորէն Բսւշանաց դէմ պատերազմ բացուեցաւ և Յազկերտ ինքնին պատերամի գնաց, հարկաւ գարնան բացուելուն, 454-ին: Վրկանէ անցած ատենը հրամայեց որ կապեալ նախարարները ու եկեղեցականներն ալ ետեւէն բերեն, և Նպար աշխարհի (այժմեան Խորասան նահանգի) Նիւշապուհ բերդին մէջ պահեն, և այսպէս ալ գործադրուեցաւ: Միայն Սամուէլ երէց և Աբրահամ սարկաւագ բանակին հետ ի միասին տարուեցան, և բանակին քրիստոնէից երկիւղ ազդելու համար «հանապազօր չարաչար վշտով և բուռն կապանօք և գանիւ» կը տանջուէին (Փրպ. 288): Միւս կողմանէ Նիւշապուհ մոզական քաղաքին իշխան զենպետն ալ իրեն յանձնուած վեց եկեղեցականներուն վրայ 40 օր շտրունակ խրատագոյն տանջանքներ կը շատցնէր. խնամքը կարգելուր, և գրեթէ անսուաղ կը թողուր (Եղշ. 112):

Բուշանաց պատերազմը ձախող եղաւ Պարսից. Յազկերտ զայրացաւ, և մոզպետներ որք մինչև այն ատեն շատ դժգոհութեամբ նկատուէին կրակասպան եկեղեցականներուն տաճարին կենդանի մնալը, Յազկերտի տարապարտ գթութիւնը իբրեւ աստուածներու բարկութեան պատճառ ցուցուցին, մինչ Յազկերտ մոզերուն վրայ կը բարկանար իրենց ծուլութեամբ աստուածները զայրացուցած լինելնուն համար: Յազկերտ յանկարծ փոխուեցաւ, և մոզերուն մեկնութեանց անսալով յիշեալ եկեղեցականաց մահապարտութիւնը վճռեց, եթէ ուրացութեան չհաւանին: Վճռին գործադրութիւնը նոյն վայրկենին սկսաւ, և Սամուէլ երէց և Աբրահամ սարկաւագ, երկուքն ալ Արածեցի ու Արտաշատու ատրուշանը բանդողներ, նոյն ժամոյն բանակէն դուրս առանձին տեղ մը տարուեցան, և առաջ աջ ձեռքերնին կտրուելէ ետքը գլխատուեցան, հրոտից 7-ին, կամ յուլիս 7-ին, չորեքշաբթի օր, Վատգէս կոչուած դաւառը, ուր կը գտնուէր այն օր արքունի կարաւանը:

Յատուկ սուրհանգակով լուր ղրկուեցաւ Խուժաստանի իշխանին այնտեղ քարտեալ եպիսկոպոսին համար, և տեղւոյն մոզերը լցեալ խնդութեամբ, նախ քանի մի օրեր քերանօք և

ուրիշ տանջանք չարչարելէ յետոյ գլխատմամբ մեռուցին: Այսպէս կատարեցաւ սուրբն Թուֆիկ, թարգմանչաց ընկերակիցներէն, որոյ անունը յիշեցինք Մեսրոպայ մահուան առթիւ, և որ այնուհետեւ Բասենոյ վրայ եպիսկոպոս եղած էր. և Արտաշատու ժողովականներէն մին էր, և ատրուշան մըն ալ քանդած էր հարկաւ իւր վիճակին մէջ: Նահատակութեան օրը չը գիտեմք, բայց սուրհանգակին Խուժաստան հասնելուն և չարչարանաց օրերն ալ հաշուած ատեն, միւս վեցերուն մարտիրոսութեան շատ մերձաւոր օր մը եղած լինելը կը գտնեմք:

Իսկ Նիւշապուհ մնացող վեց գլխաւորներուն համար յատուկ պաշտօնեայ որոշուեցաւ Դենշապուհ ամբարակապետ, այն որ կանուխ յատուկ պաշտօնով 449-ին վերջերը Հայաստան ղրկուած էր: Իրեն օգնական նշանակուեցան Զնիկան մարզպետ և Մովսէս անդերձապետ, վերջինս մովպետան մովպետի կողմանէ: Եղիշէ կրսէ թէ Վատգէսէ Նիւշապուհ 15 օթեան էր (Եղշ. 111), և ճշտիւ ալ հրոտից 7-էն 16 օր յետոյ հրոտից 23 երեւիցին (Փրպ. 299) Դենշապուհ կը մտնէր Նիւշապուհ քաղաքը, և գիշերը նոյն շահաստանին մէջ անցնելով իրեն յանձնուած գործոյն պատրաստութիւնները կը կարգադրէր:

Այստեղ Եղիշէ ընդարձակ կերպով կը պատմէ Նիւշապուհի դենպետ իշխանին դարձը, սուրբերուն վրայ տեսած արիութենէ շարժեալ, և աչքովը տեսած հրաշալի տեսիլքներէն համոզեալ: Դենշապուհ զարմացմամբ կը տեսնէ մոգպետին մը կրտուած և ինքզինքը բանտարկելոյ վիճակակալից ըրած լինելը: Նախ մոգպետը կը հարցաքննէ, խորհրդակցութեան համար նորէն թագաւորին կերթայ, և անոր հրամանով և հրահանգով, հեռաւոր երկիր կը վտարէ, որպէս զի այնտեղ վիրապի մը մէջ նետուի և այնպէս մեռնի (Եղշ. 112—124): Մոգպետին դարձէն և վկայութենէն Փարպեցին տեղեկութիւն չուանի, և ոչ իսկ մի հեռաւոր ակնարկ. անոր համար ոմանք բոլորովին իսկ կեղակարծ կը կարծեն Եղիշէի պատմածը: Դիտելի է ևս որ Փարպեցւոյն ժամանակագրութեամբ երեկոյէն առտու գիշեր մը միայն մնաց Դենշապուհ Նիւշապուհի մէջ, և դժուար էր որ այդ միջոցին մոգպետին դատը կարենար վերջացնել թագաւորին երթալու գալու պարագայն ալ նկատի առնելով: Միւս կողմանէ կը դժուարանամք Եղիշէն բոլորովին անհիմն զրոյցի մը հեղինակ ենթադրել: Թերեւս մոգական խմբէ պարսկի մը դարձին և մարտիրոսութեան պատմութիւնն է,

սոյն միջոցին մէջ կատարուած, որ Սրբոց Ղևոնդեանց նահատակութեան յիշատակին հետ կցուած է:

Դենշապուհ Տրաշանդ ունէր զաղտնի նահատակել երանելիները: Այդ զգուշութիւնը Սամուէլի և Աբրահամու և Թաթիկի մարտիրոսութեանց վրայ ալ գործադրուեցաւ Քրիստոնէից կողմանէ մարտիրոսներուն ցուցուած պատիւը և անոնց նշխարներուն տրուած յարգանքը, և Հաւատացելոց վրայ աստիճանաբար եկած քաջալերութիւնը, Պարսիկներն ալ համոզեր էր թէ մարտիրոսութիւնք բոլորովին հակառակ արդիւնք կունենան և քրիստոնէութիւնը կը զօրացնեն: Թող որ Յազկերտ ալ ոչ թէ քրիստոնէութեան դէմ նոր հալածանք հանելու միտք ունէր, այլ միայն աւելորդապաշտական հաւատքով աստուածներուն բարկութիւնը զիջուցանելու համար զոհաբերութիւն մը կատարել կը կարծէր: Յազկերտի բոլոր գործերուն մէջ այդ համոզումները յայտնի կը տեսնուին. Աւարայրի կոտորածէն ալ զոհ չմնաց, բանտարկեալներն ալ դատապարտել չուզեց, և երբ վերջտպէս մոգերուն պատգամով աստուածներէ պահանջուած պայման մը լրացնելու որոշումը կուտայ, խստիւ կը պատուիրէ որ այնպիսի կերպով կատարեն, որ քրիստոնէայք չգիտնան թէ նոր մարտիրոսութիւններ եղած են, և կարծեն միայն թէ կապեալներ ուրիշ տեղ տարուած են: Դենշապուհի բոլոր մտադրութիւնները այդ նպատակին դարձած են:

Հասած երեկոյին ձայն կը հանէ թէ թագաւորէն պաշտօն ունի բանտարկեալները հետզհետէ արձակելու, քաղաքէն դուրս բնութիւն մը ընելէ յետոյ, և թէ նախ քահանայները պիտի տանի. խստիւ հրաման կուտայ որ հայ մարդ իրենց ետեւէն չգայ և քաղաքէն չելնէ: Սակայն սուրբերը կիմանան թէ իրենց մահուան օրը հասած է, և Խուժիկ կոչուած անձ մըն ալ որուն ուրիշ ծառայութիւններն ալ պիտի տեսնենք, զաղտնի կերպով լուր կը բերէ թէ այնպէս է արքունի հրամանը: Առաւօտուն սուտը հաւտացնելու համար քահանայից շղթայներն ալ կը հանեն, բայց հինցած և պինդ հաստատուած լինելուն համար ջարդելու ատեննին վերքեր ալ կը պատճառեն: Եկեղեցականք նախարարաց հրաժեշտի ողջոյն կուտան, իրենց մարտիրոսութեան համար հոգեւոր ուրախութիւննին՝ Պարսիկներէն իբրեւ սուտ յուսախաբութիւն կը մեկնուի: Առաւօտուն մինչև ժամ 3 հազիւ շղթայները կը փակուէին (Փրպ. 310), և ժամ 6-ին հազիւ ճամպայ կելնէին (Փրպ. 318) երեք

դատաւորները և վեց եկեղեցականները և զինուորաց ջոկատ մը, և Վրկանի ճանպով կերթային իբր թէ Հայաստանի կողմը և երեկոյեան դէմ կը հասնէին Ռեան անուն զիւղ մը Նիւշապուհէ 6 փարսախ հեռու: Օրը երեկոյացած յինելուն գիշերը կը հանգչէին և միւս առտուն արշալոյսին զիւղէն ալ փարսախ մը կը հեռանային, և անկոխ ամայի ու ժոյոռոտ տեղի մը վրայ Դենշապուհ և իւր ընկերք իրենց ատեանը կը կազմէին: Կիրակի առտու մըն էր (Ասդ. 80), հրոտից 25 (Փրպ. 343, Եղշ. 142), որ է 25 յուլիսի 454 տարւոյ, Յազկերտի 16-րդ տարւոյն վերջին օրերը, և նոյն օր կատարուեցան քանիցս յիշուած վեց երանելիները, Սրբոց Ղևոնդեանց քահանայից խումբէն գլխաւորները:

Այդ խորին թաքնութեան մէջ կատարուած նահատակութիւնը այսօր ծանօթ է մեզ ընդարձակ մանրամասնութիւններով, զորս ունիմք երկու գերընտիր մատենագիրներու, Ղալար Փարպեցի և Եղիշէ վարդապետի գրիչներով նկարագրուած: Երկուքին ալ աղբիւրը միեւնոյն Խուժիկն է, առանց որոշ անունի և լոկ հայրենիքին կոչմամբը կամ պարզապէս մակդիր անուամբը ծանօթ պարսիկ մը գաղտնի քրիստոնեայ, որ սուրբերուն և հաւատքի սիրոյն հեթանոս պարսկի կերպարանին ներքեւ եղանակ կը գտնէ Դենշապուհի ընկերանալ և ամեն բան տեսնել և նոյն իսկ մարտիրոսաց ոսկրներն ալ վերցնել և բերել, և բանտարկեալ նախարարներուն եղածը պատմել և բերածը յանձնել: Չրի ենթադրութիւն մը ըրած լինել չեմք կարծեր, եթէ ըսեմք, թէ Խուժիկը որ արդէն Դենշապուհի հասած երեկոյէն գաղտնի լուրեր կը հաղորդէր կապելոց, առաջուրէն ասոնց ծանօթը և գաղտնի օգնողն էր, և թէ նոյն օրն ալ նախարարաց հրահանգով եկեղեցականաց հետեւեալ և ի յանձնարարութենէ ըրաւ ինչ որ ըրաւ: Խուժիկին պատմութիւնը Արշաւիր Վաւսարականին բերնէն լսելով գրած է Փարպեցին (Փրպ. 344), իսկ Եղիշէ կըսէ թէ նա ինքն Խուժիկը երկրորդեց իրեն պատմութիւնը (Եղշ. 142): Բայց որովհետեւ միեւնոյն աղբիւրէ եղած պատմութիւնը ինչ ինչ տարբերութիւններ կը պարունակէ, աւելորդ չեմք սեպեր անոնց վրայ ալ մտադրութիւն դարձնել, նկատելով թէ մեր Եկեղեցւոյ պատմութեան ամենակարեւոր կէտերէն մին է Ղևոնդեանց նահատակութիւնը:

Եւ նախ Խուժիկի անձէն սկսելով, Փարպեցւոյն նայելով,

Հայաստան եկող գացող Խուժաստանցի վաճառական մըն է, հայերէն ալ գիտէ, քրիստոնէի պաւակ է, բայց զինքն ամեն տեղ յայտնած չէ, Արկանի բանտէն կապելոց ծառօթած է, և իրենց օղնութիւն և ծառայութիւն է ըրած. նոյն օր կը հանդիպի Նիւշապուհ, վաճառականի ձեռով Ռեւանի ճանպուհ վրայ Դենշապուհի կը հանդիպի, և զինքն մօլի կրակապաշտ կը կեղծէ, և Դենշապուհի համակրութիւնը կը շահի, այնպէս որ սորա խնդրանօք Ռեւանին դատաստանին ներկայ լինելու կը հրաւիրուի, և յետ նահատակութեան մարմնոց պահպանութեան թողուած զինուորներուն վրայ իբրեւ հսկող կը նշանակուի: Իսկ ըստ Եղիշէի, Խուժիկ արքունի գունդին մէջ զինուոր էր, ի ծածուկ քրիստոնեայ, և բանտարկելոց օրապահն էր դահճաց կարգին մէջ, վերջին գիշեր ինքնին խառնուեցաւ պահնորդ ջոկատին հետ, և ի միասին Ռեւան եկաւ, ամեն բան տեսաւ, դահճութիւն ալ ըրաւ, և ի վերջոյ մարմնոց պահպանութեան թողուած զինուորներէն մին եղաւ: Թերեւ ժամանակի տարբերութեամբ զինուոր ալ եղաւ Խուժիկը վաճառական ալ: Բայց Փարպեցւոյն ցուցած դարձուածքը աւելի բնականութիւն ունի, մանաւանդ եթէ նախարարաց գաղտնի յանձնարարութեան պարագոյն ալ աւելցնեմք. զիտնալով թէ անհնար էր անոնց պոսպիսի պարագային մէջ անտարբեր մնալ, և Հայերուն Նիւշապուհէ ելնելու սոստիկ արգելքին վրայ, Խուժիկէ տարբեր մէկը չէին կրնար գտնել, իրենց հոգեորական հետաքրքրութիւնը գոհացնելու:

Ակայաբանութեան հարցափորձները և մարտիրոսաց պատասխանները ընդարձակօրէն գրուած են երկուց պատմութեանց մէջ ալ, զորս զանց կ'ընեմք քաղել սոսկ եղելութեանց պարագայները առաջ բերել բաւական սեպելով: Փարպեցւոյն պատմութեան համեմատ Սահակ եպիսկոպոսի թարգմանչութեամբ աւարտեցէն իւրաքանչիւրը իրեն յայտարարութիւնը կ'ընէ, մինչև որ Դենշապուհ զայրանալով ինքն իւր սուբով Սահակի ուսը կը վիրաւորէ, որ քարի մը կը թնելով այնտեղ կը մնայ. յետոյ Յովսէփ կը գլխատուի. Ղեռնդ մերկացուելով քարածայուններու վրայ կը քաշկոտուի, յետոյ Մուշէ և Արշէն և Քաջաջ ի միասին կը գլխատուին, անոնցմէ ետքը Ղեռնդ, և հուսկ ամենայնի Սահակ: Ըստ Եղիշէի պատմութեան, նախ վեցն ալ ի միասին ոտքերնէն չուան կապուելով ժայռերու վրայ կը քաշկոտուին, ետքը կսկսի հարցու-

փորձը, և անկէ վերջը Աբշէնը կը պրկեն և կը զլխատեն, հացափորձը կը շարունակէ, մինչև որ Գենշապուհ ինքնին Սահակայ աջ ուսը կը կտրէ, և բոլորը զլխատելու հրաման կուտայ. Աւոնդի հրաւիրանօք առաջին զլխատողը կը լինի Յովսէփ, անկէ ետքը Աւոնդ և Մուշէ և Քաջաջ, և ամենէ վերջը Սահակ: Գլխաւոր կէտերը միեւնոյն են, իսկ ինչ ինչ պարագայներ նաև միեւնոյն անձի զանազան անգամ պատմելուն մէջ կրնան տարբերութիւն կրել. նկատելով մանաւանդ որ երեք դատաւորներն ալ զատ զատ հրամաններ կրնային արձակել կամ թէ դիպուածները յետ և յառաջ տրուիլ:

Յովսէփ կաթողիկոսի համար ինչ որ կարևոր էր, ըստ բաւականին արդէն բացատրեցինք: Աւոնդ անոր վրայ խօսելով ըսած է, թէ «մանկագոյն քան զիս տեսնէք տիօք» (Փրպ. 263), որ աչքի զարնելու չափ տարիքի տարբերութիւն մը կենթադրէ, և հաւանաբար 60 կամ 60-ի մօտ տարեկան պէտք է ըսել, և այս հիմամբ Յովսէփ Հոգոցմեցի գրի գիւտի ժամանակ նորահաս պատանի մը միայն կրնայ եղած ըլլալ: Յովսէփայ բանտարկութեան միջոցը երեք տարի կը լինի 451 տարւոյ յուլիսէն սկսելով: Վրկանի բանտին մէջ ցմահ դատապարտութիւնը առիթ տուաւ նոր կաթողիկոս զնելու նորա կենդանութեան ժամանակ, նոյն իսկ Յովսէփայ հաճութեամբ (Յովհ. 78): Սակայն ոչ իբրև իսկական կաթողիկոս պէտք է ճանչնալ զնա մինչև գլուխը սուրին մատուցած վայրկեանը: Սուրբ Յովսէփ միակ բուն մարտիրոսն է կաթողիկոսներու շարքին մէջ, Լուսաւորիչ չարհարուեցաւ բայց բռնական մահովմբ չմեռաւ, իսկ իւր որդիք և թոռունք որք բռնական մահ ունեցան, ոչ թէ հաւատքնին ուրանալու բռնադատութեան ենթարկուեցան, այլ թշնամական դաւաճանութեանց զոհ եղան: Արդէն պաշտպանեցինք թէ Յովսէփ եպիսկոպոսական և կաթողիկոսական ձեռնադրութիւն ալ ունեցած է, և ի դէպ է նկատել թէ նոյն իսկ Փարպեցին վերջին պահուն Յովսէփին համար, «արդարեւ կաթողիկոս կոչմամբ» խօսքը գրելով մեր պաշտպանածը կամբացնէ (Փրպ. 259): Աւելի վար Աւոնդի բերնով նախ Յովսէփայ ապա Սահակայ բարձրագոյն աստիճան ունենալը շեշտելէ ետքը, մնացեալները ի մի կը խառնէ, «իսկ այլքս և ես միատես եմք ըստ կարգի քահանայութեան» (Փրպ. 263), և դարձեալ «Տէր Յովսէփ կաթողիկոս», «Տէր Սահակ եպիսկոպոս», «Տէր Աւոնդ երէց, և այլ կոչումներով որոշ աստիճաններ կը զատէ

(Փրպ. 285), և ի վերջոյ դարձեալ խրատարանութիւնը Ղևոնդին տալէն ետքը օրհնութիւն տալը Յովսեփայ և Սահակայ կը վերապահէ (Փրպ. 306):

Սահակ եպիսկոպոս Ռշտունեաց, և հաւանաբար ինքն ալ Ռշտունի, թարգմանչաց կարգը յիշուած է. բայց իբր քաջ պարսկագէտ ցուցուած լինելով, ուսումնական անձ մը լինելը կը հաստատուի, և Սահակ Մեորոպեան հարիւրոց մէջ գնել իրաւացի կը դառնայ Արտաշատու ժողովական եպիսկոպոսներէն մէկն է. գործոց մէջ միշտ յառաջադէմ և արի, Ռշտունեաց գաւառը Պարսից շատ մօտ լինելով Սահակ առաւելագոյն արիութեան և գործունէութեան պէտք ունեցած է: Յովսեփայ խօսքերէն կը յայտնուի թէ «ըստ կարգի ալեաց», նախապատիւ էր Սահակ (Եղշ. 132), և 70-է վեր տարիք պէտք է ունեցած ըլլայ:

Նոյնպէս լի աւուրբք ծերունի մըն է և Ղևոնդ, Վանանդ գաւառի Իջևանից գիւղէն: Սահակայ հայրապետի երիցագոյն աշակերտներէն էր 415-ին ատենները, և վերջին անգամ, և վերջին խօսքերուն մէջ ինքն իսկ կը շեշտէ իւր տաքիքին «ի կատարումն մերձաւորութիւն» ստացած լինելը (Փրպ. 336): Այդ մարտիրոս եկեղեցականաց խումարին մէջ կաթողիկոս մը և երկու եպիսկոպոս գտնուած ատեն, Ղևոնդ երէցին առնունով Ղևոնդեան կոչուելը, սոյն սքանչելի անձին բարձր ձիրքերուն և բարձրագոյն արդիւնքներուն վկայութիւնն է:

Միւսներուն համար որոշ նշաններ և պարագաներ չունիմք, բայց յայտնի է թէ նորահաս երիտասարդներ չէին, և գործոց մէջ հինցած պաշտօնեայներ էին, նոյն իսկ Քաջալ Ռշտունի և Աբրահամ Արածեցի սարկաւազները:

Մարտիրոսաց յուրը չտարածուելուն և նշխարները չցրուելուն զգուշութեան համար, Գենշապուհ ինը զինուորներ կը թողու և Խուժիկն ալ անոնց ընկեր, որ մինչև տասն օր հսկեն: Այլ երկնային կայծակներ և փայլակներ ահուդող կը սփռեն պահապաններուն վրայ, և Խուժիկէ քաջալերեալ չորրորդ օրը կը թողուն ու կը փախչեն (Եղշ. 140), և վեցերորդ օրը Նիւշապուհի մէջ Գենշապուհի կը հաղորդեն եղածը (Փրպ. 348): Խուժիկ քանի մը օր ևս սպասելէ և ամեն կողմէ ապահով լինելէ յետոյ, տասը հաւատարիմ ընկերներ ճարելով Ռևանի քարաժայռներուն կը դառնայր և Սրբոց մարմիններուն միսը ոսկրներէն զտուելով, միսը զգուշութեամբ կը թաղէր և

ոսկրները զապտնի Նիւշապուհ կը բերէր, և մարտիրոսութեան մանրամասնեալ պատմութեամբ և մարտիրոսաց ցանկալի նըշխարներով կապեալ նախարարները կը մխիթարէր, և մանաւանդ Արշաւիր Վասարականը որ ամեն ուր մինչև իւր մտհը այս պատմութիւնները կը կրկնէր, և զորս անկէ լսելով ամենայն ճշտութեամբ զրել ուզած է Ղալար Փարպեցի (Փրպ. 356):

Խուժիկի վերջին գործը և մարտիրոսաց նշխարներուն նկատմամբ կիրարկած ձեւը, բիշ մը տարօրինակ է ստուգիւ, բայց Խուժաստանցիի բարեպաշտութիւնն ալ բիշ մը տարօրինակ կրնայ ըլլալ իսկ թէ ինչ եղան Խուժիկի նշխարները տեղեկութիւն չունիմք, և ոչ իսկ Սրբոց Ղեկներէնց մասունքներ կան մէջ տեղ: Հարկաւ հարկ չկայ ենթադրել թէ վեց սուրբերուն ալ ոսկրները ամբողջաբար վերուցած լինի Խուժիկը, այլ իւրաքանչիւրէն մէկ երկու ոսկր իւր յիշատակ վերուցած պէտք է ըսել: ամբողջական փոխադրութիւնը աչքի ալ կրնար զարնել և դիտողութեան տեղի տալ:

Յովսէփ Հոդոցմեցի կաթողիկոսին պատմութիւնը փակած ատեննիս պէտք է յիշել, թէ Վարդանանց նահատակութեան տարին տեղի ունեցաւ Քաղկեդոնի ժողովը, որ թէպէտ Հայաստանէ դուրս այլ Հայոց եկեղեցական պատմութեան հետ մեծ կապ ունեցող դիպուած մը եղած է. Ժողովը բացուեցաւ Կոստանդնուպոլսոյ հանգէպ Բիւթանիոյ ծովեզերքին վրայ զրտնուող Քաղկեդոն քաղաքը, 451 հոկտեմբեր 8-ին և շարունակեց մինչև նոյեմբեր 1. երբ Յովսէփ կաթողիկոս և Ղեկնդ երէց տարուած էին ի Տիգրոն, և նախարարներն ալ խարկանօք այնտեղ կը տարուէին: Ժողովոյ զումարդն էր Մարկիանոս կայսր, որ Թէոդոսի Բ-ի յաջորդելով, չէր ուզած Պարսիկներուն հետ թշնամանալ և զլացեր էր Հայոց խնդրած օգնութիւնը և անօգնական թողած էր հալածեալ քրիստոնէութիւնը: Մարկիանոսի անունն ալ գործն ալ ատելի եղած էին Հայոց, և ոչ մի կերպով այն կողմ մտադրութիւն դարձնելու առիթ չունէին Հայերը, և այդ միջոցին և ոչ իսկ թերևս լուր մը առած էին ժողովին վրայ: Խնդրոյն կարևորութիւնը յաջորդ վեցերորդ դարուն մէջ կը սկսի. և հետեւեալ հինգերորդ դարու յիշատակներուն մէջ պէտք չեմք զգար այդ կէտին վրայ տեղեկութիւններ կամ տեսութիւններ գրել:

**ԽՈՐԷՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳԱԼՓԱՏԵԱՆԸ
ԵՒ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՅԻ «ԱՂՅՄԻՔԸ»**

ԳԼՈՒԽ Ա.

Մեր նորագոյն գրականութեան և պատմութեան տեղեակ անձանց լաւ լայտնի են այն կրօնական խլրտումները, որոնք տեղի են ունեցել Վենետիկի Մխիթարեան վանքում անցեալ դարի լիսնական թուականներին, որոնց հետեանքն եղել է չորս աչքի ընկնող միաբանների հրաժարուելն իւրեանց ուխտից և մտնելն իւրեանց նախկին հարազատ եկեղեցու գիրկը:

Այդ երրորդ խլրտումն էր, որ Ուխտի հաստատութեան օրից մինչև այդ ժամանակները պատահում էր Սեբաստացու վանքում: Առաջինն եղել էր հէնց սկզբներում ներքին պատճառներից և առաջ էր բերել Մխիթարեանց երկու առանձին միաբանութեան բաժանուելը — «Վենետիկի և Վեննայի Մխիթարեանք»¹⁾. երկրորդը տեղի էր ունեցել անցեալ դարի առաջին քառորդում և հետեանքն եղել էր «սիրոյ հրաւերք»-ի անյաջող փորձը-Մխիթարեանց ձգտումը վերագառնալու Հայոց եկեղեցու գիրկը²⁾: Մխիթարի չորս ականաւոր աշակերտները, որոնք երրորդ խլրտումի ժամանակ վերագարձան Հայոց եկեղեցու գիրկը, էին՝ Սարգիս Թէոդորեանը,

¹⁾ Այդ առաջին խլրտումի մասին տես Ս. Թէոդորեանի «Պատմութիւն Մուրատեան վարժարանի» վերջին կցած Մխիթարեան վանքի ընդհանրական աբբաների համառօտ պատմութիւնը—Ս. Մելքոնեանի, երկրորդ արքայի պատմութիւնը:

²⁾ Սեբաստացու վանքում պատահած այդ երկրորդ խլրտումի մասին տես «Պատմութիւն Հայոց» Աւետիս վարժապետ Բերբերեանի. էջ 112—171.

Գաբրիէլ Ալվազեանը և Ամբրոսիոս ու Խորէն Գալֆայեանները:—Դոքա չորսն էլ միաժամանակ չվերադարձան, այլ առաջ, 56 թուին, վերադարձան առաջին երեքը, յետոյ արդէն, 57-ին—չորրորդը: Այդ չորս միաբաններն այդպէս բաժան-բաժան վերադառնալը պետք է մեկնել այն հանգամանքով, որ թէև յիշեալ խլրտումները սկսուել էին վաղուց, բայց բաժանման բուն գործողութիւնը պատահեց Պարիզում, որտեղ այդ ժամանակները գտնուում էր Սամուէլ Մուրատի տխրահռչակ հրիտակով հիմնուած Մուրատեան վարժարանը, որի մէջ և ուսուցչութեան, դաստիարակչութեան և վերահսկողութեան պաշտօններ էին կատարում վերոյիշեալ վարժապետներից Թէոդորեանը, Ալվազեանը և Ամբրոսիոս Գալֆայեանը:

Վիեննացի, կոլլեջեան և լիբանանցի հայ պապամու վարդապետների անընդհատ գրպարտութիւնները Մխիթարեանց մասին, վերջապէս, հասել էին իւրեանց նպատակին: Հռովմը սկսել էր կասկածանքով նայել Մխիթարի աշակերտների գործողութիւնների վերայ, իսկ ժամանակի ընդհանրական Աբբան-Գէորգ Հիւրմիւզեանը ոչ թէ միայն չուներ այնքան քաջութիւն ու սրտի արիւն թիւն, որ կարողանան պարզերես ասպարէզ դուրս գալ, յայտնել ճշմարտութիւնը և ցրել գոռոզ Հռովմի կասկածները, այլ և իւր մեղմեիս ընթացքով ու բնաւորութեամբ ատելի էր դարձել մինչև անգամ իւր սեփական միաբաններին: Նա չշատանալով նորանով, որ մի դաւանութեան թուղթ է հրատարակում, որի մէջ Հայոց եկեղեցին կոչում էր հերձուածողական և «արտաքոյ եկեղեցւոյն Հռովմայ չիք փրկութիւն» դաւանութիւնն էր ընդունում, անձամբ ևս գալիս է Պարիզ և թռակական գործողութեամբ արտաքսում է վարժարանից երեք աշխատաւորներին, որոնք համակիր չէին Աբբայի հրատարակած դաւանութեան թղթին և որոնցից մէկի — Սարգիս Թէոդորեանի անձնական աշխատանքով ձեռք էր բերուած Սամուէլ Մուրատի հրիտակով թողած գումարը և հիմնուած էր վարժարանը:

Պարիզում Մուրատեան վարժարանում պատահած անցքերը կամ ամենևին չէին հասնում և կամ խեղա-

թիւրուած կերպով էին հասնում Վենետիկի Հայոց վանքը, որտեղ գտնուում էր այդ ժամանակները Խորէն Գալֆայեանը, հալածանքի ենթարկուած Ամբրոսիոսի եղբայրը, իսկ եղբոր այդ անցքերի մասին գրած նամակները չէին ընկնում նորա ձեռքը, որովհետեւ Աբբայի հրամանով պատուիրած էր խիստ հսկողութիւն ունենալ նորա վերայ և Պարիզից նորա հասցէին եկած նամակները բռնել և չհասցնել նորա ձեռքը: Ամբրոսիոսը, վերջապէս, կարողանում է կողմնակի միջոցով հասցնել եղբոր ձեռքն իւր նամակներից մէկը, որի մէջ մանրամասնաբար և ճշմարտօրէն նկարագրուած էին Պարիզում անցած անցքերը և լուստնկարչական պատկերի պարզութեամբ ներկայացրած Աբբայի կեղտոտ պատկերը, նորա բռնակալական գործողութիւնները, նորա ձգտումն արտաքսելու հայադաւան աշակերտներին վարժարանից և իւրեանց մայրենի եկեղեցու գիրկը վերադառնալու ստոյգ պատմութիւնը:

Խորէն Գալֆայեանը, որ Գալֆայեան հայ կաթողիկ ընտանիքից էր և ծնուել էր Կ. Պօլսի Բերա ևրոպական թաղում և ուղարկուել էր ուսում առնելու Ս. Ղազարու վանքը, որտեղ արդէն կրօնաւորութեան սքեմ էր ընդունել նորա աւագ եղբայր Ամբրոսիոսը, այդ ժամանակներն արդէն 16—17 տարի էր ինչ վանքումն էր: ³⁾ Նա եկած լինելով վանք իւր մանկութեան ամենամատաղ հասակում, այնտեղ էր սնուել ու մեծացել, այնտեղ էր ստացել իւր մտաւոր և բարոյական կրթութիւնը, մի խօսքով այնտեղ էր նա կազմակերպուել ու մարդ դարձել: Նա եղել էր ընդունակ, յառաջադէմ ա-

³⁾ Մենք մեր ձեռքի տակ ունեցած նիւթերի մէջ թէեւ, չը կարողացանք գտնել Խորէն Գալֆայեանի ծննդեան ստոյգ թուականը, բայց ի նկատի առնելով, որ նա 1857 թուին, երբ կատարուում է նորա վերադարձը մայրենի եկեղեցու գիրկը, արդէն 16 տարի էր ինչ ս. Ղազարու վանքումն էր և ընդունւելով, որ նա ուղարկուած էր վանք իւր ամենամատաղ 8—9 տարեկան հասակում, շատ էլ սխալուած չենք լինիլ, եթէ ասենք, որ նա ծնուած պէտք է լինի մօտաւորապէս 1831—32 թուին:

շակերտ, հնազանդ, մեղմ վարքի տէր, որով և գրաւել էր ոչ թէ միայն իւր մեծաւորների, այլ և բոլոր միաբանութեան սէրն ու յարգանքը և ձեռնադրուել էր վարդապետ: Նորա առաջ բաց էին բոլոր այն ասպարէզները, որոնց մէջ միայն կարող էր Մխիթարեան ուխտի մի միաբան հռչակուել, որովհետեւ պերճախօս քարոզիչ լինելու յատկութիւն ունէր, կրօնական գիտութիւնների մէջ ներհուն էր, լաւ հայկաբան էր, գրականութեամբ զբաղուելու հակումն ունէր և բանաստեղծական աւիւն:

Ստանալով իւր հարազատի նամակը, կարդալով ու երկար ու բարակ խոկալով ու վերահասու լինելով ճշմարտութեան, նա գալիս է այն եզրակացութեան, որ ինքը մաքուր խղճով այլ ևս չի կարող մնալ վանքում և նոյն հոգու անդորրութեամբ ծառայել ուխտի շահերին, քանի որ այդ ուխտը, հակառակ իւր համոզման ու խղճմտանքին, հակառակ մեծն Մխիթարի թողած նուիրական աւանդութեան, ստորագրել էր այն դաւանութեան թուղթը, որի մէջ, ինչպէս վերն ասացինք, հայ եկեղեցին հերձուածողական էր կոչուած, «արտաքոյ եկեղեցւոյն Հռովմայ չիք փրկութիւն» դաւանութիւն էր ընդունուած, չէր կարող այլ ևս որդիական հնազանդութեամբ համբուրել այն Աբբայի ձեռքը, որ այնքան անգթութեամբ, անագորոյնութեամբ և ապօրինի գործողութեամբ այնպիսի հարուածներ էր հասցրել իւր եղբօրը և ուսուցիչներին, վանքի անխարդախ բարեկամներին:

Մէկ անգամ այս բոլորն իւր մտքում խոկալով ու որոշելով, նա այլ ևս ոչ մի արգելքի առաջ չի կանգնում. նա ուղղակի գնում է Աբբայի սենեակը և պարզութեամբ ու հոմարձակութեամբ խնդրում է արձակել իրեն ուխտից և ընդունել իւր հրաժարականը, ասելով, թէ ի նկատի առնելով անցած-գնացած հանգամանքները, իւր խիղճն այլ ևս չի թոյլ տալիս իրան մնալ միաբանութեան մէջ: Աբբան այս բանի վերայ թէեւ սաստիկ զայրանում է, բայց միառժամանակ բռնելով իւր բարկութիւնը, սկսում է մեղմօրէն համոզել նորան, որ նա թողնէ իւր մտադրութիւնը. բայց լեռնոյ

տեսնելով, որ նա հաստատ է մնում իւր որոշման վերայ և որ ոչ մի կերպով չի կարելի կասեցնել նորան, ասպարէզ է տալիս իւր գայրոյթին և այլ ևս թուք ու մուր, հայհոյանք չի մնում, որ չթափէ նորա գլխին: Նա իւր բարկութիւնն ու գայրոյթն այն տեղն է հասցնում, որ մինչև անգամ թոյլ է տալիս իրան ասելու նորան այնպիսի խօսքեր, որ ամենեւին պատիւ չէին կարող բերել մի հոգևորականի, մի ամբողջ միաբանութեան ընդհանրական աբբայի: Նա նկատելով, որ Խորէնը նորա բոլոր համոզիչ խօսքերին, բոլոր յանդիմանութիւններին միայն մի կարճ նախադասութեամբ է պատասխանում, թէ իմ խիղճս, խղճմտանքս այլ ևս չի ներում ինձ մնալ վանքում, համարձակում է մինչև անգամ անպատուել և նորա այդ ներքին սուրբ զգացմունքը, որ ամեն մի անհատի ներքին դատաւորն է. նա մոլեգնաբար գոչում է. «Փսխեմ քո այդ խղճմտանքիդ վերայ»:

Այլ այնուհետև ամեն բան արդէն վճռուում է: Հրամայում են տանել նորան մի առանձին խուց և զգուշութեամբ պահել, մինչև որ գնալու համար ամեն բան պատրաստուի: Դէհ, շատ պատրաստութեան բան էլ չի լինում, որովհետև խլում են նորանից ամեն բան, մինչև իսկ նորա անձնական գոյքը, շորերը, գրքերը, թղթերը և թողնում են դատարկաձեռն, կարծես թէ նա մի տնանկ, կարօտեալ և չքաւոր ոք լինէր և ոչ միաբանութեան սիրած սանը, տասնևեօթ տարուայ աշխատաւորը: Հապճեպով պատրաստուում է վանքի գոնդուրը և միաբաններից երկուսի— մի վարդապետի և մի աշխատաւոր եղբօր ուղեկցութեամբ նորան հանում են խցից և գաղտագողի, որպէս զի ոչ ոք միաբաններից չտեսնէ ու չգալթակողուի, նստեցնում են նաւակը և տսնում են քաղաք: Այդտեղ նորան առաջնորդում են վանքի կազմարարի կրպակը և, Աբբայից ստացած հրամանագրի հիման վերայ, աշխատում են ձեռքից մի թուղթ առնել, որով նա վկայէր, թէ ինքն իւր յօժար կամքով է թողնում վանքը և որ միաբանութիւնն ամենայն պատուով ու վայելչութեամբ է ճանապարհ ձգել նորան: Բայց նա, ի հարկէ, հրաժարուում է դո-

րանից, ասելով, թէ ինքը չի կաբող մի այդպիսի վկայութեան թուղթ ստորագրել, քանի որ այդ համաձայն չէ ճշմարտութեան և քանի որ ինքն արդէն իսկ տուել էր Աբբային մի թուղթ, որի մէջ իւր մեծաւորի այն հարցին, թէ ինչո՞ւ է ուզում գնալ վանքից, գրել էր «Առ խղճի մտացս անդորրութիւն», որին վկայ էին եղել և Եղուարդ Հիւրմիւզեանը, Արսէն Բագրատունին և Պետրոս Մինասեանը:

Այնուհետեւ ուղեկից վարդապետը, որ Աբբայի գաղտնի խորհրդակիցներից մէկն է եղել, տեսնելով, որ խորամանկութեամբ չլաջողուեց նորա ձեռքից ցանկացած թուղթը կորզել, շտապում է շուտով ճանապարհ ձգել նորան, որ Խորէնի Վենետիկ բարեկամները չիմանան և շուկ չբարձրանայ, որովհետեւ նա յայտնի էր մինչև անգամ շատերին և իտալացիներից: Մինչև իսկ անցաթուղթ հանելու համար էլ վարդապետը Խորէնին իւր հետ ծածկաց Հիւպատոսի մօտ չի տանում, որովհետեւ վախենում է, որ չիինի թէ Հիւպատոսը հետաքրքրուի պատճառն իմանալու, այլ թողնում է նորան վանքի պտղավաճառի խանութում աշխատաւոր եղբօր հսկողութեան ներքոյ և ինքն անձամբ վազում է հիւպատոսարան և ստանում անցաթուղթը: Այդ միջոցում Խորէնը պատահելով խանութի մօտ իւր իտալացի բարեկամներից մէկին, խնդրում է նորանից ճանապարհաճախս և ստանում է, որովհետեւ չի կամենում միաբանութեան փողով կատարել իւր ճանապարհորդութիւնը. նա հազնում է և պտղավաճառի հին շապիկներից մէկը և մի բարակ վերարկու, որ նորա համար բերել էին վանքից, և պատրաստուում է ճանապարհ ընկնելու: Շուտով վերադառնում է վարդապետը և հապճեպով առնում է Խորէնին, տանում է կայարան և տալով նորա ձեռքն անցաթուղթը, ճանապարհ է ձգում նորան դէպի Վենետիկ սահմանագլուխը:

Համարեան մերկ, քաղցած և ծարաւ Միսիթարեան վանքի այս պարճանք վարդապետը, որի քերթողութեան համբաւը այնքան տարածուած էր, որ մինչև իսկ օտար ճանապարհորդները ևս, որոնք հետաքրքրուում էին տեսնել Հայոց վանքը, հասնելով վանքի դուռը,

նախապէս հարցնում էին. «Կարո՞ղ ենք տեսնել հայ բանաստեղծին», որ Վենետիկ պատրիարքի և իւր, գերապատիւ Հիւրմիւլգեանի առաջ ամենայաջող կերպով աստուածաբանութեան քննութիւն էր տուել և գովասանական վկայական ստացել, որ իւր գիտութեամբ, կըրթութեամբ միաբանների մէջ առաջիններից մէկն էր, որ իւր վարքի քաղցրութեամբ գրաւել էր ոչ թէ միայն իւր միաբանների, այլ և օտարների սէրն ու համակրութիւնը, հասնում է Վենետիկ սահմանագլուխը վըշտից ու կրած տանջանքներից այնպիսի հիւանդ գրութեան մէջ, որ երեք օր ստիպուած է լինում պառկած մնալ և բժիշկներն արգելում են նորան շարունակել ճանապարհորդութիւնը գէպի Պարիզ: Բժիշկները խորհուրդ են տալիս նորան մի առ ժամանակ գնալու Ռէկսարոյի հանքային ջրերը հանգստանալու, կազդուրուելու և յետոյ արդէն շարունակելու իւր ճանապարհը: Նա ստիպուած է լինում լսելու նոցա խորհրդներին և մի շաբաթ մնալու առողջարար ջրերում, որից յետոյ արդէն ճանապարհ է դուրս գալիս և հասնում է Պարիզ 1857 թուի Օգոստոսի 21-ին:

Պարիզում Խորէն վարդապետն իջևանում է իւր եղբօր Ամբրոսիոսի մօտ, Հայկազեան վարժարանում, որ Սարգիս Թէոդորեանը, Գաբրիէլ Այվազեանը և ինքն Ամբրոսիոս վարդապետն իւրեանց Մխիթարեան ուխտից զատուելուց և Մուրատեան վարժարանից դուրս գալուց յետոյ, հաստատել էին քաղաքի Գրէնէլ արուարձանում, ընդունելով նորա մէջ Մուրատեան վարժարանից դուրս եկած 20 հայադաւան աշակերտներին և Պօլսից նոր ևս ժամանած աշակերտներ թուով ընդամենն եօթանասուն: Այդտեղ իսկոյն և եթ իւր եղբօր և միւս երկու աւագ ընկերների խորհրդակցութեամբ նա կազմում է հպատակութեան թուղթ և ուղարկում է Պօլսի այդ ժամանակուայ Յակովբ պատրիարքին և նոյն 57 թուին ստանալով պատրիարքից օրհնութեան թուղթ և վկայական, մտնում է հայ եկեղեցու գիրկը և դասուում է հայ հոգևորականութեան շարքն իւր վարդապետական աստիճանով¹⁾։ Գրում է նա թուղթ և Հայ-

¹⁾ Խորէնն իւր «վերադարձի» մասին շատանում է միայն

կազեան վարժարանի Պօլսի խնամակալութեան և պատ-
րիարքի ու գերագոյն ժողովի հաճութեամբ կարգու-
մ է ուսուցիչ և դաստիարակ վարժարանում, գործակից
իւր եղբօրը և Ս. Թէոդորեանին ու Գ. Ալվազեանին:

Խորէն Գալֆայեանը, որ դեռ իւր վանքում եղած
ժամանակ գրաւել էր թէ Հայերի և թէ Վենետիկի գիտ-
նական իտալացիների ուշադրութիւնն իւր աստուածա-
բանական գիտութիւնների, մատենագրութեան և լե-
զուագիտութեան հմտութեամբ, իսկ, որ դեռ Վենետի-
կում իւր տաղաչափական գրուածներով «Հայկական քեր-
թողի» անուն էր ստացել, Պարիզում ևս ձեռնթափ չի
լինում իւր գիտական և գրական պարապմունքից և
իւր պաշտօնից մնացած բոլոր ազատ ժամանակը նուի-
րում է գրականութեան քերթողական ճիւղին, կարգա-
լով և ուսումնասիրելով ֆրանսիական բանաստեղծու-
թեան դասական օրինակները—Վիկտոր-Հիւգօյի, Լա-
մարտինի և միւսների գրուածները, որոնք հէնց շա-
րադրում, երգում էին այդ ժամանակները: Պարիզի
կեանքը, ըստ ամենայնի, ունենում է նորա վերայ բա-
րերար ազդեցութիւն, զարգացնելով նորա գրական ճա-
շակը, ընդլայնելով նորա մտքի հորիզոնը և աւելի ա-
զատ թռիչք տալով նորա բանաստեղծական երևակալու-
թեան, մի բան, որ անկարելի էր Վենետիկի վանքում,
սահմանափակ վանական միջնորոտում և միաբանական
կեանքի միապաղաղ, ձևապաշտութեամբ կաշկանդուած
կեանքում:

Ծիշտ է, նորա վանքում գրած չափաբերականնե-
րում էլ արդէն երևում էր այն վշտահար կայծն ու
աւիւնը, որ բռնում է մարդու սրտի ամենափափուկ
թելերից, որ շարժում, արտասունք է քամում մեր աչ-
քերից և համակ զգացմունք է դարձնում մարդու, մի
խօսքով այն բոլորը, ինչ որ յատուկ է մի քնարերգա-

Պօլսի սրբազան Պատրիարքին զրելով և նորա հաւանութիւնն
ու օրհնութիւնը ստանալով, որովհետեւ դորանից մի քանի ամիս
առաջ—1857 թուի Փետրուարի 13-ին վախճանել էր Ներսէս
Ե. կաթողիկոսը և դեռ չէր ընտրուել երջանկայիշատակ
Մատթէոսը:

կի, ճիշտ է, նորա վանքում գրած «Յիշատակ սիրելեաց»-ը, «Յառաջին մանուշակն» և միւսներն այնքան արդէն սիրելի էին դարձել հասարակութեան գրաբառագէտ դասին, որ բերանէ-բերան էին անցնում, սիրով կարդացւում ու արտասանւում, բայց նորա քնարերգական քանքարը լիովին զարգացաւ միայն Պարիզում Հիւգօյի և Լամարտինի ազդեցութեան ներքոյ, նամանաւանդ վերջինի, որի հետ անձամբ մօտ ծանօթ էր նա և որի հետևողն ու խոնարհ աշակերտն եղաւ նա իւր գրական կեանքի բոլոր ընթացքում:

Խորէն վարդապետը մնում է Պարիզում միայն մինչև 1859 թուականը, որովհետև Հայկազեան վարժարանը, որ բնակարան և ապրելու միջոց էր տալիս նորան, այդ թուականին փակւում է: Այնքան մեծ դժուարութեամբ բացուած և երեք տարի մեծ զոհաբերութեամբ պահպանուած դպրոցը զոհ է գնում Մխիթարեանց ատելութեան և նիւթական անապահով դրութեան:

Մխիթարեանք, որոնք Հայկազեան վարժարանի գոյութիւնը մեծ վնաս էին համարում իւրեանց շահերին, մի կողմից աշխատում են ձգել զատուած, կաթոլիկութեան գրկից դուրս եկած վարդապետների, վարժարանի գլխաւոր ղեկավարների, վարկը հայ ժողովրդի առաջ, համբաւ հանելով, թէ նոքա իւրեանց վատ վարքի համար արտաքսուած են վանքից, թէ նոքա կեղծում են, ձեւանում են միայն հայադաւան՝ միամիտներին խաբելու և կաթոլիկութեան թակարդը ձգելու համար, միւս կողմից էլ գործ են դնում ամեն միջոց զինելու վատիկանը և պապի գլխաւոր ծիրանաւոր Բառնաբոյին վարժարանի և նորա ղեկավարների դէմ և նոցա միջոցով ֆրանսիական կառավարութիւնը դրդելու փակել դպրոցը: Դիշտ է, այդ կողմից նոցա գործ դրած բոլոր հնարքները հետեանք չեն ունենում և դպրոցը հաստատուն է մնում, առաջ դրուելով մի ոմն ֆրանսիացի Դիւֆլօյի հսկողութեան ներքոյ, յետոյ ազգային պատրիարքարանի միջնորդութեամբ և Օսմանեան դեսպանի ձեռքով ճանաչել տալով տէրութեան դպրոցի, իբրև հայ հաստատութեան, գոյութիւնը, բայց միւս

կողմից այդ բոլորը մեծ ազդեցութիւն է ունենում դպրոցի նիւթական գրութեան վերայ, զրկելով նորան ժողովրդի առատ նուիրաբերութիւնից և համակրութիւնից: Առանց այն էլ հայ հարուստները, որոնք առաջին ժամանակները շտապել էին իւրեանց զաւակներին վարժարան ուղարկել, առատ-առատ թոշակներ էին կապել և դպրոցի պահպանութեան համար մի խնամակալութիւն հաստատել Պօլսում, ըստ իւրեանց բնատուր յատկութեան շուտ ոգևորուելու և սկզբից մի բանի տաք-տաք կաշելու և շուտ էլ սառելու ու ձեռնարկած գործից ձեռնթափ լինելու, սկսել էին թուլանալ, թոշակները ճշտապահութեամբ չուղարկել, իւրեանց զաւակներին հետզհետէ առնել դպրոցից, Մխիթարեանց վերոյիշեալ գործողութիւններն էլ վերջին հարուածն են հասցնում վարժարանին:

Վարդապետներն իւրեանց ձեռքից եկած ամեն միջոցները գործ են դնում վարժարանը պահպանելու, նորա նիւթականն ապահովելու: Գ. Ալվազեանը դեռ 1857 թուի Մայիսին գնում է Ռուսաստան այնտեղ մի դպրոց հիմնելու նպատակով, որ պիտի ծառայէր իբրև նախակրթարան Հայկազեան վարժարանի համար և միշտ թոշակաւոր աշակերտների մի որոշեալ կոնտինգենտ տար նորան, և ճանապարհին հանդիպում է Պօլիս և համոզում է ամիրաներին, էֆենդիներին օգնելու զըպրոցին և ապառիկ թոշակներն ուղարկելու: Ս. Թէոդորեանն անձամբ գնում է Պօլիս և այնտեղից էլ նորընտիր Մատթէոս կաթողիկոսի հետ ճանապարհորդում է Ս. Էջմիածին, յուսալով, որ երջանկայիշատակ վեհափառը միջոց կտայ դպրոցը պահելու: Ամբրոսիոս վարդապետն ութ աշակերտ հետն առած գնում է Պօլիս նոյն նպատակով: Բայց ոչինչ չի օգնում: Պատրիարքարանը կարգադրութիւն է անում Պարիզաբնակ Կռճիկեանին աշակերտներին արձակելու, դպրոցը փակելու, շէնքը և կահ-կարասիքը ծախելու և դպրոցի անհրաժեշտ պարտքերը հոգալու:

Իորէն Գալֆայեանը տեղափոխուում է Թէոդոսիոս, որտեղ այդ ժամանակները Գ. Ալվազեանը Ռուսաց տէրութեան հաճութեամբ, Նոր-Նախիջևանցի Յարութիւն

աղա Խալիբեանի նիւթական ձեռնտուութեամբ և Նոր-
Նախիջևանի եկեղեցիների փոկերով բաց էր արել յայտ-
նի «Խալիբեան դպրոց»-ը, տպարան էր հաստատել և
ձեռնարկել շարունակելու Պարիզի «Մասեաց աղանի»
ամսագիրն երեք զատ զատ հրատարակութեամբ—Հայե-
րէն, Ռուսերէն և Հայերէն-Ռուսերէն: Այվազեանին
դպրոցի ուսումնական մասը և «Մասեաց աղանի» թեր-
թի հրատարակութեան գործն առաջ տանելու համար
բնականապէս հարկաւոր էին օգնականներ իբրև հայ-
կական և կրօնական առարկաների դասատուներ և
ամսագրի աշխատակիցներ: Եւ ահա հէնց այդ պաշտօն-
ների համար նա, նախ, պահում է իւր մօտ Ամբրո-
սիոսին, որ 1857 թուին Պօլսից հանդիպել էր Թէոդո-
սիա, և, երկրորդ, Պարիզից հրաւիրում է Խորէնին:
Այդտեղ Թէոդոսիայում ևս, ինչպէս Պարիզում, Խորէնը
դաստիարակչութեան պաշտօն է վարում դպրոցում,
գրականութեամբ է պարապում և առհասարակ այն-
պիսի ազատ կեանք է վարում, ինչպիսին վարում էր
Պարիզում, առանց ի նկատի առնելու, որ Պարիզի ու
Թէոդոսիայի մէջ մեծ տարբերութիւն կայ և կեանքի
այն եղանակը, որին նա ընտելացել էր Ֆրանսիոյ մայ-
րաքաղաքում, չէր համապատասխանի Ղրիմի թերա-
կլիզու մի յետ ընկած քաղաքի կեանքին:

Պէտք է առհասարակ նկատել, որ Պարիզն ունե-
նալով Խորէնի գրական ճաշակի ու զարգացման վերայ
բարերար ազդեցութիւն, նոյն ժամանակ ունեցել էր
նորա կեանքի, իբրև վարդապետի կեանքի վերայ կո-
րստական ազդեցութիւն. նա ընտելացել էր աշխար-
հային կեանքին և կրօնաւորական կեանքին յատուկ խըս-
տակեցութիւնը, ժուժկալութիւնը մի կողմ գրել: Նա
այնտեղ և՛ աշխարհականի շոր էր հագնում, և՛ նուա-
գում էր, և՛ սալօններում լինում, և՛ կանանց ու օրիորդ-
ների շրջաններում պտտում և՛ թատրոն յաճախում:
Յայտնի բան է, քանի որ նա Պարիզումն էր, այդ բո-
լորը նորան այնպէս չէր վնասում. այնտեղ չկար հայ
ծուխ, որ գայթակղուէր իւր վարդապետի վարած կեան-
քից: Սակայն այլ բան էր Թէոդոսիան, որտեղ թէև
փոքրաթիւ, բայց այնուամենայնիւ կար հայ ծուխ հայ-

կական հին նահապետական, պահպանողական ուղղութեամբ, պահանջող, խօսող և իւր հոգեւորականների բարի օրինակներից խրատուող, չար օրինակներից գայթակղուող: Կուսակրօնութիւնը մեր դարում որքան և փոխած լինի իւր բնաւորութիւնը, իւր կեանքի տարազը, ժողովրդի հայեացքն էլ մեր օրերում որքան և փոփոխուած, մեղմացած լինի կուսակրօնների վերաբերմամբ, այնուամենայնիւ նա, այսինքն կուսակրօն կեանքը դարձեալ մեր ժողովրդի համար հին ճգնաւորական կեանքի շարունակութիւնն է, և մեր վարդապետները բոլորովին զատուել, անջատուել նորանից չեն կարող: Մեր ժողովուրդն այժմ չի պահանջում, որ վարդապետը միշտ վանքում փակուած մնայ, բոլոր ժամանակ աղօթք անէ և կանանց երես չտեսնէ, հասարակութեան մէջ չլինի, բայց պահանջում է, որ նա աշխարհական վայելքների յետեւից չընկնի, եկեղեցի յաճախէ, պասը, առանց յարգելի պատճառի, չլուծէ, թատրոն չերթայ, աղմուկից հեռու կենայ, ժուժկալութեան ուխտը հաստատ պահէ, և այլն և այլն: Խորէնի համար դժուար էր այդ տեսակ պայմանների հնազանդել, այդպիսի կեանք վարել, և Թէոդոսիոյ հայ ժողովուրդն ու Խալիպեան դպրոցի աշակերտները գայթակղուում էին:

Խորէն վարդապետը շատ առաւելութիւններ ունէր: Նա ընդհանրապէս շատ ընդունակ մարդ էր. նա լաւ հայկաբան էր, լեզուներ գիտէր, պերճախօս էր, տաղաչափական քանքար ունէր, նուրբ ճաշակի տէր էր, երաժշտասէր էր, բայց կուսակրօն հոգեւորական չէր բառիս անձուկ մտքով. նա ծնուած էր աշխարհի համար, բայց հոգեւորականութեան սքեմ էր ընդունել, կուսակրօնութեան ասպարէզն ընտրել իւր համար: Այդ մի մեծ սխալ էր, որ նորա ամբողջ կեանքը թունաւորեց և, գուցէ, հենց արգելք եղաւ նորան անելու այն, գործելու այնպէս, ինչպէս զօրում էր նորա բնատուր ձիրքը: Սակայն դորանում նա մեղաւոր չէր. նորա հայրը, Գէորգ Գալֆայեանը իւր որդուն նորա ամենամատաղ հասակում ուղարկել էր Մխիթարեան վանք, որ նորան դաստիարակել, կրթել էր կրօնական ուղղութեամբ. ութ-ինը տարեկան մահուակի քնչ գիտէ, ինչ

է ճանաչում, որ կարողանայ հաշիւ տեսնել իւր ներքին զգացմունքների հետ, որ կարողանայ իւր ներքին կոչումին, իւր ներքին հակումներին համապատասխան կեանքի ճանապարհ ընտրել: Մեզ կարող են, ի հարկէ, ասել, թէ ճիշտ է, նա քանի որ մանուկ էր, չէր կարող այդ անել, բայց երբ որ մեծացաւ և հասկացաւ կեանքի չարն ու բարին, սեն ու սպիտակը, այդ արդէն հեշտ էր նորան անել, այդ արդէն պէտք է նա անէր: Այո, բայց չպէտք է մոռանալ այն, որ մարդուս կեանքում սովորութիւնը, դաստիարակութիւնը և ստացած կրթութիւնը շատ ու շատ մեծ դեր են խաղում: Մինչև որ մարդս խելքի է գալիս, ինքն իրեն կատարելապէս ճանաչում է արդէն, ստացած դաստիարակութեան ու կրթութեան ազդեցութեան ներքոյ, երկար տարիների ընթացքում վարած կեանքի եղանակին ընտելացած լինելու հանգամանքում, շատ դժուար է լինում կոտրել իրեն, թօթափել ուրիշ փոշին և ուրիշ ասպարէզ ընտրել: Թող բնութիւնը բողոքէ, երկարամեայ սովորութիւնը բնութիւն է դառնում. թող մարմինը, անձն ապստամբէ, — նա պատրաստ է ծածուկ, գաղտագողի իւր հաճութիւնները կատարել, քան թէ կեանքը փոխել. չէ որ նա արդէն պատրաստուել է այդ կեանքի համար, միթէ հեշտ է հինը թողնելը և մի ուրիշ նոր ասպարիզի համար պատրաստուել:

Խորէնը փափուկ, վերին աստիճանի մեղմ, կանացի բնաւորութիւն է ունեցել: Նորա զէմքի գծագրութիւնն էլ նուրբ ու զեղեցիկ է եղել. նա դեռ մանկութիւնից հակումն է ցոյց տալիս եղել կանանց պէս պճնուելու, զարդարուելու. ն ունեցել է նազելի շարժումներ, քաղցր ելևէջներով խօսելու յատկութիւն, ամենքի մէջ երևելու, ամենքի ուշադրութիւնն իւր վերայ դարձնելու ձգտումն: Իզուր չէ, որ մեր տաղանդաւոր երգիծաբան Յակովբ Պարոնեանն իւր «Ազգային ջոջեր»-ի մէջ մի շեղ խօսելով մանուկ Խորէնի Վենետիկ գնալու մասին ասում է. «Երբ Վենետիկ հասաւ Խորէն և վանահօր ներկայացաւ, վանահայրն, անոր շարժումները դիտելով, յայտնեց թէ անկարելի էր զայն դպրոցի մէջ առնել. որովհետև, աւելցուց, վանքին տրամադրած օրէնք-

ներուն՝ հակառակ էր իգական սեռէն աշակերտ ընդունելը: Մեծ դժուարութիւն կրեցին համոզելու համար վանահայրն թէ աղջիկ չէր իրեն ներկայացողը»:

Խորէնի Թէոդոսիայում վարած կեանքի մասին Խալիբեան դպրոցի ժամանակակից աշակերտներից մէկը մեզ հետեւեալն է պատմել. «Խորէնը, որ ընդհանուր դաստիարակի կամ տեսչի պաշտօն էր վարում դպրոցում, երկու հազարի չափ ռոճիկ էր ստանում և փառաւոր կեանք վարում, ցերեկները միշտ զբաղուած էր լինում դպրոցում, իսկ գիշերներն ուշ ժամանակ անպատճառ իջնում էր քաղաք: Այդ գիտէին դպրոցում շատերը, գիտէին մեծ աշակերտները, գիտէին և քաղաքացիք: Գաբրիէլ վարդապետը, որ տեսչի կատարած է թիւս ուրիշ շատ գալթակոցուցիչ գործողութիւնների, լսել էր և այդ հանգամանքի մասին, կամենալով անձամբ հաւաստիանալ վարդապետի յաճախ դպրոցից գիշերները բացակայելու մասին, հրամայում է իրան իմաց տալ, երբ Խորէնը մէկ անգամ էլ գիշերը քաղաք երթայ: Պատուէր ընդունողները ճշտութեամբ կատարում են վերատեսչի հրամանը և ժամանակին ամեն բան տեղն ու տեղը յայտնում են նորան: Նա գալիս է դպրոց, ստուգում է իրողութիւնը և վճռում է մէկ անգամ ընդ միշտ վերջ դնել այդ գալթակոցութիւններին: Առաւօտը շատ կանուխ, երբ Խորէնը վերադառնում է քաղաքից, արդէն կառքը դպրոցի դրան առաջ պատրաստ կանգնած է լինում և նորից իւր իրեղէններով տեղափոխում է նաւահանգիստը, լստեղից այդ օրը շոգենաւ է մեկնելիս լինում դէպի Սև ծովի նաւահանգիստները և Բոսֆոր:

ԵՐ. ՇԱՀԱՋԻՋ

(Կը շարունակուի)

ՄԵՐ ՏԱՆ ԴԻՄԱՑԻ ԽԱՉԸ

(Պատկեր)

Աւագ Հինգշաբթի՝ մարդկութեան Փրկչի անմահ պատարագի, անպատում խոնարհութեան ոտնալուայի և ապա Տիրոջ անարգ մատնութեան, Նորա փրկարար չարչարանքի և խաչելութեան աստուածային սուրբ յիշատակների տօնի երեկոյ է:

Կրօնասէր ու բարեպաշտ ժողովրդի խումն բազմութիւն լցուած բոլոր եկեղեցիներում և ջերմեւանդ սրտով աղօթքի կեցած, երկիւղածութեամբ ուշադիր է սրբանուէր պաշտամունքի հրաշագործ հանդիսին:

Փառահեղ օրուայ վեհագոյն ծէսի կատարումն և հոգեգմայլ շարականների ու զգազգած ժամերգութեան եղանակները միախառնուելով քաղաքիս ամեն կողմից լսուող անթիւ զանգակների տխուր ղողանջիւնին՝ երկբայնոջ մարդկանց պաղերես կերպարանքներին անգամ լրջմտութեան և մտախոհ հայեացքի տեսք են տալիս:

Մեր տան հինաւուրց կենող խորին ու հաստատուն հաւատի ութսունամեայ, հոգով մտքով սուղջ ամրակազմ Մարթան, որ իւր մանկութիւնից ի վեր ժամասիրութեան, պահեցողութեան և կրօնական ամեն տեսակ ջերմեւանդութեան նուիրեալների բուն տիպար էր հանդիսացած՝ այս ազատարար զոհաբերութեան օրը սգաւորի զգեստներ հագած սուրբ սեղանին մօտենալով՝ արժանանում է «քաղցր Տիրոջ» մարմնի և արեան ճաշակելուն:

Երեկոյեան և ապա գիշերային սգոյ սրբազան ժամասացութեան ներկայ լինելուց յետոյ բազմաթիւ աղօթողներ, ի թիւս որոց և մեր Մարթան, ոմանք վառած

մոմերը ձեռքին, վերադառնում են տուն՝ տանելով իրանց բարեպաշտ սրտերում լաւիտենական ճշմարտութեան համար խաչ հանած աստուածային Վարդապետի անարատ սիրոյ ու անխախտ հաւատի վառ զգացումները:

Կէս գիշեր է արդէն: Բնութիւնն էլ ասես ներդաշնակելով սրբամատոյց տօնի տխրագին արարողութեան՝ խառն ու անհաստատ է դարձրել օրուայ եղանակը: Սւազ լրալուսինը ծածկուած կիսախաւար ամպերով՝ յիշեցնում է մարդկանց իրանց ազատութեան համար Գողգոթայի վրայ զոհուած աստուածորդու Խաչելութեան այն իսկական օրը, երբ կատարելապէս խաւարեցաւ բարձր երկնքում երկրագնդիս այս մեծ լուսաւորը:

Մեր պատկառելի Մարթան՝ իւր սուրբ անուանակցին հետեւելու նախանձախնդիր այս պառաւր, իւր մըշտովաւ հոգեսէր զգացումներով այնպէս մտամփոփ՝ թէ և դանդաղ, բայց հաստատ քայլերով մօտենում է մեր տան մեծ դռներին, որ մտնէ, անցնի բազով և գնայ իւր փոքրիկ, պարզ բնակարանը հոգով ու մարմնով սակաւ ինչ հանգստանալու համար... սակայն երեսը դարձնելով ճիշտ դիմացի լուտերական եկեղեցու մուտքի վրայ տնկած մեծ ոսկէզօծ խաչին, որին Աստուծոյ ամենի օր մի քանի տասնեակ տարիներ շարունակ, դռներում կանգնած, երկրպագելով ջերմ աղօթքներ էր մտքով ուղղում, կիսաթափանց մթութեան մէջ ինչ որ անորոշ բաներ է նշմարում: Մի քայլ առաջ գնալով և ուշադրութեամբ դիտելով տեսնում է, որ այն յարափայլ խաչի մօտ սանդուխներ են դրուած և քանի մի մարդկանց խառնիխուռն, փոքրաթիւ ամբոխից ոմանք եկեղեցու դռներումն են կեցած և ոմանք էլ շտապով տուն ու զուրս են անում այնտեղից:

Մարթան կարծելով թէ այնտեղ՝ լուտերական սրբաւայրում, գուցէ դեռ շարունակում են նայն գիշերուայ խորհրդաւոր պաշտամունքը, միևնոյն ժամանակ խառն կասկածներ է յանկարծ ծնում իւր սրբասէր սրտում... Բայց և այնպէս, կրկին և կրկին երեսը խաչ հանելով ու մտքումն աղօթք մըմնջալով՝ գնում, մըտ-

նում է իւր սենեակը... Այստեղ հոգեպէս կարծես սակաւ ինչ անհանգիստ հանում է շուտով, որ հանգչի իւր անկողնում: Սակայն ո՛չ. փափուկ անկողինը չէ կարողանում հանգստացնել մեր պառաւին, որ մնացած գիշերը, մինչև լոյս նոյն խառն, անորոշ կասկածներով մտայնող լինելով՝ մի ժամ գոնէ չէ ննջում իւր սովորական խռմփայի քնով, որով և մտատանջութեան մէջ է ձգում իւրայիններին...

Եւ իրաւ որ Մարթան սկսում է զգայապէս յուզուիլ՝ մտքից չը հեռացնելով մեր տան դիմացի խաչի և մօտը դրած սանդուխների մասին կասկածները... Եւ իսկոյն երեակայելով ներկայացնում է իրան Գողգոթայի իսկական խաչը, փշեայ պսակով վրան խաչած Տիրոջ մարմինը, որից կաթկաթում են վարդագոյն արեան նուիրական կաթիլները, կողքի սանդուխը և խաչելութեան այլ վշտագին պարագաները... Այսպէս ահա չարչարանաց եօթնեկի վերջին օրերի և մանաւանդ նոյն աւագ հինգշաբթուայ բոլոր արարողութիւնները մանրամասնաբար ասես իրօք պատկերանում են վերստին Մարթայի այժմ արդէն յուզեալ երեակայութեանը: Նորից լսելի են լինում նորա սուր, իսկ նոյն վայրկենին շփոթուած ականջներին ուրացման, մատնութեան, չորչարանաց և խաչելութեան տասներկու գլուխ «սրբոյ Աւետարանի Յիսուսի Քրիստոսի» տխրաձայն ընթերցմունքը, որ ջերմեռանդ պառաւի համար կարծես իւր աչքի առջև նոր կատարուող գործողութիւններ են. գործողութիւններ, որոնց ապա հետևում է լալագին ողբը, որ նախ կարգում և յետոյ մեղմ եղանակելով ասում են մեր անլուր մեղքերի թողութեան համար խաչուող Փրկչի բերանից՝...

«Ո՛ւր ես, քողցրիկ, մայր իմ խղճալի,

«Արի և տես զորդիդ ցաւալի»

«Քանզի հրէնայքն զիս անանգեցին,

«Եւ թագաւոր զիս անուանեցին»...

Աւագ ուրբաթի լուսադէմն է: Առաւօտու ժամերգութիւն չկայ այսօր: Չորս կողմը մառախուղով պատած, տիուր երկինքն էլ լալիս է բարակ անձրևի կաթիլներ թափելով անօրէն երկրի վրայ:

Յուզեալ երևակայութեամբ իրապէս պատկերացրած այն գիշերուայ բոլոր տեսիլքից հոգեպէս ու մարմնապէս սաստիկ ճնշուած՝ հազիւ հազ կարողանում է Մարթան վերկենալ անկողնից և երեսը կիսալուայ մի կերպ հագնում է յարաշտապ... Ողբալի հայեացք դարձնելով իւր սենեակի անկիւնում ամրացրած անշէջ կանթեղով մշտալոյս պատկերին սուրբ Աստուածածնայ, թուում է նորան, թէ ահա արտասուքներ է թափում նոյնպէս Աստուածամայրը...

Ո՛հ, ինչու այս առաւօտ ևս ժամերգութիւն չը կայ, մտածում է Մարթան բոլորովին այլալուած... Ա՛խ, ակսոս որ գիշերային ժամին կից եղաւ առաւօտու ժամը... Մեծ զմայլմամբ կուզենար ինքը նորից լսել նոյն սգալի ժամասացութիւնը եկեղեցում և կրկին զգալ, հիանալ ու հոգով յագենալ սրբանուէր խնկարկութեան այն անուշահոտ բուրմամբ, որ բարակ շղարշի պէս տարածւում է սուրբ տաճարի սգապատ ներսը և դարձեալ յալ և սգալ աստուածային խաչեցեալին... Բայց եթէ ժամերգութիւն չը կայ, եկեղեցին... Եկեղեցին հօ անտեղ է յաւիտեանս յաւիտենից... ո՛հ, տէր Աստուած... Դողդողալով երեսը խաչ է հանում պառաւը, համբուրում է իւր սենեակի սուրբ պատկերը և մտքումը կցկտուր, ոգեսպառ շնչով «Հայր մեր» քաղելով դուրս է գալիս իւր բնակարանից որ ուղղէ հիմա արդէն իւր թոյլ, ծալուող քալերը գէպի մեր սուրբ տաճարը...

Բայց հազիւ թէ փողոցի մեծ դռներին հասած՝ անձրեանման առատահոս արտասուքով այրուած աչքերով տեսնում է Մարթան զարհուրելով, թէ սանդուխների վրայ բարձրացել են մարդիկ և սղոցում են մեր տան դիմացի այն ոսկեգօծ մեծ խաչը... Ո՛հ, Քրիստոսի խաչն է այն, որ ահա սղոցելով կամենում են տապալել անօրէնները... Նփոթուած, հոգով-սրտով խիստ ալէկոծուած շնչասպառ ձայնով հարցնում է նա դռների մօտ կեցած և անցնող ոմանց անձանց՝ նմանապէս սաստիկ գալթակղուող, թէ ո՞վքեր են արդեօք և ինչ պէս են համարձակում իրանց մեղսատէր ձեռքերով սղոցել, կտրել մեր անմահ Փրկչի ամենագօր նշանը...

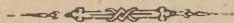
— Քրիստոնեաներ են, պատասխանում են պառաւին, քրիստոնեաներ, որ իրանց եկեղեցի-աղօթարանը խափանելով՝ այժմ վարձու են տուել պանդոկի համար, ուստի և հեռացնում են սուրբ խաչը այնտեղից...

— Ինչպէս թէ քրիստոնեաներ... այդ ի՞նչ սրբապիղծ քրիստոնեաներ են անօրէններին հաւասար. . խըւպոտ, շնչարգել ձայնով հագիւ թէ արտասանում է Մարթան՝ վերջին ծալր տապալուած հոգեկան անհնարին զայրուիթից, մինչդեռ շարունակում են սղոցել խաչը...

Եւ նոյն ակնթարթին Մարթայի կրօնական գաղափարի հայեացքը՝ թէ ուր որ էլ հիմնեցին քրիստոնէական սուրբ տաճարը իւր փրկչական խաչով, այնտեղ էլ անսասան պիտի մնայ մինչև Քրիստոսի երկրորդ գալուստը, եթէ չեն քանդում անհաւատ թշնամիները, հիմնի վեր կործանուելով՝ ինքն էլ տեսնում է որ բոլորովին կտրեցին խաչը, ուշաթափ ընկնում, փռւում է դռների շէմքում կաթուածահար լինելով եռանդամու անսահման բորբոքումից ..

Ն. ՅԱՐՈՅ

1903 ապրիլ

ՄՏԱՒՈՐ ՅՈՒՆԱԺՈՒԹԻՒՆ

I

Ով թեթև ակնարկ է ձգում չրջապատող կեանքի վրայ՝ ամեն տեղ կռիւ է տեսնում. Իւրաքանչիւր ոք աշխատում է հնաւրքներ գանել, նոր նոր զէնքեր ձեռք բերել, որ կարողանայ կեանքի վիհ կռուի մէջ քաջաբար կռուել, յաղթել և ազատ, պարգերես գուրս գալ ղրանից: Կեանքը անողոր է, նա խղճալ չգիտէ. ամենքին անխտիր հալածում է և միատեսակ է նայում, լինի նա ազնուական, հարուստ, աղքատ: Կռուելու ոյժ ունիս, ասում է նա, ասպարէզ իջիր, աշխատիր յաղթանակ տանել, եթէ ոչ՝ չպէտք է ապրես և արժանի չես աշխարհի բարիքներից վայելել: Կհա այս է բնութեան և կեանքի անողոր վճիռը: Այս բանը բնական օրէնք է ամեն տեղ, ամեն մարդու և կենդանու համար: Ամեն մի ճճի, ամեն մի ճանճ, սողուն և կենդանի արարած պաշտպանուելու որևէ զէնք, կերակուր ձեռք բերելու միջոց ունի և դրանով կարող է իրան, սերնդին պահել, մեծացնել ու նոր սերունդ թողնել: Մարդն էլ ունի մտածող խելք. սրանով սարեր է ձեղքում ճանապարհներ անցկացնում. ծովեր, ովկիանոսներ պատառում շոգենաւներ լողացնում, երկրի սիրտը քանդում հանքեր դուրս բերում: Չուրը շոգիացնելով շոգեւշարժ մեքինաներ հնարում, էլէքտրական, մագնիսական և այլ ոյժերի միջոցով հրաշքներ գործում, զանազան գործիքներով տիեզերքի անհուն եթերը քննելով՝ աչքին անտեսանելի բազմաթիւ մոլորակներ հետազօտում, օրէնքներ ստեղծում: Սրանց հետ միասին աչքին անտեսանելի մթղուկներ մանրացոյցի տակ քննելով՝ ամեն ինչ երևան բերում և զանազան հիւանդութիւնների վտանգների առաջն առնում: Այս ամենի միակ նպատակն է մարդուն բարձրացնել կռուելու նորանոր զէնքեր տալ, որպէսզի միջոց ունենայ աւելի շատ բան ձեռք բերել և կեանքի կռուի մէջ անկորուստ իր և սերնդի գոյութիւնը ապահովել:

Կեանքի կռուի համար, այդ զէնքերի գլխաւոր աղբիւրը համարում է գիտութիւնը, ուսումը: Այս մասին արդէն շատ նշանաւոր քաղաքատնտէսներ վիճակագրական տեղեկութիւններով հաստատել են, թէ այն ազգը աւելի հարուստ, ապահով դրութիւն և փայլուն ապագայ ունի՝ որի դպրոցական գործը շատ ընդհանրացած է և բարձրագոյն, մասնագիտական դպրոցները բազմաթիւ են: Այսպէս, ներկայումս հիւսիսային Ամերիկայի միացեալ նահանգները, ուրիշ պատճառների հետ միասին, իրանց հարստութեան գլխաւոր աղբիւրը համարում են դպրոցները և կրթութեան գործը՝ ապա հերթը գալիս է Անգլիային և նոր միւս երոպական պետութիւններին:

Ոչ թէ միայն բարձրագոյն կրթութիւնը, միջնակարգ ուսումը մարդուս կռուելու զէնքեր են տալիս, այլ և նոյն իսկ տարրական դպրոցները, հասարակ գրագիտութիւնը մեծ նշանակութիւն և ազդեցութիւն ունի կենսամարտի մէջ: Ով փոքր ի շատ է սովորել է կանոնաւոր խշատանքի, սիրտեմատիքաբար միտքը լարել և մտածելու ընդունակութիւնը վարժեցրել է նա կեանքի մէջ ամեն ինչ աւելի շուտ է ըմբռնում, հասկանում, գլխի ընկնում, նոր միջոցներով գործում և փող վաստակում՝ քան անկիրթ, գոեհիկ սնորհազէտը: Նոյն իսկ ֆիզիքական կոպիտ աշխատանքի մէջ, փոքր ի շատէ մտածող, կրթուած ու ընդունակ ուղեղը, աւելի հեշտ միջոց է որոնում, աշխատանքը թեթեւացնում, ժամանակը կարճացնում և գործը արագացնում է: Եթէ այդպէս է, ուրեմն պէտք է ուսման, գիտութեան, դպրոցների և այն անհատների, որոնք մեզ կռուելու յարմարաւոր միջոցներ են տալիս, նրանց հետ կապուենք, աշխատենք շատ բան սովորել, որ կեանքի մէջ պարզերես, համարձակ դուրս գանք և յաղթանակ տանենք: Մենք պարտաւոր ենք ամեն միջոց գործ դնել, գրել կարգաւ սովորել, մեր միտքը վարժեցնել, սիրտն ազնուացնել և օգտակար, պիտանի լինել մեզ, մեր սերնդին և ընդհանրութեան համար: Այժմ ամեն մի քաղաքակիրթ ազգ աշխատում է ոչ միայն իր դպրոցները շատացնել, այլ աւելի կարգի բերել և ապագայ սերնդի համար անյաջողութիւններ, խոչընդոտներ առաջ բերող միջոցները հեռացնել: Ահա այսպիսով նոր սերունդը մտքով ու մարմնով առողջ, կեանքի մէջ ղիմացկուն կըլինի: Դպրոցների, ընտանիքների ու մասնաւոր մարդկանց մօտ գրել կարգաւ սովորող և առհասարակ դաստիարակուող մանուկների մէջ շատ անգամ մեծ մեծ վնասներ են առաջ գա-

լիս: Սրանք թէև գիտութեան պաշարով զինուած են լինում, բայց ուժ չեն ունենում կեանքի մէջ մշտական և կանոնաւոր գործել: Այսպիսիները, իրանց սովորած օգտաւէտ ուսմունքներին հետ վնասներ էլ են ստանում. ինչպէս, աչքացաւ, կարճատեսութիւն, ողնաշարի ծռութիւն, ստամոքսի խանգարում, նեարդերի թուլութիւն, մաքի յոգնածութիւն և այլն: Մարդիկ, գիտութեան միջոցով աշխատում են այդ ամենի առաջն առնել, որ սովորող, մատաղ սերունդը մարմնով ու հոգով առողջ լինի. հետևելով շատ դարեր առաջ ստած այն ճշմարտութեանը՝ թէ «առողջ հոգին, միայն առողջ մարմնի մէջ կարող է լինել»:

Անկանոն կերպով ուսում ստանալուց, գրել կարդալ սովորելուց առաջ եկած վնասներից մէկի մասին է խօսքս. սա մարդու առողջութեան, ապագայ գործունէութեան, իրան և ընդհանրութեան օգնելու համար մեծ նշանակութիւն ունի: Այդ հարցը մտաւոր յոգնածութիւնն ու ծանրաբեռնութիւնն է, որ շատ տարիներ առաջ եւրոպական ազգերի ուշադրութիւնը գրաւել է: Որի դէմ աշխատել են և աշխատում են առնել: Մեզանից իւրաքանչիւրը շատ անգամ տեսել, լսել և ինքն իրա համար փորձել է. երբ արագ վազում, աշխատում է, երկար ճանապարհ է գնում, բեռ է տանում՝ թուլանում և էլ չի կարող իր աշխատանքը, ճանապարհը շարունակել. նա ստիպուած նստում է հանգստանալու. ուժերը կազմակերպելու, որ նոր ուժ հաւաքէ և գործը շարունակէ: Այսպիսի դէպքերում, սովորաբար ասում ենք. յոգնած բեզարած ենք: Եթէ ուզենանք շատ և միշտ աշխատել, այն ժամանակ մեր մկանունքները սաստիկ յոգնելուց թուլանում, թմրում և էլ չեն կարող աշխատել: Նրանք մեզանից պահանջում են սնունդ, հանգստութիւն, քուն. եթէ այս չկատարենք, այն ժամանակ բոլորովին թուլանում և գործի համար անպէտք են դառնում: Այժմ մեզ մնում է մի քանի ժամուայ տեղ, օրերով շարաթներով, անգամ սմիսներով հանգստանալ՝ մինչև որ նրանք կազդուրուին և աշխատելու նորից ընդունակ դառնան: Եթէ յոգնածութեան վրայ մի փոքր ուշք դարձնենք և կանոնաւոր հետեւենք, կը տեսնենք, որ մկանունքները աշխատանքի սկզբում թոյլ են գործում, ապա հետզհետէ աւելի լաւ են գործում և այդպէս բաւականին ժամանակ շարունակ, կանոնաւոր աշխատում են. եթէ սրանից յետոյ նորից շարունակեն, այն ժամանակ գործունէութիւնը հետզհետէ թուլանում

և վերջը կանգնում է: Այս դրութեանը ասում ենք յոգնածութիւն:

Մկանունքների յոգնածութիւնը գիտական փորձերով, նուրբ գործիքներով, արդէն ապացուցել են Հելմհոլց, Մուսս, Մագիանորս և ուրիշները: Սրանք ցոյց տուին, որ մկանունքների յոգնածութիւնը կարող է զանազան հանգամանքներից առաջ գալ. ինչպէս օրինակ մարմնի ոյժի պակասելուց, կեանքի անյարմար դէպքերից, քնելու կարճ ժամանակամիջոցից, հանգստութեան պակասութիւնից, վատ անդուրեկան տրամադրութիւնից, կրկնուող, զրգռիչ յուզմունքներից, տխրութիւնից և այլն: Այսպէս էլ ֆիզիքական և հոգեկան լարուած դրութիւնը, միշտ և ամեն ժամանակ, մարդուն որոշ չափով թուլացնում, յոգնեցնում է: Երբ աշխատանքը բարձր աստիճանի է հասնում և մենք այլ եւ չենք շարունակում, այլ որոշ չափով հանգստանում, կազդուրւում, սնունդ ենք ստանում ու նորից աշխատում դրանով մեր մկանունքներին հետզհետէ աշխատանքի ենք սովորեցնում և նրանց ուժը, աստիճանաբար բարձրացնում: Իրանք այժմ ոչ թէ ուժեղ, այլ և ամրապնդւում, հաստանում և աւելի առողջ են լինում: Նորից կրկնում եմ, այս ամենը լինում է միայն այն դէպքում երբ մենք նրանց չենք յոգնեցնում, այլ աստիճանաբար աշխատելու ենք վարժեցնում: Այստեղից հարց է առաջ գալիս՝ արդեօք կարո՞ղ ենք մեր ժամանակը այնպէս կանոնաւոր տնտեսել աշխատանքի ու հանգստութեան մէջ, որոշ չափ ու սահման դնել, որ մեր ոյժերը չսպառուեն, չթուլանան: Այս հարցին այս ասելը դժուար է: մեր կեանքի պահանջները օրէօր բազմանում են, անտեղի անժամանակ զուարճութիւնները, անհանգիստ կեանքը, անձնական շահերի, պաշտօնների յետեից ընկնելու անյազ տենչն ու ցանկութիւնները և այլն մեր կանոնաւոր աշխատելու ընդունակութիւնը քայքայում, մեղցնում են: Այսպիսով, չափ անզամ լաւ ձգտումներ ունեցող մարդիկ, տաղանդաւոր երիտասարդներ, կորչում, անհետանում են: Քանի՞ քանի աղջկներ, աղաներ, կեանքի բարդութիւնների մէջ ընկղմելով՝ իրանց շնորհքն ու եռանդը կորցրել, կեանքի համար անպէտք մարդիկ են դարձել: Սրանց պակասաւոր օրինակը, անշուշտ նման մարդկանց նոյն դրութեանն է հասցնում. սրանք էլ ծնողներ դառնալով, նոյն տեսակ պահանջներ իրանց փոքրերին սովորեցնելով վնասի քանակութիւնը շատացնում են: Փառահեղ ճաշկերոյթները,

փարթամ սեղանները, չքեղ պարահանդէսները, տօնակատարութիւնները, ոչ մի ժամանակ մարդկային հանճարների, ազանդների, ստեղծագործութիւններ չեն առաջ բերել. այլ հանգիստ, խաղաղ կեանքը, առանձնացած աշխատանքի սենեակները և աշխատանոցները:

Միւս կողմից, մեզ բնախօսութիւնը ցոյց է տալիս, որ երբ կեանքի այսպիսի հանգամանքների հետ միանում է և մտաւոր ծանրաբեռնութիւնը՝ այն ժամանակ մարդուս կազմուածքը թուլանում է: Արդէն յայտնի է, որ ուղեղը մտածողութեան և բոլոր հոգեկան գործողութիւնների կենդրոնն է համարւում. նոյն ուղեղը ծածկուած է բազմաթիւ, մազանման արեան երակներով, այնպէս որ, մարմնի մէջ ոչ մի գործարան այնչափ շատ արեան անօթներ չունի, որչափ ուղեղը: Սրա պատճառն էլ այն է, որ ուղեղը իր ուժերը պահպանելու համար սննդի կարիք շատ ունի: Այսպէս, եթէ մարդուս մարմինը միջին թուով 120 ֆունտ հաշուենք, իսկ ուղեղինը 3, այն ժամանակ ուղեղը մարմնի $\frac{1}{40}$ -րդ մասն է կազմում. եթէ այդպէս է, նշանակում է ուղեղը մարդու արեան $\frac{1}{40}$ րդ պիտի գործադրէր. այն ինչ այդպէս չէ, որովհետեւ նա գործադրում է բոլոր արեան $\frac{1}{6}$ — $\frac{1}{8}$ մասը ¹⁾: Այսպիսով տեսնում ենք, որ մարմնի մէջ ուղեղը մնացած գործարաններից շատ արիւն է ստանում: Ուղեղի ազահութիւնը աւելի շատանում է, երբ հոգեկան յուզմունքներ, գրգիռներ և աշխատանքներ շատ է լինում: Երբ ուղեղը իր բաժնից աւելի արիւն գործածէ, այն ժամանակ մարմնի միւս մասերը իրանց բաժնից պակաս ստանալով, հետզհետէ թուանում են. այս գրութիւնը որչափ երկար շարունակուի, այնչափ էլ միւս գործարանները աւելի են թուլանում և մարդն էլ տանջւում: Մտաւոր և ֆիզիքական ծանրաբեռնութիւնից, հասակաւորներն էլ չարչարւում, հիւանդանում վնասւում են. իսկ ապա ինչ կը լինի նոր աճող, մատաղ սերնդի գրութիւնը: Երբ դեռահաս, երկսեռ մանուկները այսպիսի գրութեան լինին, նշանակում է թէ, մարմնի իւրաքանչիւր մասին սնունդ տուող արիւնից խլել և թոյլ չտալ նրանց կանոնաւոր աճելու: Այսպիսի դէպքերում, բնականաբար դեռահասները հիւանդոտ, նիհար, փոքր և ուժասպառ են լինում: Աղջկների մտաւոր ծանրաբեռնութիւնն աւելի վնասակար է՝ քան տղաներինը: Յայտնի է, որ մի որոշ հասակում, աղջկները տղաներից աւելի տրագ են աճում և հենց այդպիսի ժամանակում, երբ նրանց

¹⁾ Prof. Schultze — Überburdung.

գործարանները, մանաւանդ մայրութեան համար պատրաստուող մարմնի մասերը, պէտք է կանոնաւոր անեն, զարգանան, մեծանան ահա մի այդպիսի միջոցում, երկար ու բարակ չմտածող ծնողները, առաջնորդները, դաստիարակները ստիպում են նրանց ժամերով նստել սեղանի առաջ աշխատել ու աշխատել՝ որ քննութիւն բռնեն, լաւ թուեր ոտանան, գովասանքի արժանանան: Այսպիսի դրութիւնից յետոյ, անշուշտ նրանց օրգանները վնասուում են. այն ինչ, դրանց փոխարէն նրանց պէտք է մաքուր օդ, թեթեւ շարժումներ, առատ սնունդ և չափաւոր աշխատանք: Այս բանի հետ աչքաթող չպիտի անել և այն նշանաւոր հանգամանքը, որ դեռահասները բացի իրանց աշխատանքի համար գործածող սննդից, պահանջում են մի ուրիշ աւելորդ սնունդ էլ՝ որը հասակաւոր մարդուն այնչափ պէտք չէ. այսինքն, դեռահասները իրանց մարմնի մասերը մեծացնելու համար էլ սնունդ են պահանջում. ուրեմն, սրանց սնունդն էլ չատ է լինելու ազատութեան, հանգստութեան, քնի ժամանակը երկար:

Վերևում ասացի, թէ տաղանդներ, հանճարներ, հանգիստ խաղաղ կեանքով աշխատանքով կարելի է ձեռք բերել. դրա համար էլ ամենքի սլարտաւորութիւնն է, հնարաւորին չափ, իրանց փոքրերին բարեխիղճ կերպով կրթել, նրանց վրայ ուշք դարձնել, սէր առաջացնեն դէպի աշխատանքը, որ նրանք աշխատել սովորեն, աշխատանք պնահատել կարողանան: Մեր ոյժերը, միայն կանոնաւոր վարժութեամբ կարող են անել. դեռ չատ վաղ, օրօրոցից սկսած՝ մայրը իր սիրասուն զաւակի մէջ այդ գագցումը պիտի առաջ բերէ: Բացի դրանից, մտնուկների կեանքի, նիստ ու կացի, ընկերների հետ խաղալիս, գործ կատարելիս, պէտք է այնպէս պատրաստել՝ որ նրանք մեծանալիս, կեանքի խնջոյքի մէջ ոչ թէ հիւրեր, այլ տան տէրեր, կառավարողներ լինին: *Լինել մարդ նշանակում է լինել կոռուղ, աշխատող եւ զէնքեր ունեցող:*

Կեանքը գեղեցիկ, հաճելի է մարդուն այն ժամանակ, երբ նա աշխատանքի հետ կապուած է, երբ աշխատանքի պլանուղը տեսնում, վայելում է. այլապէս, կեանքի իսկական աղբ համը պակաս է: Հենց այս պատճառով, տղաների խաղալու ժամանակ պէտք է այնպէս առաջնորդել որ նրանք չյոգնեն, չթուլանան. այլ պէտք է ոյժերը խաղերով զարգացնել, մկանները ամրացնել և նրանց կամքը զօրեղացնել: Մտողները, ըն-

տանիքները, դպրոցները պէտք է աշխատեն ամենից առաջ իրանց սաների մէջ աշխատելու ընդունակութիւնը առաջ տանեն: Ճշմարիտ է, գեղահասները տարիներով սովորելով գիտութիւն, պատրաստութիւն են ձեռք բերում, բայց միայն դրանք չեն նրանց համար ամենից թանկագին բաները, այլ հաստատուն, աշխատող ոյժ էլ պէտք է զարգացնել նրանց մէջ: Կանքի անողոք կուռի մէջ խորասուզուելու ժամանակ մտնուկների անգիր արած, չորուցամաք տեղեկութիւնները այնչափ պէտքական չեն լինի, այլ շուտով մոռացոււմ, գնում են: Սրա հակառակ, երբ նրանց ոյժերն ու ընդունակութիւնները, կանոնաւոր աշխատանքի սովորեցրած, վարժեցրած լինին՝ այն ժամանակ նրանք նեղ հանգամանքների մէջ իրանց ստացած մտաւոր գրամագլուխը մշտական աշխատանքի ընդունակութեամբ՝ կարող են մեղմացնել, ուժերը պահել ու ապրել: Ուրեմն, պէտք է աշխատանքի միջոցով, ապագայ ժողովրդի ուժերը զարգացնել և կազմակերպելով առաջ տանի:

Աշխատանքից բղխում է կենսական ջրի աղբիւրը, այն աղբիւրը՝ որը մեր մարմինը ամրացնում և ոգևորութեան անսպառ աղբիւր դառնում: Աշխատանքը պարունակում է այնպիսի առողջացնող ոյժ, որ իրա հասցրած վէրքերը ինքն էլ բուժում է: Կանոնաւոր աշխատողի ոյժերը աւելի զօրեղանում է այն ժամանակ՝ երբ նա այդ կանոնաւոր գործադրում, շահեցնում է: Մկանունքների յոգնածութեան և աշխատանքի անհրաժեշտութեան մասին այսչափով բաւականանալով՝ անցնում իսկական խնդրին:

Ինչ բան է մտաւոր յոգնածութիւնը, երբ է առաջ դալիս և ինչ նշանակութիւն ունի մարդու յառաջադիմութեան և զարգացման համար:

Երբ մէկը ուժերը լարած աշխատում, յոգնում է, նա նոյն եռանդով և նոյն չափով հանգստանալու համար պէտք է մտածէ: Որովհետեւ մկանունքները առանց նեարդերի իրանք իրանց չարժուել, աշխատել չեն կարող, դրա համար երբ մկանունքները յոգնում են, յոգնում են նոյնպէս նրանց կառավարող նեարդերը: սրանց հրաման տուող կենդրոններն էլ գտնւում են ուղեղի որևէ մասերում: Երբ սրանց հրամաններ կատարող նեարդերը յոգնում, թուլանում են՝ նշանակում է իրանք էլ թուլացած, անզօր են և չեն կարող նոր ուժով հրամաններ արձակել, գործ, աշխատանք կատարել տալ: Ուրեմն, երբ մկա-

նունքները յոգնում են, յոգնում են նոյնպէս նեարդերը և նրանց կեդրոնները: Ամեն անգամ, երբ կամաւոր գործ ենք կատարում, մի որոշ չափով յոգնում է նեարդային համակարգութիւնը և որչափ աշխատանքը երկար, ծանր լինի, այնչափ էլ նեարդերը յոգնում, թուլանում են: Ուրիշ խօսքով, որչափ մկանունքների գործողութիւնը թուլանում, ցածրանում է, այնչափ էլ նրանց հետ կապուած նեարդերի լարուած դրութիւնը բարձրանում է: Աշխատելու ժամանակ, մկանունքների մէջ հետզհետէ կտգւում, առաջ է գալիս, վնասակար, թիւնաւոր նիւթ, որը կամաց կամաց ալդելով մկանունքներ կառավարող նեարդերի վրայ. թուլացնում, արգելում են գործելու: Այդ վնասակար նիւթը միայն մկանունքների մէջ չի մնում, այլ հետզհետէ տարածւում է չորս կողմի բջիջների մէջ և արեան միջոցով մարմնի զանազան մասերում պտոյտներ անելով՝ ամեն տեղ նոյն վատ աշխատանք պահասեցնող ազդեցութիւնն է անում. դրա համար էլ նորից կազդուրուելու համար շատ ժամանակ է պէտք: Երբ մինչև յոգնելու աստիճան չենք աշխատում, այլ ժամանակ առ ժամանակ հանգստանում, նորից սկսում և այսպէս շարունակում ենք՝ էլ ծանր յոգնածութիւն առաջ չի գալ և առաջն առնելն էլ շատ հեշտ է լինում: Ամեն անգամ, երբ ֆիզիքական մտաւոր աշխատանք է կատարւում, միշտ էլ որոշ չափով յոգնածութիւն է առաջ գալիս: Ինչպէս ֆիզիքական յոգնածութեան պատճառը մկանունքների մէջ առաջ եկած թունաւոր նիւթ է համարւում, այնպէս էլ մտաւոր յոգնածութեան պատճառը, ենթադրւում է, թէ ուղեղի մտաւոր աշխատանքի ժամանակ ուղեղի բջիջներից արտադրուած թունաւոր նիւթն է: Ուրեմն, ֆիզիքական և մտաւոր աշխատանքի ժամանակ նման նիւթեր են առաջ գալիս և երկուսն էլ յոգնածութեան պատճառ դառնում: Աշխատանքն որչափ էլ թեթեւ լինի, եթէ երկար շարունակուի, դարձեալ յոգնածութիւն է առաջ բերում. սրա հակառակ, որչափ կարճ կամ հանգստութեամբ կատարուի՝ այնչափ էլ աննշմարելի յոգնածութիւն է առաջ գալիս:

Այսպիսի դէպքերում շատ մեծ նշանակութիւն ունի մարդու կազմուածքը, կենցաղավարութիւնը, տարուայ ժամանակը, օրուայ եղանակը, զանազան պատահական դէպքեր, անկանոնքունը, չափազանցութիւնները և այլն: Չնայելով սրանց, բայց և այնպէս, յոգնածութիւնը ամեն մարդու համար է և իւրաքանչիւր ոք որոշ չափով դրան ենթարկւում է: Եթէ մարդկանց

իրանց յոգնելու աստիճանի համեմատ խմբերի բաժանենք, կը տեսնենք, որ նրանք զանազան աշխատանքի ժամանակ՝ դարձեալ միևնոյն օրէնքին են ենթակայ։ Արդէն առանձին գործիքներով ցոյց տրուած է, որ մտաւոր աշխատանքից յետոյ՝ անմիջապէս մկանունքների ոյժը պակասում է. իսկ մտաւոր յոգնածութիւնից յետոյ՝ մկանունքները զգալի կերպով թուլանում են։ Այսպէս ուրեմն, մտաւոր յոգնածութիւնն էլ իր կողմից ազդում է մկանունքների վրայ. դրա համար էլ, մտաւոր ծանրաբեռնուած մարդը, մարմնով թոյլ, վտիտ և նիհար է լինում։ Պրօֆէսօր Մօսօն ¹⁾ առաջին անգամ ցոյց տուեց ֆիզիքական և մտաւոր յոգնածութեան մէջ եղած սերտ կապը և նրա նշանակութիւնը։ Նրա կարծիքով, երբ մարդ մտաւոր սաստիկ լաբուած գրութեան է, այն ժամանակ մկանունքների աշխատանքի յաջողութիւնը պակասում է և ընդհակառակը, երբ երկարատե ֆիզիքական աշխատանքով է զբաղուած՝ մտաւոր ընդունակութիւնները զգալի կերպով ցածրանում են։ Այս երևոյթներն այսպէս են բացատրւում. որովհետև մկանունքները իւրաքանչիւր գործողութիւն, աշխատանք, կատարում են նեարդերի միջոցով, դրա համար ամեն մի ֆիզիքական գործունէութեան միջոցին նեարդերն էլ յոգնում են։ Միւս կողմից, ուղեղի յոգնածութիւնը թուլացնում է մկանունքների շարժողութեան ոյժը։ Շատ անգամ մտաւոր աշխատանքը կամ որեէ գրքի ընթերցանութիւնը այնչափ մեզ հետաքրքրում, գրաւում է, որ մեր քունը փախցնում է, հեռացնում է յոգնածութեան միտքը և մենք շատ լաւ ենք զգում. ընդհակառակը, երբեմն էլ ֆիզիքական աշխատանքը կարծես հեռացնում է մտաւորի յոգնածութիւնը։ Իսկապէս երկու գրութիւնն էլ խաբուսիկ է և գրաւիչ, քանի որ դրանից յետոյ յոգնածութիւնն աւելի սաստիկ է լինում և բոլոր նշաններն էլ զգալի կերպով տեսնում ենք։ Այսպէս շատ անգամ պատահել եմ աշակերտների, որոնք երբեմն այնպիսի անմիտ, կցկտուր կերպով են խօսում և իրանց միտքը կիսատ պռատ արտայայտում՝ որ օտարն անշուշտ հոգեկան հիւանդի տեղ կընդունէր. այն ինչ, երբ պատճառները պարզուում են՝ ամեն ինչ հասկանալի է դառնում։ Մի անգամ ծանօթ աղջիկներիցս մէկը, ուզում էր մի բան հաղորդել. նա այնպէս անկապ, կցկտուր էր խօսում, որ ես ոչինչ չհաս-

¹⁾ Mosso-Die Ermüdung.

կացայ: Տեսնելով զարմանքս, բարկացած հեռացաւ: Մի քանի ժամից յետոյ, երբ հարցրի առաւօտուայ դրութեան պատճառը՝ նա ժպտալով յայտնեց. «մտքերս շատ ցրուած էին և չէի կարող կանոնաւոր կենդրոնանալ, որովհետև մինչև առաւօտուայ ժամը չորսը ուրեմն ամբողջ գիշերը, մի հետաքրքիր վեպի ընթերցանութեամբ էի պարապած»: Իմ աշակերտներիցս մէկի վրայ կատարած դիտողութիւններից երևաց, որ նրա թուլանալու և չկեդրոնանալու պատճառը, անյագ և անյարմար ընտրութեամբ վեպեր կարգալն էր: Նա սիրահարուած էր, իր մտքին ու ցանկութիւններին պաշար տուողը՝ այդ ուղղութեամբ գրքերի ընթերցանութիւնն էր եղել: Մի ուրիշ ընդունակ աշակերտ, դաս պատմելիս, մէկ էլ կանգնում չէր կարող շարունակել. սրտի բարկութիւնից խեղճը լալիս էր և ընկերներն էլ վկայում էին, որ նա շատ է սովորել: Այս բանը բաւականին երկար միջոց կրկնուեց, վերջը պարզ կերպով երևաց նրա մշտաւոր յոգնած լինելը: Այս տղան մի քանի առարկաներ անհասկանալի լինելու պատճառով՝ ստիպուած շարունակ անգիր է արել, որ գոնէ գրքի խօսքերով կարողանայ արտայայտել և ուսուցչի միաւորներից ու յանդիմանութիւններից ազատուի: Այս աշակերտը սառստիկ նեարդային էր դարձել: Մի շատ ընդունակ աշակերտուհի տարիներով դպրոցում առաջինն էր համարուում. վերջին տարիներում միշտ զանգատուում էր. թէ սովորածը միտքը չի մնում. երեկոյեան իմացածը, առաւօտեան մոռանում էր, այնպէս որ, այժմ նա՝ ստիպուած դասից առաջ կամ առաւօտներն էր սովորում և հազիւ հազ բաւարար աշակերտուհի համարուում: Պրօֆէսոր Մօսօն, իր գեղեցիկ աշխատութեան մէջ ֆիզիօլօգիական մոլորութիւն է համարում այն ուսուցիչների ու մարդկանց վարմունքը, երբ մանկան մտաւոր յոգնածութիւնը թեթեւացնելու հանգստացնելու համար, մարմնամարզութեամբ կամ սրանց նման մկանունքներ լարող խաղերով են զբաղեցնում: Չէ՞ որ մկանունքները լարուելով պէտք է ստիպել յոգնած նեարդերին և նրանց կառավարող կեդրոններին գործ կատարել և զրանով, ինչպէս իմացանք, թունաւոր նիւթ արտադրելով՝ աւելի թուլացրում են նեարդային հիւստածներն ու մկանունքները: Սրա նման էլ, երբեմն տգէտ առաջնորդները, ծնողները մանուկներին ֆիզիքապէս աշխատեցնելուց, յոգնեցնելուց յետոյ՝ կարծում են, թէ նրանք մտաւոր կերպով հանգստացած են և ստիպում են նրանց նստել, պտ-

րապել: Ո՛րպիսի թիւրիմացութիւն: Խեղճերը ստիպուած յոգնած գլուխները լարում են, որ մի բան սովորեն՝ որպէս զի հետեւեալ օրուայ պատիժներից յանդիմանութիւններից ազատուեն: Ի՞նչ օգուտ, երբ աշխատեն էլ, չաշխատեն էլ, դարձեալ իրանք են տուժելու. այսինքն կամ բարոյապէս պիտի յանդիմանուեն կամ մարմնի այս կամ այն մասը թուլացնեն: Պրօֆէսօր Կրեպելին ¹⁾ արդէն հաստատուն փաստերով ապացուցել է, որ երկու ժամուայ մանգալը դեռահասներին մտաւոր կերպով այնչափ է յոգնեցնում, որչափ մի ժամուայ թուաբանական խնդիրներ վճռելը: Գրեթե իր հետազօտութիւններով դրական կերպով ցոյց տուեց, թէ ինչպէս ֆիզիքական և մտաւոր աշխատանքը մէկմէկու վրայ վատ են ազդում և թուլացնում: Պրօֆէսօր Յիեն նոյն բանը ապացուցեց իր էսսե զի օ մ ե տ ր հնարած գործիքով:

Հասարակ, պարզ դիտողութիւններով անգամ, պարզ կը տեսնենք մտաւոր և ֆիզիքական աշխատանքից առաջացած նշանները, բայց այս մասին յետոյ: Եթէ յոգնածութեան վերաբերեալ կարծիքներ ի մի հաւաքենք, մօտաւորապէս հետեւեալ եզրակացութիւնն է դուրս գալիս: Թէ ինչ բան է սաստիկ յոգնածութիւնը և ինչպէս կարելի է ճիշտ բացատրել, այդ դեռ վերջնականապէս դրական կերպով պարզած չէ. միայն վիտական փորձերն ու տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս, որ յոգնածութեան ժամանակ մեր մէջ երկու գործողութիւն է կատարւում: Մարմնի մէջ կատարուող գործողութիւնները, բարդ նիւթերը բաժանում, լուծում են իրանց սկզբնական բաղկացուցիչ մասերին և գործադրում են. այդ պատճառով էլ, իւրաքանչիւր ֆիզիքական և մտաւոր աշխատանքի ժամանակ ուժի պաշարը հետզհետէ սպառւում է և նոր ուժ տուող նիւթի կարիք է գգացւում. ճիշտ այնպէս, ինչպէս շոգեմեքենայի աշխատելու ժամանակ վառուող նիւթերը ոյժ և գոժ է առաջ բերում. նիւթի պակասելու հետ, մեքենայի գործունէութիւնը դանդաղում, կանգնում է և գործելու համար նոր նիւթ է պահանջում:

Մարմինը առանց նիւթերի, այսինքն սննդի, չի կարող գործել. ուրեմն. անհրաժեշտ է նիւթեր մատակարարել: Այս էլ պէտք է ինկատի ունենանք, որ մարմնի մէջ լուծուող նիւթերից մի քանիսը, կազմուածքի վրայ ազդում են որպէս թոյներ:

¹⁾ Kraepelin Uber geistige Arbeit.

և դրանով պակասեցնում են մարմնի աշխատող ոյժը: Մի քանի դէպքերում, այս թունաւորման առաջը կարելի է առնել այն ժամանակ, երբ մկանունքներին կարճ ժամանակ հանգստութիւն տանք: Մարդու ոյժը միայն այն ժամանակ է սպառւում, երբ մարմինը իր առողջութիւնը պահելու համար աւելի սնունդ է գործ դնում, իսկ արիւնից քիչ ստանում. այսպիսի դէպքերում մարմնի գործունէութիւնը յաջող չի լինի և հետզհետէ կը պակասի և կը թուլանայ: Առօրեայ փորձերը ցոյց են տալիս, որ կարճ աշխատանքից յետոյ, յոգնածութեան նշանները շատ շուտ են անցնում: իսկ երբ աշխատանքը երկար է շարունակւում՝ այն ժամանակ յոգնածութիւն է առաջ գալիս: Բացի դրանից, կարելի ասել, որ մարդու և զարգացած կենդանիների ուղեղի մէջ արթուն ժամանակ սնունդն աւելի շատ է գործ ածւում, քան ստանում. սրանից է յառաջ է գալիս յոգնածութիւն, իսկ այս միայն քնելով կարելի է վերացնել: Այս ամենից պարզ երևում է, որ յոգնածութիւնը աշխատանքի անբաժան ընկերն է. ուրեմն, որտեղ կայ աշխատանք, այնտեղ կայ անպատճառ յոգնածութիւն: Եթէ ուղեւանք բոլորովին յոգնածութիւնից ազատուել, նշանակում է, պէտք է աշխատանքից փախչել, անգամ չապրել, քանի որ ապրել առանց աշխատանքի անհնարին է: Այսպիսի ենթագրութիւն իմրկէ ոչ մի ժամանակ չպիտի դուրս բերենք. այլ հարցն այն է, թէ ինչ չափով պէտք է աշխատենք և չափից դուրս աշխատելը ինչ աստիճանի վնասակար է: Սովորական փորձերը ցոյց են տալիս երբ յոգնած մանուկների հետ շարունակում ենք պաշապել, այն ժամանակ նրանք ամենասովորական հարցերին չեն կարող արագ պատասխանել և շուտով ըմբռնել. այդ միջոցին կատարած գործը միանգամայն աւելորդ, ապարդիւն է անցնում: Սրա հակառակ, եթէ նոյն գործը նրանց թարմ ժամանակ կատարենք, անհամեմատ աւելի արդիւնք կստացուի: Այս պատճառով է արած դպրոցներում դասամիջոցները, առարկաների կանոնաւոր դասաւորութիւնը: Յայտնի է նոյնպէս, որ զանազան առարկաներ, որոշ աստիճանի յոգնածութիւն են պատճառում: Դրեսբախ, այս բաները կանոնաւոր, հաստատ փաստերով ապացուցեց: Նա դրանով միջոց տուեց աւելի լուրջ, ծանր դասերը աշակերտների թարմ ժամերին նշանակել և ընդհակառակը: Այս միջոցով, նա աշակերտների հանգստութեանը մեծ զարկ տուեց: Նոյնպէս էլ Կէմսի, իր էն էր գ ի օ գ ըր ա ֆ

գործիքով ապացուցեց, որ մաթեմատիկայի և մարմնամարզութեան դասերը ամենից արագ և շատ, մկանունքների յոգնածութիւն են պատճառում: Եւ այն ինչ պատմութիւնը, աշխարհագրութիւնը, բնական գիտութիւնները հանգստութեան համար աւելի բարեյաջող միջոցներ են: Այս տեսակէտով, լեզուները միջին տեղն են բռնում. երգեցողութիւնը, նկարչութիւնը զգալի կերպով յոգնեցնում են այն տղաներին՝ որոնք լաւ են աշխատում:

Ա. ՁԻԼԻՆԿԱՐԵԱՆ

(Գը շարունակուի)

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ

Ա. Ահարոնեանի երկերը.

Թէև հայը ապիկար է ազգային-հասարակական խնդիրներում, հայ հարուստը ժլատ է ընդհանուրի օգտին որ և է զոհաբերութիւն անելիս և շուայլ իւր անձնական հաճութեան համար, եսական ու կեղծաւոր է հայ ինտելլիգենտը. սակայն դարձեալ ընդհանուր բնաւորութիւն ունեցող հարցերը միշտ յայտնի չափով գրաւել են հայի ուշադրութիւնը և ոչ ոք անմասնակից չէ մնացել այդ հարցերին: Վերջին քառորդ դարում հայ հասարակութեան ուշադրութիւնը գլխաւորապէս գրաւել էր և շարունակում է գրաւել Բերլինի դաշնադրութեամբ լոյս աշխարհ դուրս եկած հայկական խնդիրը, որ այնքան աղետաբեր հետեւանքներ ունեցաւ մեր տաճկահայ եղբայրների համար: Խնդիրը ի հարկէ ինքը ծագեց կեանքի էական կարիքից և շատ բնական էր այդ հարցի արտայայտութիւնը: Յետագայ զարգացումը այդ խնդրի և քաղաքական անբարեպատեհ հանգամանքները միացած մեր դործունէութեան մէջ տեղի ունեցած սխալների հետ ստեղծեցին այն թշուառութիւնները, որ հայկական կոտորածների անուն են կրում: Տաճիկ կառավարութիւնը յղացաւ մի տմարդի և միանգամայն իւր շահերին էլ վնասակար գաղափար — կոտորել իւր հայ հպատակներին նրանց թիւը պակասեցնելու դիտմամբ, որպէս զի հայկական խնդիր այլ ևս չլինի: Հետեւանքները ի հարկէ չարդարացրին տաճկի ձգտումները, ժամանակաւորապէս միայն, այն էլ քաղաքական յաջող կոմբինացիաների շնորհիւ, խնդիրը յետաձգուեցաւ ապագայում աւելի զօրեղ կերպով երևան գալու համար:

Տաճիկը մոռացաւ, որ այժմ արդէն անկարելի է Հերովդէսի ժամանակների միջոցներով երկիր կառավարել: Հետեանքը աղետաբեր եղաւ թէ անմեղ ժողովրդի համար և թէ նոյն իսկ տաճիկ կառավարութեան համար, որ այսօր այլ ևս չէ կարող առանց որ և է ուրիշ պետութեան հովանաւորութեան ապրել: Իսկ երկիրը աւերեց և անմիտ գազանութիւնների զոհ գնացին հորիւր հազարաւոր խաղաղ և անմեղ հայատակներ, որոնց տեղը այսօր-վաղը գերմանացիք կամ ուրիշները պիտի բռնեն, եթէ տաճիկ կառավարութիւնը օր առաջ չիւրազործի հաստատ ըէֆօրմներ: Հայկական կոտորածների սարսափը տարածուեց աշխարհի բոլոր կողմերը, բոլոր եւրոպական մամուլը արձանագրեց բազմաչարչար հայի գլխին եկած արհաւիրքը: Բնական չէ ուրեմն, որ մեր մամուլը և գրականութիւնն էլ արձագանք տուեց հայրենի երկրին հասած աղէտներին: Աերջին տարուայ ընթացքում տեղի ունեցած վերջին կոտորածները և առիթ տուեցին գաղթականութեան նոր հոսանքի, որի մի տուտը ոչ միայն մեր երկիրը մտաւ, այլ և Ամերիկա մտաւ: Ահա այս գաղթականութեան զոհերի կրած տառապանքների և թշուառութիւնների երգիչն է հանգիստնում Ահարոնեանը, որի գրուածներին մենք կամենում ենք մի քանի անաչառ տողեր նուիրել: Դեռ Ահարոնեանը շատ երիտասարդ է իբրև գրող և դեռ շատ ժամանակ կայ նրան մանրամասն քննադատութեան ենթարկելու: Առ այժմ մենք կամենում ենք միայն ընդհանուր գծերով բնորոշել նրա երկերը և ցոյց տալ նրա թերութիւնները, որոնք կարող են ապագայում կորստաբեր լինել նրա տաղանդի համար, եթէ լուրջ ուշադրութեան չարժանանան հեղինակի կողմից: Ահարոնեանի բոլոր գրուածները երկու մասի կարելի է բաժանել: Մի քանի պատկերները վերաբերում են մեր երկիրը գաղթած թշուառների վիճակին և նրանց կրած տառապանքների մասին են խօսում, իսկ միւս մասը բռն երկրում կատարուած աւերմունքների մասին գրուածներ են: Մենք, ղիտմամբ չենք ասում, որ Ահարոնեանի գրուածները գաղթականների կեանքի լիակատար պատկերներ են կամ բռն երկրում կատարուած աւեր-

մունքների հարուստ գիտողութիւններ: Գաղթականների մասին գրածներն են «Դարձը», «Նորածինը», «Քաջագիւղը», «Պուտ մը կաթ», «Փշուր ըմխաց», «Բաշօն», իսկ բուն երկրի մէջ տեղի ուննցած անցքերին են վերաբերում «Հարեանները», «Ռաշիգը», «Աքաղաղը», «Զնգանում», «Սև օրեր», «Խաւարես լուսին» և «Դարաւոր Կաղնին».— Նախ քան հեղինակի երկերի բովանդակութեան մասին խօսելը՝ աւելորդ չի լինի մի քանի տարական հասկացողութիւններ յիշել գեղարուեստական գրականութեան մասին: Վէպը կամ բանաստեղծութիւնը նկարագրում է մարդկային կեանքի, բնաւորութեան, զգացմունքների ու մտքերի պատկերը: Որքան պարզ, որքան լիակատար և որքան բազմակողմանի և ճշգրիտ է հեղինակի նկարագիրը—այնքան զօրեղ է նրա ազդեցութիւնը և այնքան մեծ է նրա երկերի արժէքը: Մասնաւորապէս քնարերգու-բանաստեղծը, լիրիկը, զգացմունքների արտայայտիչ է և որքան խորն է թափանցում նա իւր երգերով ընթերցողի հոգին՝ և նրա մէջ զարթեցնում իւր կրած խոհերը և վրդովմունքները այնքան էլ նա տաղանդաւոր է:

Գալով մեր հեղինակի երկերին՝ շատ դժուար է որոշել նրանց ընդհանուր բնաւորութիւնը: Նրանք ոչ վէպեր են և ոչ քնարերգութիւն: Աւելի շուտ Ահարոնեանը պրոզայով երգեր է գրում, զգացմունքներ է արծարծում: Կեանքի պատկեր, բնաւորութեան նկարագիր, հոգեբանական էտիւդ կամ զգացմունքների վերլուծում չկայ նրա գրածների մէջ: Մի կողմից կեանքի կտորներ, դէպքեր, միջնագէպեր, զգացմունքների ալիքներ, իսկ միւս կողմից երեւակայութիւն, հնարովի և չափազանցած և շատ անգամ էլ անբնական կամ անհաւանական գրութիւններ և առասպելախառն փաստեր:

Հեղինակի առաջին շրջանի գրածները, երբոր նա անձամբ ականատես է եղել գաղթականների կեանքին և նրանց պատմութիւնների թարմ տպաւորութեան տակ է եղել, կրում են իսկական բանաստեղծութեան կնիք, նրանք աւելի կենդանի պատկերների, աւելի պարզ գրուած և զգացուած երգերի տպաւորութիւն են անում:

Այսպէս օրինակ՝ «Պատկերներ» վերնագիր ունեցող հատորը համարեա ամբողջապէս աւելի բնական պատկերներ են, նրանցից աւելի կեանքի հոտ է գալիս քան թէ յետագայ գրուածներին, որոնք արդէն ֆանտազիայի արգասիքներ են և աւելի հէքիաթի բնաւորութիւն են կրում և առասպելի տպաւորութիւն անում: Առաջին հատորի մէջ հետեւեալ անբնական կոորներն ենք նկատում, որ գեղարուեստի տեսակէտից անախորժ տպաւորութիւն է գործում: «Հարեաններ» յօդուածի բովանդակութիւնից իմանում ենք, որ մի անյալտ գիւղում, որի ոչ տեղը և ոչ նկարագիրը կայ, բայց ի հարկէ, պէտք է ենթադրել, որ անցքը պատահում է ծանկատանում, ապրում էին երկու բարեկամներ — Մարտոն և Յովակը: Սրանցից առաջինը սաստիկ չէր սիրում քրդերին, իսկ երկրորդը շատ բարեկամ էր քրդերի հետ և այս մասին երկու բարեկամ գիւղացիք միշտ վիճում էին: Յովակը մինչև անգամ միշտ բժշկութիւններ էր անում քրդերի մէջ, որովհետև լաւ «ընդչի» էր և հմտութեամբ բժշկում էր մարմնի կոտրված և ջարդուած վերքերը: Մի անգամ Յովակի մի բարեկամ քուրդի, Ռըզգոյի ոտը կոտրւում է և նա ամբողջ քառասուն օր գալիս է պարկում Յովակի տանը և վերջինս նրան խնամում է և բժշկում: Այս միջնագէտի ժամանակ Մարտոն շատ բարկանում է իւր բարեկամի վրայ, որ նա քուրդ Ռըզգոյի համար իւր գործից անգամ յետ է ընկնում և սակաւ է պատահում Յովակին: Երբոր Ռըզգոն բժշկւում է և գնում՝ արդէն աշունքը վերջանալու վերայ է լինում և խեղճ Յովակը ուշացած է լինում և շտապում է իւր տրտը վարելու: Մարտոն էլ առանց իմաց տալու բարեկամին իւր երկու եզները հետ գնում է Յովակին օգնութեան և երկու բարեկամները սկսում են վարել հողը: Այսօր էլ նրանց մէջ տեղի է ունենում սովորական վէճը քրդերի մասին և ահա Մարտոյի տասածները պիտի արդարանան: Հագիւ առողջացած Ռըզգոն իւր երկու ուրիշ ընկերների հետ գալիս է Յովակի և Մարտոյի եզները խլելու՝ պատճառաբանելով որ Սաւմբօլից հրաման է եկել հայերին կողոպտելու և միւսնոյն է մէկը պիտի տանի Յովակի եզները: Բայց

այս չէ կատաղեցնում Յովակին, որ իրենից բարերարուած քուրդը ալդախի տմարդութիւն է անում, ալլ այն, որ Ռըզզոն ուզում է տանել և Մարտոյի եղները: Յովակը սպանում է Ռըզզոյին, իսկ նրա ընկեր քուրդը Յովակին է սպանում և եղները տանում, իսկ Մարտոն Յովակի դիակը իւր մէջքի վրայ բերում է գիւղը: Եթէ պատկերի նպատակն է կոտորածների և կողոպուտների ընդհանուր գոյնը և պատճառների նկարագիրը—այն ժամանակ ոչինչ կարիք չկայ, որ կողոպտող քիւրդը հայից բարերարուած Ռըզզոն լինէր, և այն էլ նրա «քերվան» որ այսուամենայնիւ անհաւանական է: Այսպիսի քիւրդ կարող է ի հարկէ լինել, բայց ոչ իբրև քիւրդի տիպ, ալլ բացառութիւն: Յովակի եղները կարող էր և մի ուրիշ քիւրդ տանել և պատկերը ոչինչ չէր կորցնի, ալլ ընդհակառակը աւելի բնական կլինէր և հեղինակի սիրած Մարտոյի ատելութիւնը դէպի քիւրդը դարձեալ արդարացած կլինէր: Սա պատկերի տպաւորութիւնը ոչ թէ զօրեղացնում է, ալլ թուլացնում է: «Նորածին» պատկերի մէջ, ուր նկարագրւում մի գիւղի փախուստ դէպի Ռուսաստանի սահմանները, գաղթականներին հալածում է քրդերի հրոսակը, ուստի նրանք շտապով աշխատում են բարձրանալ սահմանակից լեռան գագաթը, բայց նրանց մէջ մի կին երկունքով բռնւում է: Նրան շրջապատում են և օգնում ծնելու: Սակայն հալածող քրդերի մօտենալը այնքան շփոթեցնում է նրանց, որ գլխիկոր փախչում են տանելով իրանց հետ ծննդկանին, բայց նորածին մանուկին մոռանում են խոտերի մէջ, իսկ երբոր առաւօտը գալիս են երեխային գտնելու՝ նա արդէն մեռած է լինում: «Որքան կարճ կեանք, բայց և որքան թշուտ» ասում է բոմանտիկ բանաստեղծը արկածը պատմող գաղթականի բերանով: Որ ընդհանուր արհաւիրքի ժամանակ երեխաներ կարող են մեռնել—սա շատ բնական է, բոլորովին կարիք չկար նրան մոռանալու, մանուկը հէնց մօր ձեռքերին ցրտից էլ կարող էր մեռնել: «Բաշօն» պատկերի մէջ նկարագրած է մի գաղթական Ղըզրսն, որ Ռուսաստանում մի քրդի ձեռքին տեսնում է իրանից կողոպտած «Բաշօ» անունով եղը և նրա թուր Թումօն լալով բռն-

նում է իւր սիրած «Բաշօ»ին, բայց քիւրդը չի տալիս, իսկ Արզրօն յարձակում է քրդի վրայ և կոկորդից բռնում ու խեղդում: Այս յանցանքի համար նրան բանտ են տանում, իսկ Թումօն մնում է արտասուքը աչքերին բանտի դրանը նստած: Այս Արզրօյի պատմութեան մէջ հետեւեալ կտորը մանկական կամ հիւանդ երեւակայութեան արգասիք է և գեղարուեստական տակտի կատարեալ բացակայութիւն է ապացուցանում: Արզրօն մի որսորդ գիւղացի էր: Մի անգամ քրդերը սպանել էին դաշտում նրա որդուն, որի փոխարէն նա երկար թափառելուց յետոյ գտնում է իւր թշնամի քրդին, սպանում է նրան և արիւնից մի բուռը խմում: Նրա բացակայութեան ժամանակ քրդերը յարձակում են նրա տան վրայ և տանում են նրա աղջկան և հարսին: Իւր ընտանեկան պատիւը վերականգնելու ոչ մի հնար չի գտնում Արզրօն, ուստի երբոր գտնում է քրդերի մէջ իւր հարսին և աղջկան՝ նրանց իւր ձեռքով սպանում է և վերադառնում գիւղը ու իւր բոլոր ունեցած չունեցածը ժողովում է թոնրի մէջ վառում և մանուկ Թումօյի ձեռքից բռնած գաղթում է հայրենի երկրից: Ի՞նչ է այս Արզրօն, դիւցազն թէ գազան — եթէ ուշագրութեամբ քննելու լինինք այս պատկերը՝ կամայական մայ գիտելու ենք, որ բանաստեղծական տակտի բացակայութիւնն է, որ փչացնում է շատ յաջող վերցրած սիւժէտի տպաւորութիւնը: Շատ բնական է, որ քիւրդը սահմանակից գաւառում թալանած մի եզէր առել, որ բերել էր շուկայ ծախելու և այստեղ գաղթական երեխան լացով ճանաչում է իրենց Բաշօին: Այս տեսարանը ինքն ըստ ինքեան շատ բաւական էր ցանկալի նպատակին հասնելու, յայտնի համակրութիւն դէպի թշուառ գաղթականը զարթեցնելու համար:

Բոլորովին աւելորդ էր նույնպէս Արզրօյին բանտ ուղարկելը: Այս պատկերի վրայ մենք աւելի կսնգ առանք, որովհետեւ սա Ս.Հարոնեանի սիրուն առակներից մէկն է: Բացառիկ դրութիւնների, անբնական դէպքերի և եղեռնագործութիւնների կարծես սիրահար է մեր բանաստեղծը: «Ձնդանում» ասած պատմութեան մէջ հեղինակի ծանօթ ներսէսը առարկում է նրան իւր բան-

տարկութեան մասին, որ ի հարկէ հայկական խնդրի հետ կապ ունի: Շատ հետաքրքրական կլինէր ի հարկէ, եթէ հեղինակի բարեկամ Ներսէսը պարզ, հասարակ և անկեղծ կերպով պատմէր իւր գլխի եկածը, տոճկական բանտերի և դատաւարութեան ձևերը և կարգ ու սարքը, իւր բանտարկութեան հանգամանքները և այլն և այլն: Բայց այս բոլորը բացակայում են: Առանց որ և է կարիքի և բւոյրովին պատկերի գաղափարի և պատկերի ընդհանուր ընթացքի հետ ոչ մի կապ չունեցող մի արկած բոլորովին ահա փչացնում է և նսեմացնում գրուածքի արժէքը: Բանտում Ներսէսը ծանօթանում է մի յոյն բանտարկեալի հետ: Այս յոյն Միխալօն բարեկամանում է Ներսէսի հետ և նրանից մի դանակ է խնդրում: Ներսէսը դանակը առնել է տալիս և ընծայում բարեկամին: Միխալօն իմանում է, որ այն դաւաճանը, որ իւր եղբորը ևս բանտ նստեցնելու պատճառ էր դարձել, բանտ է ընկել և վերևի յարկում է նստեցրած: Ահա մի գիշեր Միխալօն դանակը ձեռքին բարձրանում է իւր թըշնամուն սպանելու, բայց սխալմամբ սպանում է իւր եղբորը որ նոյնպէս այդտեղ էր բանտարկուած: Այս ինչ սէր է դէպի եղբունագործութիւնը, ինչի համար է այս պատմութիւնը: Կեանքում անբնական դիպուածներ, սխալ սպանութիւններ, վայրենի և անմիտ գործողութիւններ միլիօնաւոր անգամ կարող են տեղի ունենալ, բայց առանց որ և է գաղափարի, առանց որ և է նպատակի և առանց որևէ յարաբերութեան երկի գլխաւոր մտքի կամ նկարագրութեան հետ՝ այսպիսի դէպքերը գրուածքի մէջ խոթելը ոչ մի նշանակութիւն չունի: Սաստիկ չափազանցութիւնը նոյնպէս Ահարոնեանի յատկութիւններից մէկն է: Երկու պատճառով չարիքի չափազանցութիւնը վնասակար է, եթէ մինչև անգամ կեանքում և պատահում է ծայրահեղ չարիք: Նախ որովհետև հոգեբանական օրէնքով օրինակը վարակիչ է և հետևաբար չափազանցրած չարիքի նկարագրութիւնը ստեղծում է ընթերցողի մէջ ամեն բան մութ կերպով տեսնելու տրամադրութիւն և յուետեա հայեացք կեանքի մասին և երկրորդ որովհետև չափազանցութիւնը գրականութեան մէջ նոյնն է, ինչոր սուտը կեանքի մէջ: Որպէս

սուտը անդուրեկան է և մարդկային հոգին փչացնող ախտ, նույնպէս սաստիկ զարգացած գրականական երեւակայութիւնը, որ բնականութեան սահմանից անցնում է կամ բացառիկ երևոյթներ է նկարագրում, փչացնող է և վնասակար ամեն տեսակէտով:

Ահա թէ ինչու գեղարուեստական գրականութեան մէջ երեւակայութիւնը այն չափով է թանկագին ձիրք, որքան որ նա տիպական երևոյթներ է հնարում, բայց երբ երևակայութիւնը ստուծեան սահմանին է մօտենում՝ զրկւում է ձիրք լինելու յատկութիւնից և դառնում է սոսկ սուտ, որ միատեսակ տտելի է և վնասակար թէ կեանքում և թէ գրականութեան մէջ: Մասնաւորելով մեր խօսքերը Ահարոնեանի մասին, պէտք է ասենք, որ նա հայկական կոտորածներն է նիւթ վերցնում իւր գրուածների համար կամ կոտորածների արհաւիրքից փախած գաղթականի կեանքը: Նկարագրութեան շրջանը այնքան լայն է և իրական փաստերը այնքան զօրեղ են, որ իսկական երևոյթները և խոր զգացուած պատկերները հէնց իրանց մերկ իրականութեամբ էլ մեծ տպաւորութիւն պէտք է գործեն: Այս այնպէս լինելուց յետոյ տաղանդաւոր վիպասանը առանց անբնական ձևերի և չափազանցութիւնների դիմելու էլ հրաշալի երկեր կարող է ստեղծագործել: Կարիք չկար, որ հայի «քիրվա» քիւրդը սպանէր իւր քիրվային, որ քրդի համար նուիրական բարեկամութիւն է, որ քրդերը կենդանի երեխաներին ցորենի հորերի մէջ ածէին և ունեւորով էլ տրորէին ցորենը և ալլն և ալլն: Եթէ քրդի ոտի տակը կրնկնէին՝ նա ոչ միայն կտրորէր, այլ ասպատակութեան ժամանակ թրով վիզն էլ կկտրէր, բայց որ քուրդը պարապած լինէր հորերը լցնելու կենդանի մարդկանցով՝ սա բոլորովին տիպական փաստ չէ քրդի կեանքից: Նկարագրութեան այս եղանակը գրուածքը դարձնում է շինովի, հեղինակի զգացմունքները գրլխից թելադրած են երևում և ոչ սրտից բղխած, պատկերները ջղային են և ոչ զգացուած: Այս երևոյթների պատճառը նա է, որ Ահարոնեանը աւելի շատ է գրել միևնույն նիւթի մասին քան թէ նրան թույլ է տալիս նրա իրօք ունեցած գիտողութեան պաշարը և այս ե-

ընդթնների շրջանում նա այլ ևս ստեղծագործել չի կարող և աւելորդ էլ է որովհետև նա արդէն սկսել է կրկնութիւնների մէջ ընկնել:

Առաջին հատորի մէջ կայ «Ռաշիդ» անունով մի գիւցագներգութիւն, որի հերոս Ռաշիդը Աբովեանի Աղասու թոյլ նմանողութեամբ մի հերոս է, որ սակայն սիրահարուած է քիւրդ Նադօ աղայի Զարէ աղջկայ հետ: Զարէն էլի հարկէ սիրահարուում է վերջնականապէս Ռաշիդի վրայ, երբոր սա կարողանում է գնդակով զարկել զազանակի վրայ դրած նշանին: Չնայելով Զարէի շատ խելացի առաջարկութեանը՝ միասին փախել այդ երկրից, որովհետև այլ կերպ քիւրդ բէգի աղջիկը չի կարող հայ գիւղացու կիներ լինել՝ գիւցագն Ռաշիդը չի համաձայնում թողնել հայրենի գիւղը՝ վտանգաւոր ժամանակ առանց պաշապանութեան և մնում է: Շուտով Նադօ աղան միացած Ամին աղայի հետ աւերում են Ռաշիդի հայրենի Բանօն գիւղը, իսկ Ռաշիդը շատ քաջագործութիւններից յետոյ գերի է ընկնում և բանտարկւում է Նադօ աղայի գոմում: Ի՞նչ խօսք, որ Զարէն գիշերը տանում է Ռաշիդի ոտներին դրած «բխովի» բանալին և նրան միջոց է տալիս փախչելու, իսկ Ռաշիդը իւր նախկին ընկեր Աւօյի հետ ահագին կոտորածներ է անում և չնայելով, որ սպանում է նոյն իսկ Զարէի հօրը Նադօ աղային, բայց Զարէն՝ իմանալով Ռաշիդի պաշարուած դրութիւնը յանկարծ յայտնւում է նրա կողքին, երբոր Ռաշիդը համարեա մենակ սուրբ Աստուածածնի բլրի վերայից կռուելիս է լինում քրդերի ահագին հրոսակի դէմ: Այս անգամ հակառակ Ահարոնեանի սովորութեան նա յաղթանակը տալիս է հերոսին, որ գիժ մանիշակի ցուցմամբ զըտնում է մի գաղտնի ճանապարհ բլրից դէպի գետը և Ռաշիդը իւր Զարէի հետ այդ ճանապարհով ազատւում են քրդերի ձեռքից: Ահա ձեզ մի *deus ex machina*, որ ազատում է Ռաշիդին անխուսափելի կորստից: Այսպէս է հարկաւոր հեղինակին և նա գետնի տակից հանում է գիժ Մանուշակին, որ նա գաղտնի ճանապարհը ցոյց տալ հերոսին: Հետաքրքրականը այս պատմութեան մէջ քրդերի գազանութիւնների նկարագիրն է, որ ա-

մեն տեղ կրկնում է: Այս նկարագիրն էլ իւր անբնականութեամբ և անհաւանականութեամբ մանկական երևակայութեան տպաւորութիւն է թողնում:

Բանօն գիւղը կողոպտելուց և հրգեհնուց յետոյ քիւրդերը սկսում են դիակները կենդանի մնացածների հետ միասին ածել ցորենի հորերի մէջ: Ահա հեղինակի իսկական նկարագիրը: «Եւ ահա գլորում են մի հորի մէջ 10—15 մանուկներ, կանայք իրար վրայ, զոհները իրար կպած կախում են հորերի բերաններից թոյլ, անզօր թեւերով՝ աշխատելով չընկնել փուերի մէջ, փրկուել. կախում են դահիճների փէշերից, ձեռներից, բռնում են նրանց մերկ սրերի ծայրերից կրտսերտելով իրանց մատները: Հրացանների կոթերը և սրերի հարուածները նրանց գլորում են իրար վրայ և շուտով մի քանի հոգի շտապ շտապ հողը թափում են ձերանց վրայ: Հողի տակից երբեմն-երբեմն այստեղից-հանտեղից դուրս են ցլում մի երկու գլուխ, մի քանի ոտք կամ կծկուած բռունցքներ, տակից լսում են շատանելի ձայներ. և հողի շերտերը վերևից հաստաճում են ու հաստանում, իսկ նրա տակում կենդանի մեռածները կրծոտում են իրար, ծամում, պատռոտում իրանց սեփական մարմինը, ոլորում են հողի և արեան շաղախի մէջ, սոսկալի խուլ հոնդիւններ արձակում, որից մարդուս մազերն են դիզանում գլխին: Հողի շերտը դրսից տեղատեղ բարձր ու ցածր է լինում. աւելի վեր գտնուող թշուառներն են, որոնք գերմարդկային ճիգ են բանեցնում բարձրանալ, դահիճները զգոյշ են, նրանք հսկում են, շտապով կոխկոտում են ոտներով, տրորում են հաստացնում հողի շերտերը, բայց և այնպէս ստորերկրեայ նվազները, մահամերձ նուազած հառաջանքները շարունակում են լսուել ու լրտուել:—Մեզ թւում է, որ հայկական կոտորածների սարսափը նկարագրելու համար բոլորովին կարիք չկար ցորենի հորերի օգնութեան դիմելու: Այս դէպքում Արոնեանը քրդերից էլ կարծում ենք աւելի խստասիրտ է գտնւում և հազիւ թէ մի որ և է կոտորածի ժամանակ այս տեսարանը տեղի ունեցած լինի:

Սպանութիւնը ինքն ըստ ինքեան կարծում ենք

բաւական մեծ յանցանք է և զայլույթ զարթեցնող գործողութիւն, որպէս զի կոտորածի պատկերը այսպիսի կոպիտ և անգեղարուեստ նկարագրութեան քողով ներկելու կարիք չինի: Մի քանի ուրիշ գրուածների մէջ էլ ցորենի հորերը հանդէս են գալիս:

Առաջին հատորի մէջ, որ «Պատկերներ» վերնագիրն է կրում, աւելի կենդանի, աւելի բնական և աւելի պարզ պատկերներն են «Աքաղաղը», Քալաջ-Վուրդունի», «Պուտ մը կաթ», «Փշուր լմ խաց» «Բաշօն», — հեղինակի գրուածների երկրորդ հատորը կրում է «խեղճերը» վերնագիրը և պարունակում է հինգ պատկեր: Սրանցից «Դարձը», «Խաւարես լուսին» և «Դարաւոր կաղնին» իրական կեանքի պատկերների նկարագրութիւններ են խոր զգացմունքով գրած և տպաւորութիւն են գործում ընթերցողի վրայ:

Այս մեջոգրամների մէջ էլ չափազանցութիւններ կան, բայց ոչ այն չափով, որ երեսխայական Փանտագիայի արդիւնք լինին: Օրինակ համար չորրորդ պատկերի մէջ մի այնպիսի կաղնի է նկարագրուած, որ ոչ մի դար, այլ մի քանի դար կեանք ունեցող կաղնին էլ հազիւ թէ այդ մեծութիւնը ունենայ: Այս Մելիքեց կաղնին իւր «լայնատարած հովանու տակ ծածկում էր և տունը և գոմը և սրահը ամբողջապէս» ասում է հեղինակը: Մի գիւղական գոմ և սրահ ծածկելու համար՝ մի կաղնին այսուամենայնիւ փոքր կլինի: «Սև օրեր» պատմուածքը արդէն հէքիաթ է, որի հերոսուհին-Մարօն գեղեցկութեան մի հրաշք է, որի համար նրա սիրահար Մուսօն ամիսներով թափառում է քրդերի օբաները նրան գտնելու համար և իւր երգեցողութեան շնորհիւ վերջապէս գտնում է նրան քիւրդ Հիւսնի բէգի օբայում, նրան գիշերը սպանում է և ազատում Մարօին, բայց վրէժխնդիր քրդերի ձեռքից նրանք չեն կարողանում ազատուել: Դաւաճան Սրբէն, որ Մարօի փախցնելու էլ պատճառ էր դարձել, մատնում է նրանց տեղը՝ և սպանուած բէգի եղբայրները և մարդիկը կոտորում են Մարօի սիրական Մուսօյին և ընկերներին, իսկ Մարօն ընկնում է ծովը: Դաւաճան Սրբէն էլ ինքն իրան զցում է նոյն ծովը, որովհետև

այդտեղ էր ժալուի մէջ այն այրը, ուր տպաստանած էին Մուսոն իւր գիւղացիներով, իսկ նա արդէն նրանց մատնեց և կոտորել տուեց: «Մայրերը» մի փոքր երկարեցրած բայց գեղեցիկ պատկեր է նոյնպէս տաճկական կոտորածներից: Սուսանի որդին Սաքոն վաղուց է, որ գնացել է տանից և մի քանի գարուն սպասում է Մուսանը իւր արծիւ Սաքոյին, բայց նա չկայ: Մայրը ամեն օր Տիրամօր պատկերի առաջ ժամերով լալիս էր և աղօթում: Երկար տարիներ դժբաղդ մայրը սպասում էր և մի օր բուրդ գզող մարդուց լսում է մի երգ, որ յօրինուած է լինում քաջ Սաքոյի մահուան աւիթով: Սաքոն այն բազմաթիւ հայ քաջերից էր, որոնք զոհ գնացին տաճկական գազանութիւններին, բայց քաջաբար մեռան գաղափարի համար: Որդու մահը Մուսանին ծայրահեղ յուսահատութեան հասցրեց և նա ստրջացած իւր անզօր ազօյժքների համար՝ մերժում է քահանային և մինչև տնգամ հաղորդուել չի կամենում հիւանդ ժամանակ: Բայց երբոր քահանան ցոյց է տալիս Տիրամօր պատկերը իւր խաչուած որդու առաջ՝ Մուսանը հասկանում է, որ նրա որդին էլ մարդկութեան համար էր զոհուել, որպէս և իւր որդի Սաքոն իւր երկրի վրայ: «Մայրերը» մի շատ գեղեցիկ պատմուածք է, ուր ֆանտաստիկան չի անցնում բանականութեան սահմանից և գաղափարի կողմից վերին աստիճանի համակրելի պատմութիւն է, բայց երկարեցրած է, կրկնութիւններով լի, որ նոյնպէս խանգարում է սիւժետի կողմից այս գեղեցիկ պատկերի տպաւորութիւնը: Նոյնպէս օտարոտի է հայ գիւղացի կնոջ յուսահատութիւնը մինչև հաղորդութիւն չընդունելը կամ թերահաւատութեան հասնելը:

Վերջացնելով մեր նկատողութիւնները Ահարոնեանի մասին՝ հարկաւոր ենք համարում ասել, որ նրա գրուածքների մէջ ընդլիզմ իբրև կեանքի ճշգրիտ նկարագրութիւն շատ քիչ կայ, անձնաւորութիւնների անհատականութիւն կամ ընդհանուր տիպեր և բնաւորութիւններ նոյնպէս բացակայում են, նրա երևակայութիւնը չէ ենթարկուած կամքի և դատողութեան կօնտրօլին, նա աւելի սեփհակոն զգացմունքներ է պատկե-

րացնում քան թէ կեանքը, նրա հերոսները շատ ընդհանուր գծերով նկարագրուած անձնաւորութիւններ են, նրա Զարէն միւսնոյն Մարօն է, Ռաշիդը — Մուսօն է, Մարգարիտը — Սուսանն է և Ծովինարն է, Մելիք-Քեաշալը — Տէր Մարութն է և այլն և այլն: Ահարոնեանի բոլոր գեղեցիկ հինները շուշանի են նման և երեսները կըլոր է, նրա բոլոր հերոսները մի ոճով են խօսում, նրա գիւղերը բոլորը միատեսակ, երկերի ընդհանուր սիւժէտները միակողմանի և լալկան, որ առաջանում է նիւթի միակողմանի լուսաբանելուց: Եթէ նա չաշխատի հետաքրքրուելու կեանքի էական պայմանները և անձնաւորութիւնների անհատական յատկութիւնները ուսումնասիրելու, նրա երեակալութիւնը նրան անդունդ կտանի և նա անպատճառ ջրալի կդառնայ, որովհետեւ երեակալութիւնը որքան էլ մեծ շնորհ լինի բանաստեղծի համար՝ նա չի կարող փոխարինել լուրջ գիտողութեան և ուսումնասիրութեան: Գալով Ահարոնեանի արժանիքներին, պէտք է ասել, որ նա վառ երեակալութիւն ունի, որ սակայն զատողութեան և խելքի հսկողութեան կարօտ է, նրա զաղափարները համակրելի են և զգացմունքները մաքուր, իսկ լեզուն մեղեդիի պէս դուրեկան, շատ սահուն, կոկ, աւելի սուրբիկ-տիւ քան վիպական, բայց ոչ պատկերաւոր, ոչ զօրեղ և ոչ արտայայտիչ:

Մենք գիտութեամբ շեշտում ենք հեղինակի թերութիւնները, որովհետեւ շատ ենք գնահատում նրա տաղանդը և ցանկանում ենք, որ օր առաջ զգուշանայ իւր ֆանտազիայի որոգայթներից: Փանտազիան այնպիսի մի թանկագին ձիրք է բանաստեղծի համար, որ նրան շուալելը լանցանք է և պէտք է ֆանտազիան սահմանափակել լուրջ գիտողութիւնների միջոցաւ, եթէ ոչ նա կորստաբեր կլինի բանաստեղծի համար: Ահարոնեանը ապագայ կարող է ունենալ, եթէ լրջօրէն վերաբերուի իւր գրածներին և աշխատի չդառնալ հեքեմի:

ԳԱՐ. ՆԵՂԻՍՏՐՈՅԱՆ

Ձ Ի Ր Ի Մ

Այրիչ կուգեմ... դեռ պատանի
Նոր ոս դրի ես կեանքում.
Դեռ նոր ազնիւ ձգտումների
Ծնունդ տուի իմ մեջում:

Թողի տունը, հեռու աշխարհ
Բաղդադիւնդիր սրացայ,
Մի կաթիլ ջուր ոգեպարար,
Օտար երկրում մասն եկայ:

Ուր եւ մտայ, ուր փորձեցի
Կեանքից ժպիտ ես առնել.
Ահ ու դողով նկատեցի,
Այժիս առաջ մի յոր ձեռ:

«Հա՛ց, հա՛ց» լսուեց միշտ ականջիս
Զարագուշակ վայրցով.
Եւ փոխարէն ձգտումներս,
Կեանքը տեսայ ժաւն դեմքով:

Եւ այս անգամ Հաց փնտրեցի,
Դէք օրապահ մի պատան.
Օր ու գիշեր ճիգ քափեցի
Այրուս ճարեչ ինձ համար:

Բայց... նա դարձեալ, միշտ անբաժան,
«Հա՛ց, հա՛ց» կրկնեց պահանջեց.
Իւր զագրելի դեմքը դաժան,
Ամեն վայրկեան ցոյց տուեց:

...Յուսահաս եմ. կեանքից զգուած՝
 Մի չար միտք եմ շղակում...
 Սակայն մի ձեռն՝ ինձ պիկնդ բռնած,
 Օգնութեան է շնայում:

Դա ընկերս է, միակ մի անձ,
 Մոքիս միակ մտերիմս,
 Որ սիրում է մաքուր, անկեղծ՝
 Եւ շաւ, եւ վաս օրերիս:

Նրա ուժերը ինձ չեն փրկիչ
 Այս դժնդակ ցաւերից,
 Նրա ջանքերը ինձ չեն օգնիչ
 Դուրս գալ այս խոր անդունդից...

...Մեռնիչ կոզեմ... Դեռ պատանի՝
 Նոր ոտ դրած ես կեանքում,
 Արդէն ազնիւ ձգտումների՝
 Զիրիւք բացի իմ սրտում:

ՓՈԻՇ

ՆՈՐ ԻՏԱԼԻԱՆ

Ամերիկայի և Եւրոպայի անկիւններից ամէն տարի հազարաւոր ճանապարհորդներ պիտի գնան Եւրոպա: Աւերադառնալով հայրենիք, նրանք տանում են իրանց հետ անշնչելի տպաւորութիւններ Հին-Հռոմի փառքի աւերակներից, վերածնութեան ժամանակների զեղարուեստի և նկարչութեան հարստութիւններից, կապոյտ ծովից և ալիքանման լեռներից: Ագրիանոս կայսեր և Լևոն XII պապի հոռութիւնը, Մեդիչիների Փլորենցիան ծածկում են նրանց աչքերից այժման Եւրոպան: Հոռութիւնը ուղեցոյցը օտարականին կը տանի ամէն տեղ, բայց ի հարկէ Մօնտէ-Չիտորիօից, ուր բարձրանում է Եւրոպական պարլամենտի շէնքը: Մինչդեռ եթէ Եւրոպայի անցեալը լի է այդպիսի աննման գեղեցկութիւնով և մեծութիւնով, եթէ այդ անցեալն աւելի, քան միւս երկրների անցեալը, կազմում է համամարդկային քաղաքակրթութեան սեփականութիւն, ուրեմն կայ մի մեծ կենդանի կապ անցեալի և ներկայի մէջ և այդ կապն իտալական ժողովուրդն է: Եւ կգտնուի՝ արդեօք մի կոշտացած հոգի, որը մնալով Եւրոպայում, չառձէր սիրոյ գեթ մի նշոյլ: Գէպ այդ երկիրը Իրաւացի է՝ այն մարգարէները, որոնք գուշակում են, թէ Եւրոպայի պատմական դերը վերջացած է, որոնց համար Նոր-Եւրոպան Եւրոպայի վախճանն է: Արդարացի են նրանք, որոնք ներկայի բոլոր մութ կողմերի մէջ նախատեսում են փառաւոր ապագայի ճառագայթներ: Զի կարելի յուսալ, որ ինքներս որոշ վճիռ կը տանք այդ հարցերին, բայց կարելի է քննել այն պայմանները, որոնց մէջ առաջացաւ Նոր Եւրոպան, ինչն էր զժողարացնում և այժմ էլ զժողարացնում՝ է նրա զարգացումը և ինչու՞ն է կայանում այդ զժողարութիւններին յաղթելու յոյսը:

Երբ 1815 թ. Նապոլէօնին յաղթողները Վիէնայի վեհաժողովում վճռում էին Եւրոպական պետութիւնների բաղադր Եւրոպայի վերաբերմամբ նրանք գտնում էին առանձին դը-

ժուար դրութեան մէջ, Հատ հնուց այդ երկիրը չունէր քաղաքական ազգայնական գոյութիւն, նրան իշխում էին ֆրանսիացիք, իսպանացիք, աւստրիացիք, հաբսբուրգները և բուրբոնները՝ ֆրանսիական և աւստրիական թագաւորների բարեկամները: Միջնադարեան Իտալիայից մնացել էին Պապական Նահանգը և երկու հանրապետութիւններ՝ Վենետիկինը և Զէնովայինը, որոնք վաղուց կորցրել էին իրանց ծովային դժը:

Այդ բոլորը փոխուեցան Նապոլէօնի օրով. նա ոչնչացրեց այդ հանրապետութիւնները, Պապի ձեռքից խլեց նրա երկրի մի մասը: Իտալիայի մի մասը (հիւսիս-արեւմտեանը և միջերկրականի ափերը) մինչև Նէապոլիս, որի մէջ էր նաև Հոռոմը՝ միացրեց Ֆլորենտիայի հետ, իսկ միւս մասից կազմեց իտալական կոչուած իշխանութիւնը. որի մայրաքաղաքն էր Միլանը (հիւսիսային, հիւսիս-արեւելեան և Ադրիատիք ծովի ափերը): Հարաւային Իտալիայում (նախկին նէապոլիտական թագաւորութիւնը) նա թագաւոր կարգեց իւր եղբորը: Հատ անգամ Նապոլէօնը ասել է իտալացիներին, որ նա կամենում է նրանց քաղաքական միացման և վերածնութեան հիմքը դնել: Այս խօսքերը ժողովրդի մէջ առանձին արձագանդ չէին գտնում, որովհետև նրանք դարերի ընթացքում խորթացել էին իրանց միութեան գիտակցութիւնից: Իրօք ժողովուրդն չգիտէր միայն զինուորական տոյրքերի բռնան ծանրութիւնը և աւելի ևս մշտական զինուոր հաւաքելու դառն հետեանքները. Իտալիայի երիտասարդութեան ծաղիկները տարւում էին դէպ Հոնոս և Պանուրի ափերը, Իսպանիա և Ռուսաստան: Միայն Իտալական իշխանութիւնից Նապոլէօնը 1812 թ. տարաւ Ռուսաստան 27,000 Իտալացի, որոնցից չվերադարձան նոյն իսկ հազար հոգի:

Բայց չի կարելի ասել, որ ֆրանսիական տիրապետութեան հետեանքներն Իտալիայում սրանով վերջացան: Դարաւոր «հին կարգերը» կործանուեցան, զիւղացիների ուրիշին ենթարկուած լինելը, եկեղեցու տիրապետութիւնը՝ խախտուեցին, հաստատուեցան նոր սկզբունքներ. բոլոր քաղաքացիները օրէնքի առաջ հաւասար ճանաչուեցան, բոլոր արտօնութիւնները չքացան: Եկեղեցին ահազին հողային կալուածներ կորցնելուց զատ, զրկուեց նաև հասարակութեան վերայ ունեցած բոլոր տեսի իշխանութիւնից: Այս նոր կարգերը ֆրանսիացիք մտցրին ամէն տեղ, ուր որ միայն թափանցեց

Նրանց զէնքը, մտքըին նաև Իտալիայում: Սակայն չնայած Իտալական մի քանի միապետների բոլոր վերանորոգչական ջանքերին, Իտալիայում ամէն տեղ թագաւորում էր շատ հնացած օրէնսդրութիւն, մնացել էին դեռ ևս ճորտութեան հետքերը: Հոգեւորականութիւնը ամէն տեղ, մանաւանդ հարաւում և կենտրոնում շատ բազմաթիւ և զօրեղ էր: Պապական նահանգներում նրանց ձեռքում էր նաև աշխարհական գործերի կառավարութիւնը, և պէտք է ասած, շատ վատ էին կառավարում: Առանձնապէս տգիտութեան թանձր խաւարով պատած էին պապական նահանգները և Նէօպօլիսը, սրանց կառավարիչները լուսաւորութիւնից այնպէս էին վախենում, ինչպէս կրակից: Ամէն տեղ այն մարդիկ, որոնք կաթօլիկ եկեղեցուն չէին պատկանում, լիազօր քաղաքացի չէին համարւում: Հրէաներին և բողոքականներին ամէն կերպ հալածում էին:

Եթէ հասարակութեան ստորին դասակարգը զիւլելիւում անձայն և հլու հնգանդում էր վարչական այդ կարգերին, քաղաքներում այդ ղեկավար առաջացնում էր ակներև անբաւականութիւններ: Իտալիայում քաղաքացիների մէջ տարածուած էր ֆրանսիական XVIII դարու գրականութիւնը: Բացի այդ, իտալական թագաւորներից մի քանիսը ցանկանում էին իրանց տէրութեան մէջ բարենորոգութիւններ մտցնել: Օրինակ Տոսկանիայի դուքս Լեօպօլդը ոչնչացրեց մահուան պատիժը, սահմանափակեց հոգեւորականութեան ամենակարող իրաւունքը, լուրջ կերպով զբաղուեց ժողովրդի լուսաւորութեան գործով: Սակայն այդ մասնաւոր բարենորոգումները անկարող էին փոխել ընդհանուր պատկերը: Իտալացիք դաբերով խորթացել էին ամէն մի հասարակական ինքնագործունէութիւնից:

Ֆրանսիական տիրապետութիւնը մաքրեց, ջնջեց այդ բոլոր հին կարգերը: Հէնց այդ պատճառով էլ շատերը համբերութեամբ տանում էին օտարի լուծը, բացի այդ, Նապօլէոնն իր յաղթութիւնների փառքին մասնակից արեց նաև իտալացոց, դրա համար էլ զինուորական ահագին ծախքերը շատերի կարծիքով շատ էլ թանգ զին չէր այդ փառքերի համար: Նապօլէոնը մտածում էր նաև Իտալիայի նիւթական բարեկեցութեան մասին, օրինակ, նա միացրեց Զվիդբերիան Միլանի հետ: Նոր ճանապարհով, ընդհանրապէս նա մտածում էր հաղորդակցութեան մասին, որը նրանից առաջ ողբալի դրութեան մէջ էր: Նապօլէոնի ընկնելուց յետոյ, Նւրոպայի կառավարիչներն ու

քաղաքագէտներն, որոնք հաւարուել էին Վիեննայում, նպատակ էին դրել վերականգնել Նւրոպայում նապօլէօնեան կոիւնների ժամանակ խանգարուած կարգը — հին թագաւորութիւններն իրանց սահմաններով: Բայց Իտալիայի վերաբերմամբ չի կարելի ասել, թէ նրանք վերականգնեցին ամէն բան հնի նման, ոչ Վենետիկին և ոչ էլ Ջենովային չվերադարձրին իրանց հանրապետական կալովութիւնը: Վենետիկը միացուեց Լոմբարդ Վենետիկեան թագաւորութեան հետ, որը Աւստրիական տիրապետութեան տակ անցաւ, իսկ Ջենովան միացրին Պիեմօնտի թագաւորութեան հետ: Իսկ միւս թագաւորութիւններին վերադարձրին իրանց իշխանութիւնները: Բայց պէտք է նկատել, որ միմիայն Պիեմօնտումը ժողովուրդն ու թագաւորը մի ազգի էին պատկանում, Նէապօլում կառավարում էին ֆրանսիական բուրժուաները, Տօսկանայում, Պարմում և Մօդենում գերմանական Հարսբուրգները: Բայց Աւստրիան, տիրելով Իտալիայի մեծ մասին, ահագին ճնշում էր դործ դնում իտալական բոլոր գործերի վրայ: Օրինակ. Նէապօլսի իշխանը ոչինչ չէր կարող ձեռնարկել առանց Աւստրիայի համաձայնութեան: Օտարներէ պս լուծը յաճախ շատ աւելի ծանր էր իտալացի հայրենասէրների համար, քան ֆրանսիական տիրապետութիւնը: Նապօլէօնը սիրով խօսում էր իտալական ազգի մեծութեան և Իտալիայի վերածնութեան մասին, իսկ Աւստրիացիք հենց սկզբից աշխատում էին խեղդել իտալացիների ազգայնական զգացմունքները: Աւստրիական ամենազօր նախարար Մետտերնիխի ասելով, Իտալիան լոկ աշխարհագրական մի տեւմին (une expression géographique), Աւստրիացիք ամէնից շատ ուշադրութիւն էին դարձնում ոստիկանութեան և ժողովրդի շարժումների հսկողութեան վերայ: Չի կարելի ասել, թէ Աւստրիական կառավարութիւնը ոչինչ չէր անում նոր գաւառների նիւթական վերաբերմամբ, բայց այդ բոլոր ջանքերը ջլատուում էին, շնորհիւ դէպ կառավարողներն ունեցած կասկածի և Վիեննայից ուղարկուած գերմանական աստիճանաւորների բռնակալութեան: Իտալիայի միւս մասերում իրերի դրութիւնն աւելի վատ էր: Վերադարձած թագաւորներից շատերը կարծում էին, թէ իրանց տիրապետութիւնն աւելի զօրեղացնելու համար, անհրաժեշտ է կործանել ֆրանսիացոց մտքած բոլոր կարգերը: Պիեմօնտի թագաւորը նորից վերականգնեց հոգեւորականնե-

րի իրաւունքը և պնուականների միջնադարեան արտօնութիւնները:

Հին կարգերն աւելի լրիւ կերպով վերականգնուեցին պապական նահանգներում: Նորից իրաւունքներն անցան հոգևորականների ձեռքը, նորից բացուեցին բոլոր վանքերը (1800-ից աւելի արական և 600 իգական), վերահաստատուեց ինկվիզիցիան հերետիկոսներին և պատամիտներին զատելու համար: Նոյն իսկ ծաղիկ պատուաստելն ու փողոցների լուսաւորութիւնը որ մտցրած էր ֆրանսիացիների ձեռքով, ոչնչացուեցին: Այս բոլորը աւելի կամ պակաս չափերով կրկնուեց իտալական միւս տէրութիւններում:

Իտալացիք աւելի ևս դժգոհ էին հին կարգերի վերականգնելուց այն պատճառով, որ Փրանսիայում Նապոլէօնին յաղթողները, թէև վերադարձրին բոլորոնեան տունը, բայց ստիպեցին թագաւորին ընդունել Վարտիան (հրովարտակը), որով օրէնսդրական իրաւունքն անցնում էր պարլամենտին: Աւստրիան Մետտերնիխի ղեկավարութեամբ ամեն միջոց գործ էր դնում ժողովրդի պարզացման առաջն առնելու համար: Այս երկու ձգտումներն — ազգայնական անկախութիւնը և ներքին ազատութիւնն — առաջնորդող էին հանդիսանում իտալական ազատարար շարժման ժամանակ: Այդ երկուսն էլ մղում էին իտալացիներին կռուելու աւստրիացիների դէմ: Եւ այդ կռիւների պատմութիւնն Իտալիայի ազատութեան պատմութիւնն է: Բայց նրանց մէջ պէտք է զանազանել երկու շրջան: Առաջին շրջանը վերջանում է 49 թուականով: Այս շրջանում կազմւում էին դաւադրութիւններ, լինում էին փորձեր տապալելու տիրող կառավարութիւնը: Սակայն չկար դրական ծրագիր, թէ ինչպէս միացնել և զօրացնել Իտալիան: Երկրորդ շրջանում շարժման գլուխ է անցնում Պիէմօնտի սահմանադրական թագաւորութիւնը: Իր շուրջն է համախմբում իտալական բոլոր հայրենասէրներին և իրականացնում է նրանց տենչանքներն — իտալական միութիւնը: Այս երկու շրջանների բնաւորութիւններն էապէս տարբեր են իրարից:

Առաջին շրջանի պատմութիւնը հարուստ է ողբերգական և սրտաշարժ միջնադէպերով: Սակայն, ինչպէս այդ պատահում է յաճախ, վեհ զգացմունքներին չէին համապատասխանում ոչ նպատակի պարզ հասկացողութիւնը և ոչ էլ այն թէ ինչ միջոցներով կարելի է հասնել այդ նպատակին: Զինուո-

րական դաւադրութիւնն ու ապստամբութիւնները պատրաստուում էին մեծ մասամբ այն գաղտնի ընկերութիւնների ձեռքով, որոնցով լի էր Իտալիան դեռ XVIII դարի վերջերից: Այդ ընկերութիւններից ամենայայտնին «կարբօնարների» (ածխագործներին) ընկերութիւնն էր, որը հիմնուել էր Նէապօլիտական թագաւորութեան մէջ դեռ Փրանսիացոց տիրապետութեան ժամանակ, Փրանսիացիներին դուրս քշելու նպատակով: Այժմ կարբօնարներն իրանց մտադրութիւնը դարձրին աւստրիացոց դէմ, որոնց նրանք համարում էին Իտալիայի միացման ամենամեծ խոչընդոտը: Աւստրիական կառավարութիւնը անխնայ կերպով հալածում էր նրանց և նոյնն էլ ստիպում էր անել նաև իտալական միւս պետութիւններին՝ խիստ միջոցներ ձեռք առնել կարբօնարների դէմ: Առանձնապէս խիստ էին վերաբերուում պապերը, որովհետև կարբօնարներն համարում էին ոչ միայն իրեն խռովարարներ, այլ ապստամբներ: Լևոն XII-ը (1824—29) հրատարակեց մի օրէնք, որով տաժաոնակիր աշխատանքի էին դատապարտուում իր այն հպատակներն, որոնք ճանաչելով իր և է գաղտնի ընկերութեան անդամի չէին մատնուում նրան: Բայց կարբօնարները կարողանում էին յաջող կերպով ծածկել իրանց գործերն ու խորհրդակցութիւններն ուստիկաններից: Փաղտնի ընկերութիւնները վաղուց ի վեր ծաղկում էին Իտալիայում, մանաւանդ հարաւային մասերում, որը յայտնի էր իւր աւազակային խմբերով, և իտալական զիւղացիները միշտ պատսպարում էին ուստիկանութեան կողմից հետամուտ եղածներին: Հատ սպաներ նոյնպէս պատկանում էին այդ գաղտնի ընկերութիւնների անդամների թուին. դրանով էլ բացատրուում են այնքան յաճախ կրկնուող զինուորական ապստամբութիւնները:

1821 թուին բռնկուեց Նէապօլում անկարգութիւն: Թագաւորը ժողովրդին հանգստացնելու համար շնորհեց սահմանադրութիւն, որի հիման վերայ բոլոր օրէնքներն անցնում էին ժողովրդի լիազօրների ձեռքը: Ինքը թագաւորը երգուեց նոր կարգերին հնազանդ լինել, բայց աւստրիացիք յիշեցրին թագաւորին, որ 1815 թ. նա խոստացել է ոչ մի հիմնարկութիւն չմտնել առանց իրենց թոյլտուութեան. այդ պատճառով աւստրիացոց զօրքը վերականգնեց Նէապօլում հին կարգերը:

Աւստրիացոց ատում էին և՛ մեծերը և՛ փոքրերը: Աւստրիացոց կառավարութեան համար արգիւնքի ամենամեծ աղբիւր-

ներից մէկն էլ համարուած էր ծխախոտի մենավաճառութիւնը: Ծխախոտ և սիգար վաճառելու իրաւունքը գտնուած էր պետութեան ձեռքում: 1847 թուականի վերջերում Միլանի բնակիչները վճռեցին բոլորովին ծխախոտ չծխել, որպէս զի այդպիսով զգալի փաստ հասցնեն աւստրիացոց դանձարանին: Եւ իսկապէս յունուարի 1-ին և 2-ին բաղաբում ոչ որ չէր ծխում, բացի աւստրիական զինուորներից, որոնց ձեռքից աւստրիացիք աշխատում էին խլել ծխախոտը: Աւելի լուրջ անկարգութիւն առաջացնելու համար, թէ որ և է այլ նպատակով, աւստրիական կուսակալը հրամայեց զօրքին կրկնակի քանակութեամբ ծխախոտ տալ Բոլոր զինուորներն ոչ միայն ծխում էին, այլ և աշխատում էին ծուխն անց ու դարձ անողների երեսին փչել: Այդպիսով ընդհարում առաջացաւ. զինուորները սրերը մերկացրին և 65 անգէն մարդ ընկան, որոնց մէջ կային նաև կանայք, երեխաներ և ծերեր: Այսպիսով աւստրիական Իտալիայում լուրջ անկարգութիւնների սկիզբը դրուեցաւ:

1848 թ. փետրուարին Փրանսիայում հանրապետութիւն հաստատուեցաւ: Այդ լուրը ցնցող տպաւորութիւն տրաւ ամբողջ Իտալիայում: Թէև 20-ական և 30-ական թուականներում ամէն մի տէրութեան մէջ իտալացիք ամենից առաջ ցանկանում էին ազատուել աւստրիական լծից, բայց այժմ՝ առաջ է գալիս մի ուրիշ, աւելի համարձակ գաղափար՝ միացնել Իտալիան, ստեղծել մի ամբողջութիւն՝ նրա առանձին առանձին թագաւորութիւններից: Եթէ ժողովրդի ջանքերը և պետութիւնների զիջումները ոչնչանում էին, որովհետեւ Աւստրիան համաձայն չէր, ուրեմն պարզ էր, որ ուժեղ Աւստրիային կարող է դիմագրել ուժեղ և միացեալ Իտալիան:

ՍԱՐ. Մ.

(Կը շարունակուի)

ԵԿԵՂ. ԳՐԳԵՐՈՒԹ ԿԱՄԱՅՆԿԱՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒ- ԹԻՒՆ ԵՒ ՕՏԱՐԱՉԱՅՆ ԸՆԹԵՐՑՄՈՒՆՔ ԹՈՅ- ԼԱՏՐԵԼԻ ԶԵՆ

Լուսնայ երկամսեայ Հանդիսի Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր գրը-
քում կարդացի բարձր. Տ. Կարապետ վարդապետի «Թոյլատ-
րելի՛ է սրբագրութիւն եկեղեցական գրքերում» յօդուածը, որ
Արարատի տարւոյս փետրուարի տետրում տպած իւր «Քարո-
ղեաց յառաքեալն և Յոյս յարութեան» յօդուածի շարունա-
կութիւնն է:

Կարապետ Հայր-սուրբի վերջին յօդուածին նախ քան պա-
տասխանել՝ պարտք եմ համարում ընթերցողներին պարզել
քննելի խնդրի ծագման իսկական պատճառը:

Գերմանիայից վերադարձած՝ ճեմարանի ուսուցիչ վար-
դապետները եկեղեցում պաշտօն կատարելիս՝ «Հաւատամքի»
մէջ ասում էին. մէկը՝ «քարողեաց յառաքեալն», միւսը՝ «քա-
րողեաց զառաքեալն». պատարագելիս՝ մէկը ասում էր «յոյս
յարութեան, քաւութեան և թողութեան...», միւսը՝ «յոյս յա-
րութեան քաւութիւն և թողութիւն...»: Այս օտարաձայնութիւ-
նը բաւական խօսակցութեան և մեկնութեան առիթ դարձաւ.
ուստի և տարւոյս փետրուարի 4-ին գրեցի Կարապետ Հայր-
սուրբին հետեւեալ նամակը.

«Ուսուցիչ վարդապետք, դարձեալքն ի Գերմանիայէ, հա-
կառակ սահմանադրութեան եկեղեցւոյ մերոյ ա. ի Հաւա-
տամքի-ի փոխանակ ասելոյ «քարողեաց զառաքեալն»՝ ասեն
«քարողեաց զառաքեալն» կամ «յառաքեալն». բ. ի պատարա-
գի, ի տեղւոջն, ուր ի պատարագամատուցի գրի. «Սա է կեանք,
յոյս, յարութիւն, քաւութիւն և թողութիւն մեղաց»՝ ասեն.
«Սա է կեանք, յոյս յարութեան, քաւութեան և թողութեան
մեղաց» կամ «յոյս յարութեան, քաւութիւն և թողութիւն մե-
ղաց»: Յայտնի՛ օտարաձայնութիւն:

Պարտ է մեզ, վարդապետացս եկեղեցւոյ զկարգ աստուածապաշտութեան կատարել պնդէս, որպէս տեսնեմք ի տպագրեալ եկեղեցական գիրս մեր. զի մի՛ օտարաձայնս երեւիցիմք և կարծիս տարակուսութեան տայցեմք այլոց ի գայթակղութիւն նոցա:

Ոչ իւրիք կարեն արդարանալ՝ որք արդարանալն կամիցին ասելով, թէ ի ձեռագիրս պնդիսի ընթերցուածք գոն: Բայց ընթերցուածք չեն պարտաւորական: Խոտելի է ամենայն նորամուծութիւն թէ ի շարժուածս և թէ ի փոփոխութիւնս իմաստից բանից՝ որք դաւանութեան, վարդապետութեան և սովորութեանս եկեղեցւոյ վերաբերին: Ոչ որ ունի իրաւունս եպական կամօք փոխել՝ զոր յրութիւն եկեղեցւոյ ընկալեալ է:

Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ի Հաստատելն զխորհուրդն սուրբ Հաղորդութեան ասաց ուղղակի «... ի թողութիւն մեղաց» (Մատթ. իգ. 28), ի պատարագամատուցի գրի. «Առէ՛ք կերէք... Արէ՛ք ի սմանէ... ի բաւութիւն և ի թողութիւն մեղաց», և ոչ ի յոյս բաւութեան և թողութեան մեղաց:

Ի բանսն «Սա է կեանք, յոյս, յարութիւն...» եկեղեցի սուրբ, առեալ ի կտակարանաց և ի գրուածոց Հարց սրբոց, բերանով ժամարարին քարոզէ զՀաւատս՝ որ ի սուրբ Հաղորդութիւն կամ առ Մարմին և Արիւն Տեառն մերոյ, բացարձակապէս խոստովանելով թէ է Այն կեանք, յոյս, յարութիւն, քաւութիւն եւ թողութիւն մեղաց: Յասելն ոմանց յոյս յարութեան, քաւութեան և թողութեան մեղաց — գիտութեամբ իցէ այն թէ անգիտութեամբ, տեսանեմք սայթաքումն յուղափառ վարդապետութեան եկեղեցւոյ, որպէս թէ, Մարմին և Արիւն Տեառն չիցեն կեանք, յոյս, յարութիւն, քաւութիւն..., այլ միայն յոյս յարութեան և այլն, որ կարէ արդարանալ կամ ոչ Հաւատք պէտք են, զի ըստ առաքելոյն՝ «Հաւատք են յուսացելոց իրաց Հաստատութիւն և յանդիմանութիւն՝ որոց ոչն երեւին» (Եբր. ժա. 1): Բողոքականք մերժելով զվարդապետութիւն գոյափոխութեան, թերեւս զխորհուրդ սուրբ Հաղորդութեան Համարին մի միայն յոյս յարութեան և այլն. բայց զինչ կայ մեր և բողոքականաց, Փրկիչն ասաց. «Ե՛ս եմ՝ յարութիւն և կեանք» և ոչ՝ ես եմ յոյս յարութեան և կեանք: Այսպէս ևս պարտիմք Հաւատալ և խոստովանել:

Զայս գրեմ բարեկամարար, յուսալով, թէ խոհականու-

Թեամբ բառնալոյ էր ի միջոյ զօտարաձայնութիւնն և շինելոյ էր զգայթակղեալ միտս տարակուսելոց:

Այս իմ նամակին Վարապետ Հայր-սուրբը փոխանակ բերանացի կամ մասնաւոր նամակով պատասխանելով՝ տպեց Արարատում «քարոզեաց յառաքեալն» և «յոյս յարութեան» յօդուածը, ծանրանալով այն կէտի վերայ՝ թէ «քարոզեաց զառաքեալն» և «յոյս, յարութիւն» — սխալ են. պէտք է լինին «քարոզեաց յառաքեալն» և յոյս յարութեան: Եւ, առաջնորդուած այն սկզբունքով՝ թէ պէտք է եկեղեցական զրքերը սրբադրել՝ դիմել էր ձեռագրերի, Խոսրով Անձեացու պատարագի մեկնութեան և Գաթրճեանի «Հանգանակ Հաւատոյ» ուսումնասիրութեան ցուցմունքներին:

Արարատի տարւոյս Մարտ-Ապրիլ տետրում պատասխանեցի՝ յենուելով գլխաւորապէս հետեւեալ կէտերի վերայ.

ա. Եթէ «քարոզեաց յառաքեալն» ինչպէս մէջ է բերում Սեբեոս (Երես 129 Ս. Պ. բուրգ 1879) ուղիղ համարենք՝ ուղիղ պէտք է համարենք միւս ընթերցուածներն էլ և հանգանակը եկեղեցում պէտք է կարգանք ըստ Սեբեոսի:

բ. Եթէ «յոյս յարութեան» ըստ Անձեացու ուղիղ համարուի, պէտք է միւս տարբերութիւններն էլ ուղիղ համարուեն: Հարկ կը լինի այժմեան խորհրդատեսարը դուրս ձգել և նորը կազմել ըստ Անձեացու:

գ. Մենք անհատարար չենք կարող անել ոչ մէկն և ոչ միւսը: Բոլոր ձեռագրերը միանման չեն. ունին տարբեր ընթերցուածներ. անհատը հեղինակաբար չի կարող ասել թէ այդ տարբեր ընթերցուածներից ո՛րն է ուղիղ և՛ ո՛րը սխալ. դրա համար էլ այդ ընթերցուածներից և ոչ մէկը կարող է պարտաւորական լինել Պարտաւորական այն է, ինչ որ կայ այժմ և եկեղեցու լրութիւնը ընդունումու քարոզում է: Որովհետեւ հենց որ սկսեցինք սրբադրել՝ դարերով սրբագործուած ցանգը կը խախտուի՝ եկեղեցու միութիւնը կը քայքայուի, հերձուածներ առաջ կը գան. հետեւանքը շատ դառն և ցաւալի կը լինի:

Ինչպէս երևում է, Վ. Հ. Ս-ը սրբադրութիւն և Ուսումնասիրութիւն բառերը շփոթում է իրար հետ: Ոչ որ պէտք է չը ցանկանայ, որ անհատը եկեղեցական զրքերը ըստ կամս սրբադրի և իւր ուղածի պէս կարգայ: Որովհետեւ ուղեղները միապէս չեն մտածում. Վ. Հ. Ս.-ին մի բան է սխալ թւում,

ինձ՝ միւսը սխալ կը թուի. երրորդին՝ մի այլ ուրիշը: Մի անգամ ակատութիւն ստանալուց յետոյ չափազանցութեան հասնելը դժուարին չէ. բոլորն էլ Վ. Հ. Ս.-ի զգուշաւորութիւնը կարող են չունենալ, կարող են մեծ փոխութիւններ և սրբազրութիւններ անել. եկեղեցու միութիւնը կը բայքայուի և բարեկոնեան խառնակութիւն առաջ կը գայ: Այս անախորժութիւններին տեղի չտալու համար, պարտաւոր ենք բոլորս է հետեւել եկեղեցու լրութիւնից ընդունուած ձևին և անփոփոխ պահել այն՝ քանի որ պաշտօնապէս փոխուած չէ: Բանասիրական ուսումնասիրութիւնը ոչ ոքի արգելուած չէ. բայց այդ ուսումնասիրութիւնն էլ ուղղափառ դաւանութեան չը պէտք է հակառակի և տարակուսութիւններ առաջ բերի:

Մի առ ժամանակ օտարաձայնութիւնը դադարեց եկեղեցու, միայն Վ. Հ. Ս.-ն էր, որ եկեղեցում ասում էր «բարոյեաց յառաքեալն» և «յոյս յարութեան» և գրով ևս մաքառում թէ ինքն ազատ է իւր սխալ համարածը՝ ինքնիշխանաբար սրբազրել և սրբագլածը տիրաբար մտցնել եկեղեցի ու կարգալը երևում է, որ Հ. Վոմիտասն էլ հետևում է Վ. Հ. Ս.-ին:

Վ. Հ. Ս.-ի «Բարոյեաց յառաքեալն» և «յոյս յարութեան» յօդուածին պատասխանելիս՝ ինչպէս վերն ասացի՝ ես միայն յենուել էի այն սկզբունքին թէ անհատի կողմից սրբազրութիւն եկեղեցական գրքերում ներելի չէ: Այժմ կարգալով նրա յօդուածը «Լուսնայում», հարկ եմ համարում պնդել՝ որ նրա ասածը, թէ վարդապետօրէն մտքի կողմից, և թէ՛ բերականօրէն լեզուի կողմից, անպայման ուղիղ չէ:

«Բարոյեաց յառաքեալն» ասելով Հայաստանեայց ս. եկեղեցին չի մեղանչում ճշմարտութեան դէմ. Վ. Հ. Ս.-ի բառերով ասեմ. «Բարոյեաց յառաքեալն»՝ Փրկչի համար պէտք է հասկանալ որի, իբրև Աստուծոյ կողմից ուղարկուածի, մասին վկայեց Ս. Հոգին՝ իջնելով նրա վերայ Մկրտութեան ժամին Յորդանանում (Արարատ փետրով. եր. 114): «Բարոյեաց յառաքեալն» ասելով հանգ. Մսերեանցը դնում է հետեւալ ծանօթութիւնը. «21. Չայս բան, որ էջն ի Յորդանան, քաղաքաց զառաքեալն և բնակեցաւ ի սուրբն, պատշաճապէս յաւելին յայսմ վայրի հոգիազարդ հարքն մեր՝ առ ի հոգակ աստուածահրաշ ներգործութեանց կամ զօրութեանց Հոգւոյն Սրբոյ, ձայնակից իւրեանց ունելով զսուրբն Նիւրեղ, որ ասէ. «Մի է Հոգին սուրբ, որ ի ձեռն մարգարէիցն վասն Քրիստոսի»:

վայեաց. որ խօսեցան և եկն, էջ և յանդիման եցոյց զայն՝ որ ի վերայ Յորդանան գետոյ (ՀրաՏ. Քրիստ. Հաւատոյ) Մոսկուա 1850 երես խդ.)։ Լամբրօնացին իւր պատարագի մեկնութեան մէջ գրում է. «Որ էջն ի Յորդանան աղանակերպ իջմամբ ի վերայ Միածնին և քարոզեաց զառաքեալն Որդի՝ ընդ ձայնի Հայրականի» (Հանգանակ Հաւատոյ. Գաթըր՝ Ժեան եր. 15 պարբ. 14)։ Գաթըր՝ Ժեանը նոյն պարբերութեան մէջ ասում է. «Նոյն իսկ Գրիգոր Նարեկացի՝ որ երեք դար անկէ (Լամբրօնացուց) առաջ ծաղկեցաւ, յայտնի կը տեսնուի, որ զառաքեալն կը կարգայ»։

Սրանից երևում է, որ «քարոզեաց զառաքեալն» կարգացում էր Ժ-րդ դարի սկզբում՝ ս. Գրիգոր Նարեկացու օրով. ԺԲ-րդ դարում Լամբրօնացու օրով, կարգացում է և այժմ. իսկ եթէ եօթներորդ դարի մի պատմագրի—Սեբեոսի գրքի մէջ առաջ բերուած Հանգանակը, որ սակաւ, բառական, տարբերութեամբ յար և նման է այժմեան Հանգանակին՝ ունի «քարոզեաց յառաքեալն», — էջ նշանակում անպատճառ, թէ բնագիրը եղել է այդպէս և այդպէս էլ կարդացուել է եկեղեցում։ Նախ և առաջ չենք կարող երաշխաւորել թէ Ներսէս Հինոյի այդ Հանգանակը անաղարտ Հասել է մեզ. երկրորդ, եթէ Հ. Կարապետը յենում է այդ Հանգանակի վերայ՝ այն ժամանակ միւս տարբերութիւններն էլ պէտք է ընդունի և կարգայ եկեղեցում։ Ահա այդ տարբերութիւնները.

Այժմեան Հանգանակ.

Յարարիչն
Յորդին Աստուծոյ
Ծնեալն
Ծնունդ և ոչ արարած
Նոյն ինքն ի բնութենէ Հօր
Յերկինս և ի վերայ երկրի
Իջեալ ի յերկնից մարմն..
Եւ զամենայն
չարչարեալ, խաչեալ
Յերրորդ աւուր
Նստաւ ընդ աջմէ հօր. Գալոց է նովին մարմնով եւ
Քարոզեաց զառաքեալն

Ներսէս Հինոյի կամ Սեբեոսի
մէջ բերած Հանգանակ.

Յարարողն
Որդին Աստուծոյ
Ծնեալ
Ծնեալ և ոչ արարեալ
Նոյն բնութիւն Հօր
Յերկինս և յերկրի
Իջեալ մարմնացաւ
և ամենայն
չարչարեալ այսինքն խաչեալ
Յերիւր աւուր
(Փակագծի մէջ, թերեւս պակաս
Սեբեոսի բնագրում)
Քարոզեաց յառաքեալս. Կ. Հ.
Ս-ը ն աւելացնում է:

Ընդհանրական եւ առաքելա-
կան եկեղեցի

Յապաշխարութիւն ի քաւու-
թիւն եւ ի թող...

Իսկ որք ասեն

Յայլմէ էութենէ... զՈրդին
Աստուծոյ

Եւ թէ փոփոխելիք են կամ
այլայլելիք

Զայնպիսիսն նպովէ կաթողիկէ
Որ յառաջ քան զյաւիտեանս

երկրպագանելով Սրբոյ Եր-
րորդութեանն եւ մի աստուա-
ծութեանն

Ընդհանրական եկեղեցի

Յապաշխարութիւն եւ ի թո-
ղութիւն

Իսկ ոյք

Յայլմէ էութենէ կամ ի զոյ-
ութենէ... զորդի Աստուծոյ

Կամ փոփոխելի կամ այլայլելի
Զայնպիսիսն նպովմք, զի նը-
զովէ

Երկիրպագանելով որ յա-
ռաջ քան զյաւիտեանս Սրբ-
ոյ Երրորդութեան եւ միաս-
նական Աստուածութեան.

Մենք ասում ենք, որ Ներսէս Հինդի հանգանակը անա-
ղարտ չէ հասել մեզ. կամ եթէ անաղարտ էլ լինէր, եկեղեցու
հայրերը Ժորգ դարից առաջ սրբազրել են և վերածել այժ-
մեան ձեռն. Բացի այս, Սեբեոսը, որ այս հանգանակը մէջ է
բերում, կամ ինքն անսխալ հայերէն գրող չէ եղել, կամ յիշա-
ւի, նրա գրածը գրիչները աղաւաղել են, ընդ որս և Հանգա-
նակը օրինակ. Սեբեոսի 129 երեսի հենց առաջին տողում
կարդում ենք. «Եւ արդ՝ կտակարանս և վարդապետս ոչ գոն»
մինչդեռ պէտք է լինէր՝ վտակարանք և վարդապետը ոչ գոն»:

Հանգանակի երեք օրինակ կայ, որոնք են. Նիկիական, Կ.
Պօլսոյ և Նիկիական Աթանասեան կամ Հայոց:

Ս. Հոգու համար այդ հանգանակներում գրուածն է (Գաթրճ.
եր. 28՝ Մսերեանց Հրահանգ եր. խզ.):

Նիկիական

Կ. Պօլսոյ.

Հայոց.

Եւ ի սուրբ
Հոգին.

Եւ ի Հոգին սուրբ, Տէր
և կենդանարար, որ ի
Հօրէ ելանէ, որ ընդ Հօր
և ընդ Որդւոյ երկր-
պագութիւն առնու և
փառաւորի, որ խօսե-
ցաւ մարգարէիւք.

Հաւատամք և ի սուրբ
Հոգին՝ յանեղն և ի կա-
տարեալն. որ խօսեցաւ
յօրէնս և ի մարգարէս
և յաւետարանս. որ էջն
ի Յորդանան, քարո-
ղեաց զառաքեալն և բը-
նակեցաւ ի սուրբսն:

Նիկիոյ ժողովում ս. Հոգու մասին առարկութիւն չը կար.
ուստի և ս. Հարք բաւականացան յիշել ս. Հոգին իբրեւ աս-
տուածային երեք անձինքներից մէկը. Կ. Պօլսոյ ժողովում ս.
Հարք անհրաժեշտ համարեցին ս. Հոգւոյն վերարեբեալ մասը

ընդարձակել հոգեմարտ Մակեդոնի դէմ, վերջինիս մոլորութիւնը ս. Հոգու վերաբերութեամբ հերքելու համար: Մեր եկեղեցու ս. Հարք աւելի ևս ընդարձակեցին Ս. Պօլսոյ Հանգանակի այդ մասը՝ հիմք ունենալով եկեղեցու տիեզերական հարց գրածները, և աշխատեցին միանգամայն յարմարացնել հայկական հոգուն և լեզուին ս. Հոգու այլ ներդրածութիւններն ևս յիշելով, որ է. «Խօսեցաւ յօրէնս և ի մարգարէս եւ յաւետարանս: Որ էջն ի Յորդանան, քարոզեաց զառաքեալն եւ քնակեցաւ ի սուրբսն»:

Բացի յիշածս հանգանակներից, եթէ եկեղեցու հայրերից մէկն ու մէկը գրել է Հանգանակի ձև ունեցող մի բան՝ այդ չի կարող պաշտօնական համարուել: Միւս կողմից, այդ գրուածքների մէջ ս. Հոգու իշման առնչութիւնը առաքեալների հետ ձևակերպուած է միշտ խօսիլ-խօսեցաւ, սակաւ երբեք քարոզիլ-քարոզեցաւ բայերով: Բայց քարոզել-քարոզեաց ներգործականով բնաւ երբեք:

Ս. Հոգու՝ առաքեալների հետ առնչութիւն ունեցող իշումն նախատեսուած է մեր Հանգանակում ըստ այսմ. «Որ խօսեցաւ յօրէնս և ի մարգարէս եւ յաւետարանս: Օրէնք, մարգարէք ամփոփուած են հին կտակարանում, իսկ Աւետարանքը նոր կտակարանում՝ որ զրեցին ս. առաքեալները ս. Հոգու ներշնչութեամբ կամ ազդեցութեամբ: Այս հատուածի լուսարանութեան համար հանգուցեալ Մսերեանցը Հաւատամքի 20-րդ ծանօթութեան մէջ առաջ է բերում ս. Վիւրեղ Երուսաղեմացու խօսքը, թէ, «...Սա է, որ ի մարգարէս և յառաքեալս և ի կտակարանս խօսեցաւ...» Հանգուցեալ Գաթրճեանը ասում է, որ Ներսէս Գ. և Լամբրօնացին կարգացել են յառաքեալն՝ յունարէնին համեմատ՝ Լամբրօնացին ունեցել է և «չառաքեալն»: Ապացուցութեան համար Գաթրճեանը ծանօթութեան մէջ բերում է Լամբրօնացու մեկնութիւնը ըստ այսմ. «Մէյմը ըսելով «Որ էջն ի Յորդանան աղանակերպ իշմամբ և քարոզեաց զառաքեալն որդի ըստ ձայնին հայրականի», մէյ մալ բիչ մը ետքը «Հաստատաբանութիւն սրբոյ Սիւնհոգոսին» յօրէնս և ի մարգարէս և յաւետարանս վասն աստուածաբանութեան Հոգւոյն սրբոյ, յայսմհետէ և զանհատականն ի նմանէ տըւչութիւն, զի քարոզեցաւ նա առաքելովքն յոլորտս աշխարհի և քնակեաց ի սուրբս» (Եր. 15. պարբ. 14): Այս գրուածքից պարզապէս երևում է, որ Լամբրօնացին «յօրէնս և ի մարգարէս

և յաւետարանս՝ բառերին է յարագրում «զի բարոյեցաւ նա (Հոգին սուրբ) առաքելովք յովորտս աշխարհի» և ոչ «բարոյեաց պառաքեալն»-ին:

2ը նայած որ այս պոսպէս է, Կ. Հ. Ս.-ը ձեռքի տակ ունենալով Գաթրճեանի ցուցմամբ Լամբրոնացին, և վերջինիս մեկնութեան մէջ կարգալով վերև յիշուածը՝ պնտամենայնիւ տարօրինակ և բոլորովին անկարելի է համարում ս. Հոգու՝ Յորդանանում Փրկչի վերայ իջնելով՝ Փրկչի, իբրև Աստուծոյ կողմից ուղարկուածի մասին բարոյ լինելը: Նա, հետևելով Փեշտմալճեանին՝ որ կարծում է թէ ս. Գրքում Քրիստոս ոչ մի տեղ սոսկապէս առաքեալ է կոչուել, ասում է. «Որչափ ուրեմն օտարոտի պէտք է համարուի այդպիսի անսովոր քնուն Հանգանակի մէջ (Արարատ փետր. 114 երես):

Կ. Հ. Ս.-ը կարծում է որ Ա. տարօրինակ և բոլորովին անկարելի է Ս. Հոգու՝ Յորդանանում Փրկչի, իբրև Աստուծոց ուղարկուածի մասին բարոյ լինելը:

Սակայն ս. Գրիգոր Նարեկացին և Լամբրոնացին վերև բերուած օրինակներում վկայեցին որ ս. Հոգին բարոյ եղել է Փրկչի մասին. բերենք ուրիշ օրինակներ ևս.

«Որ մարգարէիւք գուշակեցեր, Հոգիդ, յառաջագոյն զգալուստ քում էակցին և ի Յորդանան վկայեցեր աղանակերպ իջմամբ ի վերայ մարմնացեալ քանին (շարկ. հոգեգ. 390 տպ. յէջմ. 1861): Ի դէպ. Առաքեալների չեա առնչութիւն ունեցող իջումն կոչուում է իջումն ի վերնատուն: Ահա. այսօր համագոյակիցն Հօր և Որդւոյ Հոգին՝ հրափայլ ծագմամբ իջեալ ի վերնատուն՝ մկրտեաց զգասս առաքելոցն ի հօրն անկիզելի (նոյն երես 390):

Հանգուցեալ Մսերեանցը մի շարք վկայութիւններով ապացուցանում է Ս. Հոգու իջումն Յորդանանում Յիսուսի մասին վկայելու—Յիսուսի բարոյը լինելու. մենք պարտաւորուում ենք այդ բոլոր վկայութիւնները մէջ բերել, որովհետեւ ընթերցողներից շատ բջերը կարող են ունենալ հանդ. Մսերեանցի Հրահանգ բրիտ. վարդ. գիրքը: Ահա և այդ վկայութիւնները (եր. 226 ծան. 137):

ա. Հաւատամք և ի սուրբ Հոգին... Որ էջն ի Յորդանան, քարոզեաց զառաքեալն (Հանգանակ):

բ. Հոգին իջեալ ի նմանութիւն աղանւոյ, զի յայտնի

լիցի միաբան խորհուրդ գորութեան գալստեան Որդւոյն (Ագաթ.):

գ. Եւ նախ անտի ի միտ առեալ ճանաչի որդին ճշմարիտ Աստուծոյ, բարբառովն Հօր իւրոյ և իջանելով ի վերայ նորա Հոգւոյն (Լուս. յԱգաթ.):

դ. Սուրբ Հոգին զքեզ յայտնեաց աղանակերպ երեւմամբ (շարական):

ե. Հնորհատուն արարածոց՝ որ ի Հօրէ Հոգին ճշմարիտ աղանակերպ տեսեամբ քեզ (Յովհաննէս) երեւցաւ՝ զաստուածութիւն իւր էակցին յայտնեալ աշխարհի (շարական):

զ. Հոգին Սուրբ Աստուած ճշմարիտ, որ էջ ի Յորդանան... եւ յայտնեաց զՔրիստոսի աստուածութիւնն (Մաշտ. մեծ.):

է. Վկայեաց (Հոգին Սուրբ) Միածնին Աստուածութեանն ի հոսանսն Յորդանանու (Գրիգոր Նարեկ. ի բան հե.):

ը. Կերպիւ աղանույ ցուցաւ ի Յորդանան՝ ի մեծութիւն փառաց եկելոյն (Գրիգոր. Նարեկ. ի բան լդ):

թ. Եւ քանզի բազումք մկրտեցան անդ (ի Յորդանան) յայնմաւուր, էջ հանգեաւ Հոգին ի վերայ միոյն (Յիսուսի) զի որոշեալ լիցի յամենեցունց նշանով, այն՝ որ ոչ էր որոշեալ յամենայն մարդոյ տեսեամբ (Եփրեմ. ի Մեկն. Աւետարանի համաբարբ գլ. բ.):

ժ. Աղանին յայնժամ՝ յայն սակս յայտնեցաւ, զի իբրեւ մատամբ ցուցանիցէ այնոցիկ, որ անդն դիպեցան և Յովհաննու՝ զՈրդւոյ Աստուծոյ (Յովհ. Ոսկեր. ի մեկն. Մատ. ճառ. ժբ.):

Այս բոլոր օրինակները արդէն բաւական են ցոյց տալու՝ թէ եկեղեցին ինչու համար է «քարոզեաց զառաքեալն» ասում, և զառաքեալն ասելով՝ հասկանում է Քրիստոս:

Բ. Վ. Հ. Ս-ը կարծում է, որ Յիսուս առաքեալ չէ կոչուել, և այդ անունը բոլորովին օտարոտի է համարում Հանգանակում:

Փրկչի մարդեղութիւնը Ս. Գրքի և Ս. Հարց զրուածքների մէջ անհամար տեղ առաքել բայի զանազան խոնարհումներով է արտայայտուած, որոնք ապացուցանում են Քրիստոսի առաքեալ կամ առաքուած լինելը Օրինակներ.

«Որպէս առաքեաց զիս Հայր և ես զձեզ առաքեմ»

(Մատթ. իր. 18): Գուցէ Կ. Հ. Ս.-ը ասի, թէ այդ կտորը յուսարէնում չըկայ. ուրիշ օրինակներ.

«Որ զիս ընդունի՝ ոչ զիս ընդունի, այլ զայն՝ որ անաքեացն զիս» (Մատթ. թ. 36):

«Աւետարանել աղքատաց անաքեաց զիս» (Ղուկաս դ. 18): Այս հատուածը առնուած է Եսայի մարգարէից (գլ. կա. 1—2) որը Յիսուս իւր վերայ կատարուած համարելով՝ աւելացնում է. «Այսօր լցան զիրքս այս յականջս ձեր»: Եթէ հարկ լինի այս կտորը յունարէնից նորից թարգմանել՝ այսպէս գուրջ կը գայ. «այժմ լցաւ գրեալս այս՝ զոր լուայք»:

«Աէ այնմիկ՝ որ զիսն անաքեաց (Ղուկ. Ժ. 16):

«Զի ոչ առաքեաց Աստուած զորդի իւր յաշխարհ» (Յովհ. դ. 17): Դժուարին է մէջ բերել բոլորը, ցանկացողներին առաջարկում ենք Երուսաղէմում 1895 թուին տպուած Համաբարբառը առաջնորդ ունենալով թերթել Ս. Գիրքը Յիսուսի մասին առաքել բայից ածանցուած բոլոր դարձուածները տեսնելու:

Բացի Ս. Գրքից մեր եկեղեցական գրքերի մէջ առաջին տեղը բռնում է Հարականը: Ահա այդտեղ ևս տեսնում ենք. «Հայր անաքող Միածնիդ (եր. 106): Առաքեցար ի Հօրէ բանդ Աստուած (եր. 302): Հ. Գաբրիէլ Աւետիբեան բացատրութիւն Հարականաց» գրքի մէջ «բղիման ճառ»-ում մէջ է բերում Ս. Գրիգոր Տաթևացու խօսքը. «Առաքող և ոչ առաքեալ (Հայր). Առաքեալ եւ անաքող (Որդին). առաքեալ և ոչ առաքող (Հոգին) եր. 756): «Որ զանաքումն առ ի Հօրէ և ի Հոգւոյդ բանին յաշխարհ մարգարէին ծանուցեր, զոր ի դիմաց մարգարելոյն բարբառիւր առ մարգկութիւնս. Տէր, Տէր անաքեաց զիս և Հոգի նորա... (շարակ. եր. 391):

Յիսուսի վերաբերութեամբ անաքել բայի զանազան խոնարհումները թերեւ բաւական չը լինին համոզելու՝ թէ Յիսուս ուղարկուած է: Տեսնենք այժմ Յիսուս ուղղակի անաքեալ կոչուած է:

Տաթևացին Ս. Գրիգոր Յիսուսին անուանում է անաքեալ եւ անաքող:

Համբրոնացին ընդունելով «բարոյեաց զառաքեալն» Յիսուսին համարել է առաքեալ:

Ս. Գրիգոր Նարեկացին նշոյնպէս «բարոյեաց զառաքեալն» կարգալով Յիսուսին առաքեալ է համարել:

Յիսուս կարող է առաքեալ կոչուել:

Վենետիկում 1837 թուին տպուած երկհատոր Հայկազեան, բառարանում Առաքեալ բառի հանդէպ կարգում ենք ... այն որ առաքի ի պատմել զհրամանս առաքելին հրեշտակութեամբ իւիք. որպէս և զՔրիստոսէ որ կոչեցաւն հրեշտակ մեծի խորհրդոյ (Եսայի Թ. 6), ասի, նայեցարուք ընդ առաքեալն և ընդ բահանայապետ խոստովանութեան մերոյ ընդ Յիսուս Քրիստոս (Եբր. գ. 1). Ռուսերէնում այս առաքեալ բառի տեղ դրուած է ПОСЛАНИКЪ, իսկ ֆրանսերէնում apôtre, որ նոյն առաքեալ բառն են:

Բառարան Ս. Գրոց գրքում (Վ. Պօլիս 1881) կարգում ենք. «Առաքեալ—մէկէ մը իբրեւ պատգամաւոր ղրկուած: Այսպէս կը կոչուի Քրիստոս, վասնզի Աստուծմէ ղրկուած էր մարդիկ փրկելու» (Եբր. գ. 1):

Այս ամենից հետեւում է, որ Յիսուս կոչուել է առաքեալ ուրեմն եկեղեցին, որ հիմք ունենալով Ս. Գիրքն ու Հայրերի գրածները՝ ասում է «բարոյեաց ղառաքեալն» և առաքեալ Քրիստոսն է հասկանում. այս գէպքում, ոչ միայն մարի կամ լեզուի սխալ չէ անում, այլ վարվում է ըստ ամենայնի ուղղափառութեամբ: Տարօրինակ, անկարելի է օտաբոսի ոչինչ չկայ:

Գ. Կ. Հ. Ս-ը կարծում է որ բարոյեաց բայը հայցական խնդիր չի առնի. ուստի և գրում է. «Հարց է նաև թէ արդեօք Հայոց դասական լեզուն բարոյել բայի համար այսպիսի հայցական կարող է ընդունել» (Արար. փետ. 115).

Գուցէ յունական լեզւում յ նախդրով էլ է գրւում հայցականը, որ Գաթրճեանը ասում է «յառաքեալն» յունականին մօտ է. բայց՝ ինչպէս ամեն ազգի, նոյնպէս և Հայոց լեզուի մէջ ներգործական բայերը հայցական լրացուցիչ կամ սեռի խնդիր են պահանջում: Քարոյեաց ներգործական բայ է. ուրեմն սեռի խնդիր կամ լրացուցիչ հայցական կը պահանջի: Այսպէս է զիտենայ ամենայն ոք, որ քիչ շատ գրագէտ է: Հայցականը Հայոց լեզւում, եթէ որոշեալ է՝ զ նախդիրով է դրւում. եթէ անորոշ՝ առանց զ-ի: Այս պարզ ճշմարտութիւնը եթէ հարկ է հեղինակաւոր ցուցմունքով էլ հաստատել՝ այն ժամանակ պէտք է նորից դիմել Հայկազեան բառարանին. «Բարոյեմ, եցի. ն (իմա ներգործական)... ազգել, հրատարակել, նախաձայնել, հռչակել մեծաձայն կամ գովութեամբ. «Յովսափատ բարոյեաց պահս (անորոշ հայցական) ամենայն Յուդայ»: «Բարոյել գերեաց զթողութիւն» . և այլն. բառարանում բերուած

օրինակներից և ոչ մէկում յ կամ ի նախդրով բուն յրացուցիչ կայ: Բառարանից դուրս օրինակներ. «քարոզեաց զառաքեալն» (Հանգանակ) «Մեր քարոզեսցուք զխաչելեալն Քրիստոս (կտակարան): Ուրեմն ոչ մի հարց և կասկած չէ կարող լինել՝ թէ «քարոզեաց» իբրև ներգործական բայ՝ մեր դասական լեզուում պահանջում է հայցական, մինչդեռ «քարոզեաց յառաքեալս» ասելով՝ և «յառաքեալս» սեռի խնդիր ընդունելով՝ նախ՝ մեղանշած կը լինենք լեզուի կանոնի դէմ, և երկրորդ՝ մտքի ուղիղ և պարզ արտայայտութեան դէմ, որովհետեւ, Հայոց լեզուում ներգործական բայի սեռի խնդիրը հայցականով է դրոււմ և ոչ նախդրով տրականով: Եթէ ընդունենք յառաքեալսն հայցական՝ սխալ նախդրով՝ այն ժամանակ դուրս կգայ, որ Սուրբ Հոգու քարոզելու առարկան, կամ՝ քարոզւողները Սուրբ Հոգուց՝ եղել են առաքեալները. որը կը լինի մտքի և պատմական իրողութեան սխալ, թողնենք բերականականը: Եթէ «քարոզեաց» ընդունենք կրաւորական, պէտք է փոխենք «քարոզեցաւ», այն ժամանակ քարոզւողը կը դառնայ Ս. Հոգին կամ՝ առաքեալները կը դառնան քարոզող զՍուրբ Հոգին. մինչդեռ առաքեալների իսկական կոչումն էր Ս. Հոգու ներշնչութեամբ քարոզել զՔրիստոս: «Մեր քարոզեսցուք զխաչելեալն Քրիստոս...» (Ա. Կորնթ. ա 23):

Կ. Հ. Ս-ը կորցնում է և իւր միւս յենակէտը «յառաքեալսն» ասելով. որովհետեւ նրա վկաներն Գաթրճեան (եր. 15 պարբ. 14), որով և Ներսէս Գ. Շինող յունականին մօտ են համարում «յառաքեալն» եղակի, իսկ յառաքեալսն՝ յոգնակի է: Մի բանի նման կը լինէր՝ եթէ Կ. Հ. Ս-ը և իւր հետևողները գոնէ ասէին «քարոզեցաւ առաքելովք կամ յառաքեալս»: «քարոզեցաւ»-ը խօսեցաւ-ի մտքով ընդունելով: Բայց այդ չեն անում: Եւ իրաւունք չունեն անելու:

Դ. Կ. Հ. Ս-ը գրում է. «Գրեթէ նոյնչափ օտարոտի է ըստ մեզ Ս. Հոգին առանց միջնորդի իբրև քարոզիչ ներկայացնելը, քանի որ «ի հեծութիւնս անմոռնչս» խօսում է նա մարդոց հոգու մէջ, և ապա, սոցա բերանով բարձրաձայն քարոզ են դառնում նորա խորհրդաւոր թելադրութիւնները»:

Ս. Հոգին եթէ աղանակերպ իջել է Յորդանան, որ ըստ Ոսկեբերանի՝ «զի մատամբ ցուցանիցէ զՈրդւոյ Աստուծոյ» (Հրահանգ քր. վարդ. Մսեր. եր. 226, ծան. 137, Ժ), եթէ ըստ Լամբրոնացու՝ «Որ էջն ի Յորդանան աղանակերպ իջմամբ

և բարոյեաց զառաքեալն Որդի». եթէ ըստ Ս. Գրիգորի Նա-
րեկացւոյ՝ «Ակայեաց Միաճնին աստուածութեան ի հոսանս
Յորդանանու». եթէ ըստ Հարականի՝ «Սուրբ Հոգին զքեզ յայտա-
նեաց աղանակերպ երեւամբ». ուրեմն եկեղեցին ընդունում է,
որ Ս. Հոգին առանց միջնորդի բարոյ էլ է հանդիսացել Յի-
սուսի աստուածութեան. և այս իսկ հիմամբ էլ՝ սահմանել է
հանգանակի մէջ ասել «բարոյեաց զառաքեալն»:

Օտարոտի է թուում մեզ, որ Կ. Հ. Ս-ը տարակուսում է
այս մասին և նրա ակնարկած չի հեծութիւնս անմոռնչաւ, որ
վեր է առել խորհրդատետրի՝ սպաս դնելու ժամանակ կարգա-
ցուելիք Ս. Գրիգոր Նարեկացու երկրորդ աղօթքից՝ ամենեին
վերաբերութիւն չունի Ս. Հոգու՝ Յորդանանում կամ վերնատա-
նը իջումների հետ: Նարեկում կարդում ենք «Որ բարեխօսդ
ես վասն մեր յանմոռնչ հեծութիւնս առ ողորմածդ Հայր»:

Եղբակացութիւն. Որովհետեւ

ա. Սուրբ Հոգու իջումն Յորդանանում Յիսուսի մկրտու-
թեան ժամանակ Սուրբ Հայրերից կոչուել է վկայութիւն կամ
բարոյ Քրիստոսի աստուածութեան,

բ. Քրիստոս կոչուել է առաքեալ (Եբր. գ. 1) և հրեշ-
տակ մեծի խորհրդոյ (Եսայի Թ. 6), որ նոյն է առաքեալ,

գ. Բարոյեաց իբրեւ ներգործական բայ պահանջում է ա-
ռանց պլեայութեան՝ հայցական հոլով,

դ. Սուրբ Հոգին Յիսուսի մկրտութեան ժամանակ իջնե-
լով Յորդանանում Սուրբ Հարց գրուածոց համեմատ առանց
միջնորդի բարոյ է ներկայացել Քրիստոսի աստուածութեան,
ուրեմն

Եկեղեցու լրութիւնը, որ ընդունել է հանգանակի մէջ
ասել «բարոյեաց զառաքեալն», վարուել է ըստ ամենայնի ուղ-
ղութեամբ թէ՛ լեզուի և թէ՛ մտքի կանոնաւոր արտայայտու-
թեան կողմից, և նրանք, որ հակառակ ընդունուած ձևի «յա-
ռաքեալն» են ասում՝ մեղանջում են թէ լեզուի և թէ մտքի
կանոնաւոր արտայայտութեան դէմ: Եւ որովհետեւ բարեկամա-
կան ազդարարութիւնը և հասարակաց կարծիքը անզօր եղան՝
վարչական ազդու հրաման է պէտք օտարաձայնութիւններին
վերջ տալու. այդ հրամանին էլ սպասում ենք:

Եկեղեցու լրութիւնը ասում է «յոյս, յարութիւն», Կ.
Հ. Ս-ը իւրայիններով ասում է «յոյս յարութեան», առարկելով՝
որ նախնականը, զոնէ Ժ-րդ դարում այդպէս է եղել՝ Նա օրի-
նակ է բերում Խոսրով Անձեացու պատարագի մեկնութիւնը:

Արդի խորհրդատետր

Անձեացու մեկնութիւն

Ի Սուրբ, ի Սուրբ պատուական Մարմնոյ և յարենէ Տեառն մերոյ և Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի ճաշակեացուք սրբութեամբ, որ իջեալ ի յերկնից բաշխի ի միջի մերում: Սա է կեանք, յոյս, յարութիւն, քաւութիւն և թողութիւն մեղաց...:

Ի Սուրբ պատուական Մարմնոյ և յարենէ Տեառն մերոյ և Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի՝ որ բաշխի ի միջի մերում: Սա է կեանք, յոյս, յարութիւն, քաւութիւն և թողութիւն մեղաց մերոց...

Համեմատելով այդ երկու օրինակները՝ տեսնում ենք, որ խորհրդատետրի մեր ընդգծածները չը կան Անձեացու օրինակի մէջ և ընդհակառակն: Անձեացու օրինակի պակասները. «Ի Սուրբ» առաջին բառից յետոյ. «ճաշակեացուք սրբութեամբ» և «իջեալ ի յերկնից»՝ բաշխի-ից առաջ, Խորհրդատետրի մէջ պակասում են. «եւ»՝ «քաւութիւն»-ից առաջ և «մեղաց» մեղաց-ից յետոյ:

Վ. Հ. Ս.-ը եթէ հին և ուղիղ է համարում Անձեացու օրինակը, ինչո՞ւ ամբողջը ըստ Անձեացու չի ասում, այլ միայն «յոյս, յարութիւն» է սրբագրում «յարութեան» դարձնելով. Եթէ եկեղեցին ուղիղ է ամբողջի վերաբերութեամբ, ուղիղ է և մի բառում էլ. Վ. Հ. Ս.-ը ինչո՞ւ է մի բառում շեղում. եթէ եկեղեցին սխալ է ամբողջի վերաբերութեամբ, ինչո՞ւ է ամբողջը կարգում և միայն մի բառը ուղղում: Եթէ եկեղեցին արդար է աւելագրութիւնները անելիս մտքի ամբողջութեան և պարզութեան համար, արդար է աւելորդ «մերոց»-ը յապաւելիս և «յարութեան»-ը «յարութիւն» դարձնելիս: Նոյն ինքն Լամբրոնացին մեկնելիս «յոյս»-ը բաժանում է «յարութեան»-ից և ասում է. «Սա է յոյս ոչ ապականացու փառաց, այլ անապականին». և այդ միտք ունի. որովհետեւ ապականացու կամ անապական փառքի յոյս կարելի է ունենալ. բայց «յոյս յարութեան ապականացու կամ անապական կենաց» ասելը անհեթեթութիւն է: Վերջապէս Յովհաննէս Արժիշեցու ժամանակ ԹԳ-րդ դարում արդէն կարդացւում էր ինչպէս և այժմ՝ «յոյս, յարութիւն»: Այժմ Ի-րդ դարն է, ուրեմն 7 դար մենք ունենք «յոյս, յարութիւն» ընթերցմունքը. Ինքն Վ. Հ. Ս.-ը խոստովանում է այդ. բայց և ասում է. «... հաղորդութեան սուրբ խորհուրդը «յարութիւն» անուանել, էլի միտք կունենար բայց սոսկ միայն «յոյս»-ինչպէս ուղենք ձգձգենք ուղիղ իմաստ չի տայ»:

Իգուր է այդպէս կարծում Կ. Հ. Ս-ը, եկեղեցին ս. Հաղորդութիւնը խոստովանում է Յիսուսի Մարմին ու Արիւն. եթէ Սուրբ Հաղորդութիւնը կարող է կեանք, յարութիւն, բաւութիւն լինել, ինչո՞ւ պէտք է յոյս էլ չը լինի Կ. Հ. Ս-ը ասում է «միայն» յոյս» — ինչպէս ձգձգենք ուղիղ իմաստ չի տալ — Աստուած Ս. Գրքում կոչուած է շատ տեղ միայն «յոյս» օրինակ.

«Տէր է յոյս» նորա» (Սաղմ. 44. 6): «Յոյս իմ ի ստեանց մօր իմոյ» (նոյն իա. 10): «Տէր յոյս իմ ի մանկութենէ իմմէ» (նոյն Հ. 5):

— Յիսուս նոյնպէս յոյս է կոչուած. «Որ է Քրիստոս ի ձեզ յոյսն փառաց» (Պողոս. ա. 27). «Յիսուսի Քրիստոսի յուսոյն մերոյ (Տիա. ա. 2): Հարականի մէջ Քրիստոսը յոյս կոչուած. «Յոյս իմ ի մանկութենէ իմմէ... Յոյս իմ ի ժամանակի ծերութեան... Յոյս իմ ի միւսանգամ գալստեանն քո»... (Ապաշ. դկ.): «Յոյս իմ ես դու, Տէր քաւիչ յանցանաց իմոց» (Ապաշ. բկ.): Յոյս և յարութիւն ազգի մարդկան, Քրիստոս Աստուած, (Աւագ. օրհ. ած. է.): Այս վերջին օրինակում Քրիստոս կոչուել է «յոյս և յարութիւն». յօրինողն է Ստեփաննոս Սիւնեցի, «որ եկաց ի վերջ եօթներորդ դարուն» (բացատր. Հարակ. 672 եր.) այսինքն երկու դար առաջ քան Անձեացի ուրեմն Անձեացուց երկու դար առաջ «յոյս և յարութիւն» ձեռկար. «Ի Սուրբ ի Սուրբ»-ի մէջ եկեղեցին, առնելով ս. Հարց և եկեղեցական գրքերից խոստովանում է Յիսուսի ստորագելիներից գլխաւորները, որոնցից մէկն էլ «յոյսն» է: Այդ ստորագելիները վերաբերում են և Քրիստոսի Մարմնին և Արեանը: Քրիստոս ասել է «Ես եմ յարութիւն և կեանք». Առաքեալն ասում է «Յիսուսի Քրիստոսի յուսոյն մերոյ». Հարականի մէջ կարգում ենք «Յոյս իմ ի միւսանգամ քո գալստեանն... Յոյս իմ ես, դու, Տէր քաւիչ... Յոյս և յարութիւն ազգի մարդկան: Այս բոլոր տեղերում սոսկ յոյս է գրուած և առանց ձգձգելու՝ Հիանալի միտք է տալիս, էլ ինչ Հարկ կայ եկեղեցու լրութիւնից ընդունուած և առ նուազն 7 դար շարունակ գործածուելով նուիրագործուած ձեռ փոխել և օտարաձայն ընթերցմունքներ ներմուծելով տարակուսութեան և գայթակղութեան տեղի տալ:

Հիմա տեսնենք Անձեացու ընթերցմունքը իւր յապաւումներով ինչ պակասութիւններ և այժմեան ձեռիւր յաւելումներով ինչ առաւելութիւններ ունի.

Ըստ Անձեացու «ի սուրբ պատուական Մարմնոյ և յարենէ Տեառն մերոյ և Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի, որ բաշխի» ասելով, եթէ թարգմանենք՝ ղուրս կը գայ. Մեր Տէր Փրկիչ Յիսուսի Քրիստոսի մարմնից և արիւնից. որ բաշխուում է. միտքը չէ ամբողջանում. էական նախագասութեան մէջ բայ չը կայ. որ յարաբերականով երկրորդական նախագասութիւնը չի լծորդուում առաջինի հետ. երկու, թէև յարաբերութիւն ունեցող, նախագասութիւնների մէջ միայն մի բայ կայ. Մինչդեռ ընդունուած ձևով եթէ ասում ենք՝ «ի սուրբ, ի սուրբ պատուական մարմնոյ և յարենէ Տեառն մերոյ և փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի ճաշակեցուք սրբութեամբ, որ իջեալ ի յերկնից բաշխի... թարգմանելով՝ ստանում ենք. Սրբութեամբ ճաշակենք մեր Տէր և փրկիչ Յիսուս Քրիստոսի սուրբ և պատուական մարմնից և արիւնից, որը (այսինքն մարմին և արիւնը), իջնելով երկնքից՝ բաշխուում է...: Այստեղ երկու նախագասութիւններն էլ լրիւ են և ամբողջ միտք են արտայայտում:

Ըստ մեզ, կամ այն է, որ ի սկզբանէ եղել է «ճաշակեցուք սրբութեամբ» և Անձեացին բաց է թողել ուրեմն նրա առաջ բերածը կատարեալ չէ. կամ եթէ սկզբունքն էլ չէ եղել յետոյ նախնիք անհրաժեշտ են համարել աւելացնել: Այժմ, եթէ աւելացրածը ընդունում ենք, պարտաւոր ենք ընդունել նրանց արած սրբագրութիւնն էլ, քանի որ եկեղեցու լրութիւնը, չը տեսնելով այդ բանում ուղղափառ դաւանութեան հակառակ մի բան, նուիրագործել է դարերի հնութեամբ:

Ըստ կարի ապացուցանելով՝ որ նախնիք հիմք են ունեցել «բարոյեաց զառաքեալն» և «յոյս» յարութիւն ասելու և ապացուցութեան համար հարկաւոր օրինակներ բերելով նախնեաց գրուածքներից, ս. Գրքից, և Շարականից, որ մեր դաւանութիւնը ամփոփող և մեր եկեղեցու իսկական պատկերի արտայայտող եկեղեցական միակ գիրքն է, կրկնում ենք.

«Մեր համար այժմ պարտաւորական չեն ձեռագրերի ընթերցուածները և ինչ որ եղել է մի ժամանակ, այլ պարտաւորական է այն՝ ինչ որ կայ այժմ և եկեղեցու լրութիւնն ընդունում ու քարոզում է: Մեզնից ոչ ոք իրաւունք և համարձակութիւն պէտք է չունենայ իւր կամեցած սրբագրութիւնները ըստ կամս անել»: Եկեղեցու լրութիւնը անհամեմատ բարձր է և հեղինակաւոր է քան որ և է անհատ...» Արարատ Մարտ-Ապրիլ):

ՅՈՒՄԻԿ Եպիսկոպոս

(Վերջը հետեւեալ համարում)

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

1. ԷՄԻՆԵՆՍ ԱԶԳԱՅԻՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ. հրատ.
Լազարեան Ճեմարանի. հատ. I. ՓՇՐԱՆՔ ՇԻՐԱԿԻ
ԱՄԲԱՐՆԵՐԻՑ. հաւաքեց Աղ. Մխիթարեանց. Մոս-
կուա-Ալէքսանդրապօլ. 1901.

Հանգուցեալ գիտնական պրօֆ. Մկրտիչ Էմինի անունը
յաւերժացնող «Էմինեան դրամագլխի» բարձրագոյնս հաստա-
տուած կանոնադրութեան մի յօդուածը թոյլ է տալիս «ձեռա-
գիր ժողովածուների տպագրութիւնը», այդ հիման վրայ՝ կանո-
նադրութիւնն իրազօրծող մարմինը, Լազարեան ճեմարանի
մասնադիտական դասընթացների ուսուցչական խորհուրդը հրա-
տարակում է «Էմինեան ազգագրական ժողովածու» ընդ-
հանուր վերնագրով հայ ազգագրութեան վերաբերեալ թէ հում
և թէ մշակուած նիւթեր:

Աւելորդ ենք համարում բացատրել այս համակրելի ձեռ-
նարկութեան նշանակութիւնը. ամեն մի փոքր ի շատէ մտա-
ւոր զարգացումն ունեցողին յայտնի է՝ թէ սրբան մեծ կարե-
ւորութիւն ունի ժողովրդական հայեացքների, փիլիսոփայու-
թեան և սովորութիւնների ուսումնասիրութիւնն իւրաքանչիւր
ազգի անցեալի և ներկայի հետազօտութեան համար: Ազգա-
գրութեան նիւթերը պարունակում են իրենց մէջ այն բոլոր
տարրերը, որոնք կազմում են ազգերի կամ ժողովուրդների
հոգեբանութիւնը: Մարդուս հոգեբանութեան ուսումնասիրու-
թիւնը դեռ կատարեալ չէ, երբ միայն *անհատի* հոգեկան ե-
րևոյթներն ենք պարզում որովհետև անհատը հասարակութեան
մասը կազմելով՝ յաճախ ենթարկւում է նրա ազդեցութեանը.
այս երևոյթն էր պատճառը, որ տասնութիններորդ դարի երկ-
րորդ կիսում կազմակերպուեց մի նոր գիտութիւն և կոչուեց
ժողովուրդների կամ «ազգերի հոգեբանութիւն» — Völker-

psychologie: — Ութսունական թուականներին Բեռլինում հիմնուեց նոյն իսկ մի հոյակապ հաստատութիւն՝ «ազգերի հոգեբանութեան թանգարան» անունով, որտեղ կան բազմաթիւ քաղաքակիրթ և վայրենի ժողովուրդների ազգագրութեան վերաբերեալ բազմատարազ նիւթերի ճոխ հաւաքածուներ:

Ինչ վերաբերում է մասնաւորապէս հայ ազգագրութեան նիւթերին, պէտք է ցաւօք սրտի ասել, որ դեռ ևս չատ չնչին նիւթ է հաւաքուած և առաւել ևս չնչին մասը՝ համակարգուած:

Այդ ժողովածուների հիման վրայ դեռ ևս կարելի չէ որոշ եզրակացութիւններ անել, ուստի ամեն կերպ պէտք է աշխատել այդ ուղղութեամբ. նա մանաւանդ ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ այսօր մեր ժողովրդի կեցութիւնն ու կենցաղն արագ փոփոխման է ենթարկւում. օտար բարքերն ու սովորութիւնները հեշտութեամբ մուտք են դործում մեր ընտանիքները և հնադարեանն ու սեպհականը նսեմացնում, այնպէս ասելով՝ նիւթ է չչտապենք՝ այն, ինչ որ դեռ այսօր հետազօտողը կարող է իւր աչքով տեսնել և ականջով լսել, վաղն արդէն միջնորդաբար պէտք է ուրիշից լսէ ու արձանագրէ՝ թերի և շատ անգամ էլ սխալ կերպով:

Ահա այս դիտողութիւններն ի նկատի ունենալով մենք սիրով ողջունում ենք «Էմինեան Ազգագրական ժողովածուի» ձեռնարկութիւնը, որով շատերը կարող են խրախուսուել և հայ ազգագրական նիւթեր հաւաքել:

«Էմինեան Ազգագրական ժողովածու»-ի առաջին հատորը կազմում է պ. Աղ. Մխիթարեանցի «Փշրանք Շիրակի Ամբարներից» հաւաքածուն, որ Ալեքսանդրապօլի հայ ժողովրդական նիւթեր է պարունակում: 338 ութածալ էջերից բաղկացած այս ժրջան տալիստութիւնն երեք մասից է բաղկացած:

Առաջին մասը պարփակում է ժողովրդական բանաւոր գրականութեան տեսակները. ա. հեքիաթներ. բ. առակներ. գ. առածներ, դ. ասացուածներ, ե. հանելուկներ և շուտասուկներ:

Երկրորդ մասի նիւթերն են. ա. հաւատք, բ. ընտանեկան բարք ու սովորոյթ, գ. կենցաղ և զբաղմունք:

Երրորդ մասը կամ յաւելուածն է Ալեքսանդրապօլի կամ Շիրակի գաւառաբարբառի համառօտ բառարանը:

Գրքի սկզբում գտնուող «խմբագրութեան կողմից» ռուսերէն և հայերէն լեզուով ծանօթութեան մէջ ասուած

է, որ հեքիաթներից չորսն ուղարկուած են հանգուցեալ Ափրիկեանից:

Այսպիսի ժողովածուների հրատարակութիւնը հարկաւ գիտական նպատակների պէտք է ծառայէ, ուրեմն և որոշ համակարգութիւն պէտք է ունենայ և կամ խմբագրական ծանօթութիւններով ձոխացրած լինի: Տարաբաղդաբար վերջին կէտի նկատմամբ այս հրատարակութիւնը թերի է, չնայելով որ մի պատկառելի հիմնարկութեան անունով է լոյս տեսել: Ազգագրական նիւթերը հնացող բաներ չեն. դրանք կարող են գիտութեանը ծառայել թէ այսօր և թէ յիսուն, հարիւր կամ աւելի տարիներից յետոյ. դրանցից կարող են օգտուել թէ հայ և թէ օտար հայագէտ գիտնականները, ուստի և այս պէտք է ի նկատի ունենային հրատարակիչները և բացատրէին այն, ինչ որ անհասկանալի կարող է լինել. կան ոչ-գրական բառերով կազմուած առածներ, որ հասկանալի չեն, բայց ոչ ծանօթութիւն ունին և ոչ էլ գրքին կցուած բառարանում կան. օրինակ «Ագամ պուպուզ է տեսել», «Շառ պտի բլի, որ ձոր լցուի», «Շարանը ետրա կը բանայ», «Ճղըզ եմ, Ճան չեն խաղցներ» և այլն:

Կան բազմաթիւ թուրքերէն բառեր, նոյն իսկ առածներ, բայց ծանօթութեամբ բացատրուած չեն:

Առակներից շատերի վերջը կցուած են հաւաքողի կամ խմբագրողի (յայտնի չէ) եզրակացութիւնները կամ բարոյախօսութիւնները, որ աւելորդ են:

Աւելի լաւ կլինէր, եթէ առակները բարբառով լինէին գրուած: Կան այնպիսի առածներ, որոնց միտքը չի կարող հասկանալի լինել ամենքի համար, բայց բացատրուած չեն.— օրինակ. «Արաբի արուն խօս չէ». «էծը կտաւին դուրս». «ծատուրը խաղի կարօտ չէ». «թագաւոր, մամալէդ բարով վայելես» — օրհնանք — և այլն:

Թէև խմբագրական ծանօթութեան մէջ յիշուած է, որ «բազմաթիւ նիւթերից» «ընտրութիւն» է եղած, սակայն անհամ և նշանակութիւն չունեցող բաներ բաւականին մնացել են դարձեալ — օրինակ. «Ագռաւի ծեռտը արասու տեղ կվերցնես», «Աղքատին ծեծում էին, վայ կունակս էր գողում», «Ամեն մարդի հաւատալ չի լինի», «Աղջիկը մենծնայ, մենծ փառքի տիրանայ», «Անլեզու անբերան հայվան է», «Ամեն տեղ լուս ընկներ լաւ չէ», «Աստծու լուսը հասնի», «Աստուած արու և

էգ արար, վարդապետներին ո՞վ արար», «Քրիստոս Մահմատէն գոհ է» և այլն: Սրանք մեծ մասամբ հասարակ դատողութիւններ են և ոչ թէ առածներ:

Իբրեւ փառաբանքներ առաջ են բերուած նաև այսպիսի նախադասութիւններ. «Գրողը թող ինձ տանի, մենակ դու ողջ կաց», «Ինձ թաղիր, յետոյ ինչ ուզում ես արա՞նք»: «Իմ լուսը խաւարի, թաքլի քեզ զաւալ չգայ», «Հոգիս Աստուած քու առաջն առնի», «Ջնջուի քեզ խօռ աչքով մտիք անողը» և այլն: Այսպիսի օրինակները կարող են «փառաբանք» բառի իմաստը բոլորովին աղաւաղել:

Սպառնալիքների բաժնում առաջ են բերուած. «բրգողին էնպէս կուտացնեն, որ աչքը բան տեսնի», «էն ո՞ւմ չունեն է, որ խօսքը չուանի դնեմ», «ընչանք էսօր կուլ չեմ գնացել, ըստուց ետը Աստուած գիտէ», «փոշմանողն ու խօսքից յետ կայնողը նամարդ է» և այլն: Այսպիսի նախադասութիւնները չնոս երկչոտ մարդկանց համար միայն սպառնալիք կարող են համարուել:

Աւելի յաջող է կազմուած երկրորդ մասը, որ պարունակում է հետաքրքրական տեղեկութիւններ, մեր ժողովրդական հաւատալիքների, ընտանեկան սովորութիւնների, նախապաշարումների մասին և այլն:

Ժողովուրդն այնպիսի ձևով է հաղորդում այդ տեղեկութիւններից շատերը, որ հետաքրքրութեամբ և առանց ձանձրոյթի են կարդացւում— «Նանէի պատմածներից», «Արոյի պատմածներից», «Նանէի բժշկարանից» և այլն հատուածները վէպի պէս են կարդացւում:— Բառարանը պէտք է թերի համարել, քանի որ նոյն իսկ գրքի մէջ գործածուած բառերից շատերը չկան նրա մէջ:

Գնահատելով պ. Աղ. Մխիթարեանցի մեղուաջան ու բարեխիղճ աշխատութիւնը, ցանկալի ենք համարում, որ «Էմինեան ազգագրական ժողովածուի» յարգելի հրատարակիչներն այսուհետև այդպիսի աշխատութիւններ լոյս ընծայելիս՝ մանրամասն բացատրութիւններով ձևացնէին, որպէս զի ազգագրական նիւթերն աւելի դիւրութեամբ ծառայէին գիտնական նպատակներին:

ՆԱՀԱՊԵՏ ԶՈՒՉԱԿԻ ԴԻՒԱՆԸ, սիրոյ երգեր, խրատական եւ այլաբանական երգեր, պանդուխտի երգեր: Բնական ուսումնասիրութեամբ մը հրատարակեց Արշակ Զօպանեան: Փարիզ, 1902 թ. Գինն է 3 ֆրանկ:

Ո՛վ կարող էր երևակայել, թէ հայերը ունեցել են մի բանաստեղծ այն էլ տասնվեցերորդ դարում, որի անունով այսօր պիտի պարծենայ ամբողջ հայութիւնն անխտիր: Բանաստեղծ, որի ստեղծագործական տաղանդն այսօր համեմատուում է Ֆիրդուսիի և Հաֆիզի, Հեյնէի և Վիլհելմի հանճարների հետ: Մենք գիտէինք, որ մեր ոսկէ դարում ունեցել ենք Նաբեկացի և Շնորհալի և այնուհետեւ երկար դարերի խաւար ամառութիւն այս ու այն տեղ հազիւ նշմարուող լուսոյ շողքերով: Գիտէինք, որ տասնութներորդ դարի հայի մտաւոր վերածնութիւնը տուել է մեզ մի քանի տաղանդաւոր բանաստեղծներ, որոնց ստեղծագործական ձիրքը հայրենասիրաբար ճիգն ենք արել դնել եւրոպական համաշխարհային տաղանդների շարքը և դժբաղդաբար չենք կարողացել: Գիտէինք, որ ունեցել ենք ժողովրդական աշուղներ, որոնց քնարը միշտ և ամենուրեք հնչել է միատեսակ, ինչպէս իրանց ասիական սազն իւր միամաղձիկ հնչիւններով, մի միատեսակութիւն, սակայն, որ անհամատ գերազանց է շատ յանգամոյների արհեստական բռնազբօսիկ ստեղծագործութիւններից: Գիտէինք նաեւ, որ կան այժմ մեզանում մի շարք քնարերգուներ, որոնք տակաւին յոյսերով են մեզ կերակրում և որոնցից միայն երկուսը այդ յոյսերն արդարացնելու շատ թոյլ նշոյլներ են արտադրում: Մի խօսքով, սրտիցաւօք համոզուած էինք, որ հայը քնարերգութեան մէջ տակաւին շատ տարիներ պիտի սպասի իւր Հէյնէներին, Միցկեւիչներին, Պուշկիններին ու Լերմոնտովներին, որ մեզանում պօէտիքական տաղանդները դեռ միջակութիւնից դէնը չեն անցել, շնորհիւ գուցէ այն հանգամանքի, որ հայոց նոր գրականութիւնն ընդհանրապէս դեռ նոր է սկսում բարգաւաճել: Մինչև այսօր երբ առիթ էր լինում մեր աշխարհիկ պօէզիան քննական հայեացքի ենթարկել, մնում էինք գլխակոր, ամօթահար, համեմատելով նրան ոչ միայն առաջնակարգ եւրոպական պօէզիաների այլ և երկրորդական ազգերի—սկանդինավցիների և լեհացիների—ստեղծագործական ոյժի հետ:

Նւ ահա մի նուրբ գրագէտի ջանքով հրապարակ է ձեռնարկում հազիւ 100 երեսից բաղկացած մի տետր, որ ոյժ ունի յեղաշրջում առաջացնելու մեր հայեացքների մէջ հայի ստեղծագործական ընդունակութեան վերաբերմամբ։ Ասպարէզ է գալիս ամբողջ չորս դար շարունակ մեր աչքերից թաքնուած մի հակայական անձ, որի երկերը կարելի է ամենայն համարձակութեամբ դնել եւրոպական բոլոր ազգերի դասական քնարերգուների շարքը առանց վախենալու, թէ նրանց փալլը կաւորող է նստմանաւ մարդկային հանճարի բարձրագոյն արտադրութիւնների շողքերից։

Նահապետ Քուչակի և նրա երկերի մասին «Լուսնայի» անցնալ 1902 թ. համարներում տպուած է պ. Յովհ. Թադէոսեանի մանրամասն ուսումնասիրութիւնը։ Առաջարկելով մեր ընթերցողներին նորից կարգաւ այդ յօդուածը, մենք չենք ուզում կանգ առնել Քուչակի երկերի վրայ և նորից քննութեան ենթարկել նրանց։ Այս անգամ խնդիրը վերաբերում է բանաստեղծի երկերի ժողովածուին, որ լոյս է տեսել Փարիզում պ. Արշակ Չօպանեանի հրատարակութեամբ և առաջաբանով։ Մենք ծայրէիծայր կարդացինք Քուչակի երկերը և այժմ դժուարաւորում ենք մեր հիացումը արտայայտել մի քանի խօսքերով։ Այսքանը կասենք, որ մեր թէ հին և թէ նոր բանաստեղծներից ոչ մինը այնպիսի խոր ապաւորութիւն չի թողել մեզ վրայ զգացումների խորութիւնով ու անկեղծութիւնով, որպէս Քուչակը և մենք եթէ ոչ լիովին գէթ մասամբ բաժանում ենք պ. Չօպանեանի բարձր հիացումը այդ բանաստեղծով։

Բերում ենք մի քանի կտորներ բանաստեղծի երկերից, հետեւելով Չօպանեանի ընտրութեանը որպէս զի մեր ընթերցողներին մի թեթեւ գաղափար տանք այդ փայլուն տաղանդի մասին։

Ո՛վ աւելի սիրուն, աւելի ճոխ ու աւելի կենդանի գոյներով նկարած է սիրուած էակին դէմքը, գոչում է պ. Չօպանեան իրաւացի յափշտակութեամբ և առաջ է բերում.

Վերստէ է լուսնին նման ու զիջերդ ի դատիր գիշեր.
Վնքեր բեհեշտի խնծոր և ի ծովուն տուած քեզ աչեր.
Ուներ կեռումիւ ունիս, թուխ աչեր, թարթիչդ է նետեր.
Բերանդ է լալէ ֆղան, մէջն ի լիքն է մարգարիտներո՛ւ։

Ո՛վ գծած է աւելի զմայլելի պատկեր մը խորհրդանշաններու համար անհղ ու գողտր գեղութիւնը, որուն մէջ սէրը կը կաշկանդէ իր զոհին սիրտը.

«Ո՛ւր էիր, սակից եկար, անծանօթ, զիս սիրեցիր.
 Վրական ի թէգնիքդ ունիր, իծոցիդ ի վար թափեցիր.
 Վ՜ր սէրդ ալ ոսկի արիր, իմ սրտիս քուրան հալեցիր.
 Վ՜րաձար զան հալխա արիր, և իմ սրտիս ականջն անցուցիր»:

Ո՛վ արձակած է աւելի խորին, աւելի սրտայոյզ աղաղակ
 մը՝ ողորելու համար անգութ «եարը»:

«Թուխ աչք ու թուխ ունքեր՝ ունիս, լայն ճակատ ու
 կարմիր երես.

«Այդ ճերմակդ որ դուն ունիս, զչամամ ծիծերդ որ իներս.
 «Մեռնես այլ անդին երթա՛ս՝ զայդ ճերմակ ծոցիկդ ի՛նչ
 առնես.

«Զամէն որդերն ուտեն, դու է՛ր զիս մահրում կու պահես»:

Ո՛ր տարփական պաղատանքին կրցած է տալ շեշտ մը ա-
 ւելի աղետարչ ու աւելի անուշ.

«Այդ քո ստեղծողի՛դ համար, երբ քայլես՝ զունքդ մի՛
 չարժեր.

«Այդ քո աչերուդ խնճերն շատ մարդու արիւն է խմեր:
 «Խօշ հար, արեւուդ համար, որբուկ եմ, զիս մի՛ լացներ.
 Տղայ եմ, չեմ ի կենար, զիս ի քո կրակն մի ձգեր»:

Ո՛վ կրցած է վտարուած, իր «եար»-էն հեռու մնացած
 տիրահարին ողբը աւելի քնքուշ ու աւելի զօրեղ կերպով կող-
 ժողիլ:

«Իմ եար, խղճա՛ քո գերուդ, քո գերուդ մէն մէն կենալուդ.

«Գաղտնի ալանի լալուս վախեմ թէ ելնեմ աչերուս.

«Լսեր եմ որ վարդ ունիս, ուղարկէ տեստէ՛ մը գերուս.

«Պագնեմ աչերուս դնեմ որ դատրի աչերս ի լալուս»:

Եւ ո՛վ աւելի հզօր կերպով պատկերացուցած է սիրոյ ե-
 րազին մէջ ամբողջ կեանքին հոյզը ցամաքեցուցած երիտասար-
 ղին քայքայումը.

«Սուրաթ ու ճրագ դրիր, զիս ի քո լուսդ ձէնեցիր.

«Զէգ ի քո մէջ ծովունդ եկի, լօք զարկիր ճրագ ան-
 ցուցիր.

«Ա՛տ էր քո ամէն ումէտն, այ հոգեկ, որ ինձ կուտայիր.

«Ճրագդ, ա՛մ, ալ ի՛նչ վառած՝ երբ բազկիս ուժն հատուցիր»:

Բայց Քուչակը միայն սէրը չէ երգում: Ոչ պակաս սուիւ-
 նալի են և անկեղծ նրա պանդխտի երգերը նաև խրատական
 երգերը:

Պէտք է ուրեմն շնորհակալ լինել պ. Զօպանեանից, որ

գտնելով այդ սքանչելի երգերը այսօր հրատարակել է մի ոգեւորուած յառաջաբանով: Պ. Չօպանեանը Փարիզում հրատարակուող «Անահիտ» ամսաթերթի խմբագիրն է, մի եռանդուն տաղանդաւոր երիտասարդ, որի գրականական գործունէութիւնը արժանի է ամենայն խրախուսանքի: Նա իբրեւ հրապարակախօս այսօր չունի հաւասարը տաճկահայերի մէջ, իսկ իբրեւ գրականագէտ և գեղարուեստական երկերի նրբամիտ գնահատող կարող է օրինակել ինչի մեր ռուսահայ և տաճկահայ քննադատներին շատերի համար: Քուչակի հրատարակութիւնը նրա գեղարուեստական ճաշակի նրբութիւնն ապացուցանող շատ փաստերից մէկն է: Միթէ հարկաւոր է աւելացնել, թէ նա արժանի է բարոյական խրախուսանքի և նիւթական աջակցութեան: Քուչակի երգերը հրատարակել է իւր սուղ միջոցներով և հրատարակել է շատ չքեղ: Հասարակութիւնը պարտաւոր է գնել այդ երգերը ոչ միայն ազգասիրաբար, այլ և իւր սեպհական հաճոյքի համար:

Ե.

ՅՐԱՂԱՆՆԷՍ ՄԱՆԽԱՍԵԱՆՅ: Հօրոտ-Մօրոտ. պատկերներ իրական կեանքից: Գիրք II Թիֆլիս 1903
գինն է 30 կ.

Յովհաննէս Մալխասեանը օգտակար կոչուող գրական գործիչներիցն է: Նա այն գրողներիցն է, որոնք չեն ուզում և չեն կարող շարագրել, այլ միմիայն արձանագրում են այն, ինչ որ տեսնում են: Շատ անգամ նրանք իրանց տեսածը համեմում են սեփական դատողութիւններով, բայց յամենայն դէպս գրանք նրանց աշխատութեան լաւագոյն մասը չեն կազմում: Յ. Մալխասեանը օգտակար ոյժ էր, երբ աշխատակցում էր լրագրին, նա նոյն օգտակար գրողը մնաց և այժմ, երբ իր գրական լուման տալիս է առանձին հրատարակութիւններով: Վերջիններիս մէջ գլուտ ազգագրական ճիւղին են պատկանում «Հայ գեղջուկի ալբոմ»-ի երկու մասերը. իսկ կիսա-գեղարուեստական և կիսա-ազգագրական ճիւղին են պատկանում նրա «Նրդում» վէպը, և «Հօրոտ-Մօրոտի»-ի երկու գրքերը, որոնցից առաջինը նոր է լոյս տեսել: «Նրդում» մի սարսափելի գլոխաւոր պատմութիւն է և հեղինակը իբրեւ ճարտասան պատմիչ ճիշտ որ

կարողանում է հետաքրքրել ընթերցողին: Բայց դա գեղա-
 արուեստական երկ չէ և փոքր ի չատէ ճաշակ ունեցող ընթեր-
 ցողին կարող չէ բաւականութիւն տալ: Սա այն վէպերին
 է նման, որոնք հարիւրներով ամեն տարի լոյս են տեսնում
 աշխարհիս բոլոր ժողովրդային և էթանագին լրագիրներում:
 սկսում են նոր տարու համարից և վերջանում են դեկ-
 տեմբերի 31-ին: Դրանցից լաւագոյնները—տաղանդաւոր հեղի-
 դինակաների երեսակայութեան ծնունդն են. իսկ մեծաւ մասամբ
 —քրէական դատարաններից և լրագրական քրոնիկոններից հա-
 ւաքուած նիւթեր: Նրոնմի-ի սիւժէտը կարծես վերցրած է
 կեանքից, բայց դա չի կարողանում բարձրացնել վէպի արժէքը:
 «Հօրոտ-Մօրոտ» անունով լոյս տեսած պատկերները աւելի հա-
 սուն գրուածքներ են, բայց նրանց մէջ էլ քիչ է գեղարուես-
 տական տարրը: Սրանք ազգագրական նկարագրութիւններ են,
 առաջնորդող յօդուածներ, թղթակցութիւններ, պարսաւներ—
 գրուած բէլլետրիստտիկայի ձևով: Թէ առաջին և թէ երկրորդ
 գրքի վէպիկները այդ տպագրութիւնն են թողնում ինձ վերայ:
 Հեղինակը անուանում է նրանց «պատկերներ» եւ կաւեւացնեմ
 «լուսանկար պատկերներ», որովհետև սոքա նկարչի վրձինի տա-
 կից դուրս եկած պատկերներ չեն, որտեղ տեսնւում է և զգաց-
 ւում է հեղինակի ստեղծագործութիւնը, այլ լուսանկարներ
 են, որոնք չեն ստեղծւում, այլ պատկերահանւում են զրեթէ
 մեքենաբար: Կամիմ ասել, որ երկրորդ դէպքում գեղարուես-
 տական ստեղծագործութիւնը երկրորդ անգամ է լուսնում: Վեր-
 ցրէք Մալխասեանի երկրորդ գրքի պատկերները՝ «Չախի մա-
 րումը», «Ամուսնական խաչը», «Կրակ է...», «Թորոս աղի մոր-
 թած ուր», և «Ժայռերը»: Խոչ են դրանք եթէ ոչ լուսանկար-
 ներ, կամ լրագրական թղթակցութիւններ: Յս կարդում եմ և
 զգում, որ այդ բոլորը ճիշտ եղելութիւն է, որ աղքատու-
 թիւնը գիւղում սարսափելի է, իսկ տգիտութիւնը աննկարագ-
 րելի. որ կինը զոհ է ամուսնու ձեռին. որ քահանայական ընտ-
 րութիւնը լոկ տնտեսական հարց է և այլն և այլն: Յս զգում
 եմ, որ հեղինակը ամեն ինչ արձանագրում է խղճի մտօք, հա-
 ւատարիմ մնալով իրականութեանը: Բայց հեղինակը ոչ կարո-
 ղանում է ինձ յափշտակել իր նկարագրութիւններով ու պատ-
 մութիւններով, ոչ էլ համոզել, որ դա ընդհանուր երևոյթ է:
 Ամեն մի պատկեր այսպիսով ունենում է իր անհատական նշա-
 ֆակութիւնը և ազդեցութիւնը: Բացի դրանից դուր չէ գալիս

ինձ և հեղինակի պատմելու ձևը, որը գուցէ եթէ կենդանի-
խօսք լինէր, աշխոյժ լինէր, բայց իբրև տպագրական խօսք—
ձանձրալի է. մանաւանդ երբ հեղինակը չի կարող զսպել իր
ճարտասանութիւնը և երկարախօսութիւնները: Դժուարամարս
է և գաւառաբարբառը: Չգիտեմ գուցէ նրանից է որ ես Կով-
կասում չեն ծնուած, կամ գուցէ նրանից, որ ես սնուած եմ
կրօնական և ռուսական գրականութեան վերայ, բայց ամեն
անգամ, երբ ձեռս եմ առնում Ագապեանի, Մալխասեանի կամ
այլ հեղինակների գաւառաբարբառներով գրուած երկերը—
զգում եմ, որ մեր գրականութիւնը դեռ երեսայական հասա-
կումն է, այն հասակում, երբ գաւառաբարբառը դեռ քաղա-
քացիական իշխանութիւն ունի: Կարծում եմ, որ սխալուած չեմ
լինի, եթէ ասեմ, որ այդ գրողների ժողովրդականութիւն չը-
վայելելու պատճառներից գլխաւորն այն է, որ նրանք գաւառա-
բարբառով են գրում: Մալխասեանի պատկերներն էլ անչուշտ շատ
բան կորցնում են բարբառով գրուած լինելու պատճառով:
Բայց այս բոլոր բացասական կողմերի վերայ անհրաժեշտ
եմ համարում աւելացնել «Հօրոտ Մօրոտ»ի և դրական կողմերը:
Հեղինակը անպայման դիտելու, նշմարելու, և պատմելու տա-
ղանդ ունի, որի շնորհիւ նա ընթերցանելի է դարձնում այնպի-
սի պատկերներ, այնպիսի կեանքից, որոնք իսկապէս ասած
մեր սրտին շատ մօտ պէտք է լինէին, բայց դժբաղդաբար ան-
տես են առնուած: Հեղինակը լաւ գիտէ գիւղը և նրա ցաւերը,
նա սիրում է գիւղացու չարն ու բարին և սիրով է այդ բո-
լորը նկարագրում: Բայց և նրանից մի գլուխ բարձր լինելով—
տեսնում է գիւղի այն ցաւերը, որոնք ցեցի նման աննկատելի
ուտում են, փչացնում են գիւղական կեանքը, բարոյականու-
թիւնը և տնտեսական բարօրութիւնը: Պ. Պոօչեանի, Ագա-
պեանի և այլոց նման Յ. Մալխասեանն էլ իր ոյժի չափով ժո-
ղովրդագրող է և այն առաւելութեամբ, որ ոչ չափազանցնում
է գիւղացու և գիւղի վատ կողմերը, ոչ էլ իդէալականացնում
նրանց: Նա լուսանկարիչ—սիրող է գրականութեան մէջ և իբ-
րև այդպիսին լայնացնում է մեր մտաւոր հորիզոնը տալով մեզ
պատկերներ այն կեանքից, որը կրկնակի վարագոյրներով ծած-
կուած է մեզնից, հայ ինտելիգենտից, որ ստիպուած է քաղա-
քում մնալ, քաղաքում գործել:

ՄԻՆԱՍ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ

Պատմութիւն Աղուանից. Ա. Հատոր. Ի Մակար Ե-
պիսկոպոսէ Բաղխուտարեանց. 1902 Վաղարշապատ.

Ծերունազարդ Մակար Սրբազանը մեր այժմեան կուսա-
կրօն հոգևորականութեան հին սերնդի պատուաւոր ներկայա-
ցուցիչներէց մէկն է. նա իւր կոչման վերաբերեալ պարտքը
կատարելուց յետոյ՝ ազատ ժամանակը, շատերի նման, բամ-
բասանքով չէ վատնում, այլ գրականութեամբ է պարապում և
ժրջան աշխատութեամբ տալիս է, որքան կարող է, համեմատ
իւր պատրաստութեան և հմտութեան: Սրբազանը ժողովրդի
մարդ է, սիրում է իւր ազգն ու եկեղեցին և ամեն կերպ ջանք
թափում՝ օգտակար լինելու դրանց՝ իւր կարողութեան չափ:

Նորին սրբազնութեան աշխատութիւնների ցանկն արդէն
ցոյց է տալիս, որ նա աւելի ժողովրդական գրող է ¹⁾, բայց
հետաքրքրւում է նաև պատմութեամբ. գրել է «Աղուանից եր-
կիր և դրացիք», «Արցախ» և այժմ էլ տալիս է «Աղուանից
պատմութիւնը»:

Իսկապէս շատ հետաքրքրական նիւթ է ընտրել Սրբա-
զանը. ազգային ծագումով տարբեր, բայց կրօնով հայ ժողովրդի
հետ համարեալ թէ ձուլուած աղուանները, տասնեակ դարերի
ընթացքում մեզ հետ միասին դատարկելով քաղաքական դժ-
բաղդ անցքերի և կրօնական հալածանքի դառն բաժակը, ար-
դէն անյայտանալու ճանապարհի վրայ են:

Մեր բաղդակից այս ազգի պատմական անցեալը դեռ ևս
թանձր քողով է ծածկուած և գիտնական հետազօտութեան չէ
ենթարկուած. շատ էլ յոյս չկայ, որ դոնէ ապագայում պար-
զուի, որովհետև այդ տարաբաղո ժողովուրդը սեպհական գիր
ու գրականութիւնից զուրկ է: Թէև մեր մատենագիրները պատ-
մում են, որ սուրբ Մեսրոփը հայոց այբուբենը կազմելուց
յետոյ վրաց և աղուանների համար ևս այբուբեններ յարմարե-
ցրեց, սակայն մինչև այժմ անյայտ է մնացել աղուանների այ-
բուբենն ու գիրը:

Չնայելով այս ձախողակ հանգամանքին, հայոց պատմա-
գրներն այնքան առատ նիւթ են պարունակում աղուանների
վերաբերմամբ, որ կարելի է լինում քիչ թէ չատ կապակցուած

¹⁾ «Մերզա և Աննա», «Արաղը տարին կտարի», «Պլլը
Պուղի» և այլն:

պատմական տեղեկութիւններ շարայարել այդ ազգի և առաւելապէս դրա եկեղեցական պատմութեան նկատմամբ: Աղուանից կաթողիկոսութիւնը ստորադրուած լինելով հայ կաթողիկոսների իշխանութեանը, հայ եկեղեցական մատենագիրներն էլ միշտ յիշել են դրանց կաթողիկոսների անունները և նոյն իսկ Աղուանից կաթողիկոսների յաջորդական ըստ կարելոյն լիակատար ցանկ են տուել մեզ:

Ունենք նոյն իսկ եօթերորդ դարում ապրող հայ մատենագիր—Մովսէս Կաղանկատուացի, —որ յատկապէս աղուանների պատմութիւնն է գրել՝ սկզբից մինչև իւր օրերը. ապա մի ուրիշն այդ պատմութիւնը շարունակել է մինչև տասներորդ դարի կէսը՝ Մովսէս Դանիւղեանցի:

Մակար Սրբազանն ահա այս և հայոց ուրիշ մատենագիրների ասածները հիւսելով՝ կազմել է աղուանների պատմութիւնը և հասցրել մինչև *մէլիքութիւնների ծագումը*, այսինքն մինչև *տասնեւհինգերորդ* դարու կէսերը: Աւելի հետաքրքրական պէտք է լինի Աղուանից պատմութեան շարունակութիւնը մինչև մեր օրերը. հեղինակն անշուշտ այդ մասն էլ կհրատարակէ, քանի որ այս աշխատութեան ճակատին գրուած է *և՛ հատոր*։

Մակար սրբազանի աշխատութիւնը կարող է մեծապէս նպաստել ապագայում աղուանների պատմութիւնը գիտնականօրէն մշակողին. նրա տուած նիւթերը կամ վստահելի մատենագիրներից են վերցրած կամ իրական արձանագրութիւններից ու տապանաքարերից. ինքը, հեղինակն անձամբ ման է ելել Աղուանից աշխարհ կոչուած երկրում և շատ բան տեղն ու տեղը ճշտել:

Գովելով բազմաշխատ սրբազանի քրտնաջան վաստակը, ցանկալի ենք համարում, որ նա իւր աշխատութեան երկրորդ հատորի մէջ ամփոփէ այն բազմաթիւ *նիւթերը*, որ հաւաքել է Աղուանից աշխարհում *մէլիքների* և *մէլիքութիւնների* մասին:

ՄՏԱՅՈՒՆԾ ԴՐՔԵՐ

- Dr. Antonius I. Վարդապետ. Լեհաստանի պատմութեան վերջին երեսը. Թարգմանեց Մ. Բարխուդարեան. Բագու 1903.
- Գրիգոր Զանչեան ռուս մամուլի էջերում. Թարգմանեց Գէորգ քահ. Մկրտումեանց. Ս. Պ. Բուրգ. 1902.
- Յովհ. ա. ք. Մարտիրոսեանց Հայոց եկեղեցու համառօտ պատմութեան դասագիրքը, պետ. միջն. դպրոցների դասընթացին յարմ. Թիֆլիզ 1903.
- Շահան-Սիմոն. Ուղեցոյց տարրական ձայնագրութեան. Մոսկուա 1902.
- Ե. Թ. Մեծն Ներսէս. հրատ. Յ. Աղամեանց. Ս. Պ. Բ 1903.
- Հալիլ Նոր Նախիջևանի հայազգի աղքատաց եկեղեցական հոգաբարձութեան 1896—1901 տ. գործունէութեան. Ն.-Նախիջևան 1902.
- Архимандритъ Месропъ Теръ-Мовсесянъ. Исторія перевода Библии на Армянскій языкъ. С. П. Б. 1902.
- Արշակ Հախվերդեան. — Բանաստեղծութիւններ վստահար սրտից Թիֆլիս 1903
- Էդմոն Թեոփ. Վարժապետը. Ֆրանս. Թարգ. Լեոն Մ.-Ադ. արտատպած «Լուամայ»-ից. Թիֆլիս 1902.
- Գ. Ե. Անգործ կանայք I Աշխէն, Բագու. 1903.
- Գաջերունի. Հայկական սովորութիւններ. Թիֆլիզ 1903.
- Բարոյական պատմութիւններ մանուկների համար. Թարգմ. Ի գերմ. Խ. Խ. Թիֆլիս. 1903.
- Ժ. Էսայաբը. Ապուշը. Թարգմ. օր. Նուարդ Աղանեանց (արտ. «Լուամայ»-ից) Թիֆլիս 1903.
- Յար. Թումանեան. Հապարան Բլբուլ. «Լուամայ»-ից Թիֆ. 1903.
- Կանոնագրութիւն Մարաղայի Հայոց «Արուսեան» կրթական ֆօնդի. Թաւրիզ. 1903.
- (Nonnos) Die Scholien zu fünf Roden des Gregor von Nazianz. Herausg. von Agop Manandian. Marburg 1903.
- Բժ. Բուզուղեան (հրատ.) Ստամբուլի կատարըրը. Ս. Պ. Բուրգ. 1903
- Հայ աշուղներ, լուս գցած աշխատասիրութենով Գէորգեայ Ախվերդեան. հրատ. օր. Մանէ Ախվերդեանի, խմբ. Ազգ. Հանգիսի Թիֆլիս 1903.
- Նզնիկ ք. Ալխազեանց. ինքնուսուցիչ հայերէն և վրացերէն լեզուի. Թիֆլիս 1903.
- Տեղեկագիր Բագուի Հայոց մարդասիրական ընկերութեան գործունէութեան 1902 թուին. Բագու 1903.

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Մարտ ամսին «Մշակ» լրագիրը իւր սովորական սխալ-գործութիւններից մէկը նորից երևան հանեց, որ առիթ տուեց Բագուի տեղական „Бакинскія извѣстія“ և „Каспій“ թերթերին «Մշակի» վարմունքը նախանձուտ, նստոր և կեղտոտ անուանել: Խնդիրը նրանումն է, որ մեր նորագոյն գրականութեան տաղանդաւոր վաստակաւորներից մէկը—պ. Շիրվանզադէն կամենում է իւր հեղինակութիւնների ժողովածուն հրատարակել, ուստի և յայտարարութիւններ էր ուղարկել տպագրելու ի միջի ուրիշ թերթերի և «Մշակ»-ին: Երկար տարիների ընթացքում անգուսպ հայհոյականութիւնը գաւառութիւն դարձրած այդ թերթը, որ մեր թշուառ ազգի գլխին մի կատարեալ պատուհաս կարծես լինի ստեղծուած, մերժեց տպագրելու հայ հեղինակի դրքերի յայտարարութիւնը: Երբոր սակայն Շիրվանզադէն մի նամակով հրապարակ հանեց «Մշակի» տգեղ վարմունքը՝ այդ սուտ ազատամիտ թերթի խմբագրութիւնը սկսեց արգարանալ զանազան անհիմն և ծիծաղելի պատճառաբանութիւններով, որոնք և օտար թերթերը անսւանեցին „Низменно, пошло“ և ուրիշ այս տեսակ քաղցրաւէիքներով յետ դարձրին «Մշակ»-ին (Бакинск. извѣст. № 69 և „Каспій“): Այդ պատճառաբանութիւնների էութիւնը նրանումն է, որ պ. Շիրվանզադէն մի ժամանակ բարեկամ է եղել «Մշակի» նախկին խմբագիր հանգուցեալ Գր. Արծրունուն, որին սակայն յետոյ հայհոյել է, որ նորից հաշտուել է նրա յօքելիանի ժամանակ, բայց դարձեալ կռուել է և որ շարունակում է «Մշակի» դէմ իբր թէ կեղծ անուններով յօդուածներ գրել: Այս պատճառաբանութիւնները այնքան մանկական են և ծիծաղելի, որ ոչ մի թերթ պաշտպան չհանդիսացաւ «Մշակի» տեսակէ:

տին, այլ ընդհակառակը Պ. Բուրգի ուսանողութիւնից մի քանիսը շատ կծու և խիստ լեզուով այս դէպքից մի փոքր դեռ առաջ չեչտեցին այդ լրագրի արագարար անկումը:

Սակայն հետաքրքրականը այս խնդրում հետեւեալ հանգամանքներն են: Արդեօք իրաւունք ունի որևէ թերթ, այն էլ ինքն իրան ազատամիտ յորջորջող թերթ, յայտարարութիւնների բաժնում ուղղութեան հարց լուծելու, եթէ իրաւ «Մշակը» սկզբունքով չտպագրեց պ. Շիրվանզադէի գրքերի յայտարարութիւնը: Ինչ խօսք, որ ամեն մի բանիմաց մարդ կասի, որ ծիծաղելի է ասել թէ հայ հեղինակի յայտարարութիւնը չի կարող արժանանալ մի ատամնաբոյժի կամ դաշնամուրի խանութպանի յայտարարութիւնների հետ տպագրուելու: Սա արսուրտ է: Նրկրորդ «Մշակը» այստեղ էլ սուտ է ասում, որովհետև նոյն «Մշակը» Շիրվանզադէի բոլոր կոիւններից և յօդուածներից յետոյ էլ նոյն հեղինակի գրքերի յայտարարութիւնը տպագրել է, ուրեմն սկզբունքի խնդիր այստեղ չկայ և չի կարող լինել, որովհետև «Մշակի» այս վարմունքի մէջ հետևողականութիւն չկայ: Այժմ դառնանք այն խնդրին թէ Շիրվանզադէն փոփոխական է եղել իւր յարաբերութեանց մէջ դէպի «Մշակը» և որ նա կեղծ անուններով յօդուածներ է գրում «Մշակի» դէմ, որի իւր նմուշը պ. Լէօն «Вакы» լրագրի № 65-ում բերում է «Լուսնայ» հանդիսից Համբարձում Առաքելեանի մասին գրուած յօդուածից: Որ մարդկանց յարաբերութիւնները և հայեացքները կարող են փոփոխուել՝ սրա ամենափայլուն ապացոյցը տուել է «Մշակի» աղանդի հիմնադիր հանգուցեալ Արծրունին, որ Ներսէս պատրիարքի և նոյն իսկ գ. Արիստակէս ա. եպիսկոպոս Սեդրակեանի մասին մի քանի անգամ հակասական բաներ է տպագրել և միշտ արդարացել է նրանով, որ ինքը միայն ասում է այն, ինչ որ տեսնում է: Ինչո՞ւ «Մշակը» նոյն իրաւունքը ուրիշներից կամենում է խլել: Ել չենք կրկնում, որ այս բոլորը յայտարարութեան հետ ոչ մի կապ չունի: Բացի այս Շիրվանզադէի ստորագրութիւնը չափաի լինի հետաքրքրականը «Մշակի» համար, այլ գրուածքի բովանդակութիւնը, որի դէմ, «Մշակը» կարող է թէկուզ Վրձինի անմահ երգիծական գրչով պատասխանել և ոչ թէ վրէժխնդիր լինել կողմնակի կերպով: Այստեղ էլ «Մշակը» խաւարամիտ է և նեղսիրտ, որովհետև ոչ մի օտար գրականութեան մէջ այսպիսի հարց չէ կարող ծագել: Դուք գրեցէք յօդուածի բովանդակութեան դէմ և ոչ

ստորագրութիւն փնտռեցէք: Իսկ ինչ վերաբերում է „Լումայ“
ից բերած կտորին՝ մենք նախ հարկաւոր ենք համարում ասե-
լու, որ այդ յօդուածը պ. Շիրվանզադէի գրածը չէ և երկրորդ
այդ յօդուածը շատ դուրեկան պիտի լինէր „Մշակին“, որ այս-
պիսի դէպքերում միշտ ասում է թէ նա հասարակական արատ-
ներն է մտրակում: Մենք էլ մի արդարացի քարաքտերիստիկա
էինք տուել մի պոռոտախօս գրչակի, որ մի ժամանակ կամե-
նում էր նշանաւոր Բոկլին փառքից գցելու և „Հայոց կուլտու-
րայի“ պատմութիւն էր իբր թէ սկսել գրել և յետոյ հազար ու
մի տնտակ մասխարութիւններ անելուց յետոյ՝ կամեցաւ դիպ-
չել և մեր հանդիսին: Մենք միայն հրաւիրեցինք այդ պարոնին
փաստեր բերել իւր վայրահաչութիւնների ապացուցման համար:
Վերջապէս պէտք է պոռոտախօսութեանը սահման լինի թէ ոչ:
Բայց „Մշակի“ խաւարամտութեան իսկական ապացոյցները այն
կէտերն են, որոց դէմ „Մշակը“ չի համարձակուի պատասխա-
նելու, որովհետեւ ոչինչ չի կարող պատասխանել: „Մշակը“ իւր
№ 56 պատասխանելով „Бакинскія извѣстія“ լրագրին՝ նախ
թոյլ է տալիս գրելու թէ „Աղանդաւորական նեղսրտութիւնը
գնալով բորբոքում է“ և երկրորդ այդ լրագրին յաճախ մարկ-
սիստների օրգան է անուանում: Այստեղ մի մեծ „և“ կայ,
որ կարօտ է բացատրութեան: Ինչո՞ւ համար է „Մշակը“ ա-
ղանդաւոր անուանում „Бакинскія извѣстія“ լրագրի: Ի՞նչ
կապ կայ „աղանդաւոր“ խօսքի և այդ լրագրի մէջ, ինչո՞ւմն
է կայանում աղանդաւորութիւնը և ո՞ւմ հասցէին են ասուած
այս խօսքերը: „Бакинскія извѣстія“ թերթը ազատամիտ լայն
ծրագրով հրատարակուող մի լրագիր է (թէ և „Լումայի“ մասին
սխալեցրած է խամախոհներից), ուրեմն ինչ աղանդաւորու-
թեան մասին խօսք կարող է լինել: Եթէ „Մշակը“ բաւարար
բացատրութիւն չկարողանայ տալ այս հարցերին՝ մնում է մի
ճշմարիտ ենթադրութիւն թէ „Մշակը“ իւր այդ խօսքերով կա-
մենում էր ասել, որ „Бакинскія извѣстія“ լրագրի խմբագրու-
թեան մօտիկ մարդիկները ոչ լուսաւորչական հայեր են: Ահա
թէ ո՞ւմ է վերաբերում այդ խօսքերը: Եւ վայ մեզ: Մենք վա-
ղուց գիտէինք, որ այդ „Մշակի“ ղեկավարները ֆրագեօրներ
են, որ նրանց ազատամտութիւնն էլ, ազնուութիւնն էլ, մար-
դախրութիւնն էլ ֆրագներ են և երբոր նրանց սխալները ցոյց
տուող լինի՝ նրանք ամենայետադէմ և ամենաանմաքուր մի-
ջոցներով պիտի կռուեն, բայց չէինք կարծում, որ տասնեակ

տարիներ «առանց կրօնի խտրութեան» ֆրագներ գողացող թերթը հակառակորդի կրօնական դաւանանքը մեղադրական կէտ կը չինի։ Այլ բացատրութիւն չէ կարելի տալ, որովհետեւ ուրբեր են «Бакинскія извѣстія» լրագրի «աղանդաւորները»։ — Մենք այնպեղ աղանդաւորներ, չենք գտնում։ Իսկական խմբագիրը ռուս է, իսկ մօտիկ մարդիկ այլակրօն, բայց իսկական հայեր և գուցէ «Մշակի» խմբագրատան մէջ բնակալած գրականական «համբալից» էլ մաքուր հայեր։

Նոյնպէս ուշադրութեան արժանի է, որ «Մշակը» զուխ կորցրած իւր յօդուածներում անուանում է իւր հակառակորդ թերթը «մարկսիստների» օրդան։ Ի՞նչ կապ ունի քննելի խնդիրը, յայտարարութիւն չտպագրելը Մարկսի հետ։ Սա արդէն մի խայտառակ և դիտաւորեալ ակնարկութիւն է, որովհետեւ ոչինչ կապ չկայ բուն խնդրի և այն հարցի մէջ թէ ո՞ւմ օրդանն է «Бакинскія извѣстія» թերթը։ Չէ, «Մշակի» արատները բացւում են և «Մշակի» իսկական տէրերը ուրախանալու չեն, երբօր թերթը իրանց ձեռքը կանցնի։ Իսկ եթէ, ընթերցող, կամենում ես իմանալ թէ ինչո՞ւ «Մշակը» չտպագրեց պ. Շիրվանզադէի գրքերի յայտարարութիւնը՝ պէտք է հարցնես «Մշակի» խմբագրատան գրականական համալին, որ ինքն էլ մի ժամանակ յաւակնութիւն ունէր վիպասան դառնալու։ Նա երևի կիսատուվանի, որ նրան լաւ են հասկացել Բագուի թերթերը՝ նկատելով, որ նախանձը, հայի դարևոր նախանձը և թշնամուն նիւթական վնաս հասցնելու անյադ ձգտումն է եղել այդ տղեղ վարմունքի շարժառիթը։

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍ

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ

ԵՐԿՆԱՑԻՆ ԱԴԱՄԱՆԴ. — Նիւ-Եօրկից փետրուարի 10-ին հեռագրում են „Daily Telegraph“-ին: «Այսօր Նիւ-Եօրկի «բնական գիտութեանց ամերիկական թանգարանում» դիտուեցաւ մի աղամանդ, որ երկնքից ընկաւ երկրի վերայ: Այս աղամանդը տեղաւորուած է Արիզօնում գտնուած 40 ֆունտանոց մէտէօրի վերայ: Հետազօտութիւնները ցոյց տուին, որ դա իսկական աղամանդ է: Աղամանդը պատող երկաթի մեջ պրօփլիտի ու դօրրիլիտի գոյութիւնը ապացուցանում են, որ այդ մէտէօրիտը — արհեստական չէ. այսինքն երկրային չէ, այլ իսկապէս երկնային ծագում ունի»: (HOB M.)

ԳԱՃԻ ՓՈՇԻ ԵՒ ՏՈՒԲԵՐԿՈՒԼԵՕԶ. — Գաճային արտադրութեան գերմանական դաշնակցութեան վերջին ժողովներից մէկում յայտարարուած էր գաճի բարեբեր ազդեցութեան մասին թոբլրի տուբերկուլեօզի դէմ. գործարանատէրերից մէկը, որ ներկայ էր այդ ժողովին, յայտնել է թէ մի տարուայ ընթացքում նկատել է, որ գաճային գործարանի բանուորներից ոչ միւնը չէ հիւանդացել տուբերկուլեօզով, ընդհակառակը դիտել է, որ այդ հիւանդութիւնն ունեցողի դրութիւնը թեթեւացել է և մինչև անգամ հիւանդութիւնը դադարել: Հարցում գաճի բարեբեր ազդեցութիւնը տուբերկուլեօզի վերայ հաստատուած է երկարամեայ փորձերով: Վէյսէնբուրգը համարում է բուժարան թոբախտների, որոնց առողջանալը վերագրում է այն ջերմուկի ազդեցութեան, որ շատ գաճ է պարունակում իւր մէջ (H. M.):

ՆՈՐ ՄԻՋՈՑ ԲԱՂՑԿԵՂԻ ԴԵՄ: Անցեալներն Աստուրալիայում պատահաբար գտնուեցաւ քաղցկեղի դեղը: Մակայում տեղական շաքարի անդերի կենտրոնում, մի գերմանացի բանուոր, որ տանջուում էր քաղցկեղից, պատահմամբ մի փոքր մէլլաս խմեց — այսպէս է կոչւում այն օշարակը, որ նստում է շաքարը պատրաստելու ժամանակ և զգուշի համ ունի, մէջը կալի, բորակ, քլոր, բարիտ և այլ աղեր պարունակելու պատճառով, որի համար և անպէտք է խմելու համար: Բայց մէլլասը

բոլորովին անսպասելի ազդեցութիւն ունեցաւ հիւանդի վերայ: Քաղցկեղի ուռուցը վզի վերայ զգալի կերպով պակասեց: Յետագայ փորձերի ժամանակ մէլլասի ներգործութիւնը նոյնպիսի բարեյաջող հետեանք ունեցաւ (HOB. 06.):

ՄԻԱԳԻԾ ԵՐԿԱԹՈՒՂԻ Անցեալ տարի անգլիական պարլամենտին ներկայացուեց մի ծրագիր միագիծ երկաթուղու Լիվերպուլից մինչև Մանչեստր: Գնացքները ժամում պիտի անցնէին 175 քիլոմետր մի կենդրոնական ընկալի վերայ Լարտիգի սիստեմով: Այս սիստեմն այն առաւելութիւնն ունի, որ գորանով գրեթէ ամենեւին հնար չկայ գնացքի գծից դուրս գալու, մինչև անգամ ամենաարագ գնալու ժամանակ: Սակայն քանի մի պատճառներով ծրագիրը յետաձգուեց: Լարտիգի սիստեմով արդէն Իրլանդիայում՝ Լիստովէլ քաղաքը միացած է ծովեզրեայ գեղեցիկ պունկտ Բալլիբրիւնիօնի հետ: Բացի մի գլխաւոր ընդհանրիւր օգնական ընկեր էլ ունի նա, միայն նորա համար, որ վագոնների կէսերի մէջ հաւասարակշռութիւնը պահպանէ: Կենդրոնական ընկեր ամրացած է հիմքերի վերայ A տառի ձևով: Յաւելուած ընկերները նոյն հիմքերի վերայ են ամրացած գլխաւոր ընկերի զուգահեռաբար և գետնից $\frac{3}{4}$ մետր բարձրութեամբ: Շոգեմեքենան բաղկացած է երկու միատեսակ մեքենաներից, մէկը միւսին միացած: Ամեն մէկ մեքենան իւր կաթսան ունի, իւր վառարանը և իւր ծխնելոյզը: Կաթսանները միմեանց հետ միացած են, ջրի մակերևոյթն ու ճնշումը հաւասար պահելու համար: Շոգեմեքենայի մօտ երեք գլխաւոր ակը կայ, որոնցից մէկը հանգչում է կենդրոնական ընկալի վերայ: Չորս ուրիշ աւելի մանր ակներ յենում են յաւելուած ընկերներին: Երկրորդ տեսակի ակները ծառայում են հաւասարակշռութիւնը պահպանելու համար: Ընթանալու ժամանակ նոքա գործ չեն կատարում: Վագոնները ջուխտակ են շինուած: Ամեն մի վագոն 12 ճանապարհորդի համար է: Առանձին ձևի սանդուխով կարելի է աջ կիսից ձախը բարձրանալ և կամ հակառակը: Ամեն մի վագոն չորս ակն ունի: Արագութիւնը 30 քիլոմետր է ժամում, բայց շոգեմեքենաներն ընդունակ են 240 տօնն ծանրութեամբ գնացք շարժել, 49 քիլոմետր արագութեամբ: (H. M.):

ԹՈՒՔԱՆՈՒՄ ՆՈՐԱԳԻԻՏ ԴԵՂ: „Փրանսիական Միջազգային բժշկականութիւն“ լրագրում տպուած է մի յուզիչ տեղեկութիւն տուրքերկուեօզի դէմ խիստ յուսալի միջոց գտնելու մասին: «Թուքախտի դէմ միջոց գտնուած է», ասում է լրագիրը և փորձերն արուած են արդէն: Այս դէպքը ահագին նշանակութիւն ունի, որ անհրաժեշտ է անցնել վշտակիր մարդկութեան պատմութեան մէջ: Այդ նոր միջոցը գտաւ Փրանցիսկ Կրօտտը: Նա գտաւ տուրքերկուեօզի գիտնականապէս բժշկելու միջոցը ելքատրականութեան բարձր հոսանքով: Ելքատրականութիւնը ոչ միայն սպանում է այդ հիւանդութեան բացիւնները, այլ և ծառայում է որպէս գործիք՝ հիւսուածների միջոցով հա-

կանեխական ուժեղ դեղեր ներմուծելու, ինչպէս իօդ և ֆորմալ, 1900-ի Փարիզի բժշկական կօնգրեստում և տուրքերկուեօզի դէմ կռուելու լօնդօնեան կօնգրեստում ֆ. Արօտտի հիմնածկանազան ինստիտուտի բժիշկները և մասնաւորապէս Նիւ-Յօրկի բժշկական ընկերութեան երկու պրօֆէսօր-պատգամաւորներ զեկուցումներ արին այն գերազանց հետեանքների մասին, որ նոքա հասել են յիշեալ ձեով տուրքերկուեօզը բուժելիս: Այդ բժիշկների ժողոված վիճակագրական տեղեկութիւններ զանազան ազգութեանց և դասակարգերի հազար հիւանդների վերաբերմամբ, ասում են, որ բոլորովին առողջացողների տոկոսը 70-ի է հասնում: Անցեալ տարի Արօտտը Փարիզում մի ինստիտուտ հիմնեց թոքախտներին բժշկելու (Նիւ-Յօրկի, Բրիւսսէլի, Լիեժի և իցցայի օրինակով): Այստեղ 3000 հիւանդներ էին բժշկուում, և ինստիտուտի բժիշկները նկատեցին մահուան դատաւճիւրը տուած հիւանդների հրաշալի բժշկութեան ղէպքեր: Պէտք է նկատել բացի դորանից, որ կազմուածքի մէջ հիւսուածների միջոցով հիւանդութեամբ խոթացած տեղերը ելեքտրականութեամբ ղեղ ներմուծելու եղանակը գործ է գրւում ոչ թէ միայն տուրքերկուեօզի համար, այլ դորա օգնութեամբ բժշկուում են արդէն մի քանի ուռոյցներ, նեարդային հիւանդութիւններ և հնացած բեւմատիզմ: Մի կոյր, որ իւր տեսութիւնը կորցրել էր 16 տարի առաջ, Ֆիէզալ բժշկի վկայութեամբ սկսաւ տեսնել, Արօտտի եղանակով բժշկութեան շնորհիւ: (HOB. M.)

ԽՈՒԼԵՐԻ ԼՍՈՂՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԻՔ: Ամերիկացի երիտասարդ բժիշկ Գէտչենսօնը գտել է մի գործիք, որ լսողութիւնն է տալիս խուլներին: Այս գործիքը հնարելու վերայ նա 10 տարի աշխատել է: Սա կոչւում է «ակուստիկոն» և հազցւում է ականջին: Ակուստիկօնը պարզ հաղորդում է ձայները, եթէ լսողութեան նեարդը բոլորովին ծիրուած չէ: Նիւ-Յօրկի ինստիտուտում կատարուած փորձերը փայլուն հետեանքներ են տուել: Խուլներն ուրախութիւնից լաց էին լինում, երբ լսում էին վաղուց չլսած ձայները: Փորձերին ներկայ գտնուող Նիւ-Կէստլի դուքսը տեղն ու տեղը հանգանակութիւն բաց արեց բոլոր աղքատ խլերին բաժանելու այս գործիքից:

ԹՈՒՔԱԽՏԻ ԴԵՂԻ ԳԱՂՏՆԻՔԸ: Որովհետև լրագիրներում հրատարակուեց, որ ամերիկացի միլիթօնատէր Ռօկֆէլլէրը 7 միլիթօն դօլար մրցանակ է նշանակել թոքախտի դէմ ղեղ զբաւողին, կուբանեան չրջանի Կորենովսկ աւանի բնակիչ Ֆէօդօր Իգնատէնկօն այս օրերս զբաւոր առաջարկութեամբ թոքախտը Ձիկագօտում միլիթօնատիրոջ, որ ինքը ամենահնացած թոքախտը կը բժշկէ խոտերի միջոցով մի ամսուայ ընթացքում: Նրբ հարց ու փորձ արին Իգնատէնկօն, և խնդրեցին այդ բուժիչ խոտի անունը տալ, նա մերժեց անունը տալ, որովհետև այդ իւր գաղտնիքն է և պատմեց, որ ինքը ջահիլ ժամանակ թոքախտ ունէր, բայց երբ տարան իրան գինդուրական ծառայութեան, նորա հիւանդութիւնն այնպէս զարգացաւ, որ բժիշկները մա-

հացու համարեցին, բայց պատահաբար մի ծեր մարդ հաղորդել է իրան թոքախտի բժշկութեան գաղտնիքը և դորանով բուրրովին ազատուել է ախտից և այժմ բուրրովին առողջ է (Юж. К.):

ՐԱԳԻ ՄԵՏԱՂՆ ՈՒ ՆՈՐԱ ՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆԸ: Ուրանային հանքում ֆրանսիացի զիտնականները մի նոր մետաղ գտան Բադի (ճառագայթ) անունով: Նյւթրոտեխնիքական ճեմարանում կատարած փորձերը Պ. Բուրգում ցոյց տուին, որ այս մետաղը հրաշալի յատկութիւններ ունի:

Նորա ներկայութեամբ հանդուժ է ելքաբական լոյսը, թէպէտ ուրիշ պայմաններում, ուրիշ մարմիններին լոյս է տալիս: Այն սինեկում գտնուած ամեն մի առարկայ, ուր պահուած է լինում րադին, լոյս է տալիս կապոյտ փայլով: Այս լոյսը մարդկանց էլ է վարակում: Նոցա կաշին էլ է սկսում լոյս տալ: Բադիի հետազոտութիւնը, Մէնդէլէեւի, Նզօրով և Բօրգման պրօֆէսորների մասնակցութեամբ, այն եզրակացութեան բերեց, որ դա կատարեալ յեղաշրջում պիտի գործէ գիտութեան մէջ: Լոյսի այժմեան տեսութիւնը, որ ընդունուած էր իբրեւ եթերի տատանումներ, կեղծ է երևում: Լոյսը նիւթի արտացոլումն է, անթիւ էլէքտրօնների արտացոլում, որոնք սլանում են մի վայրկենում 150,000 քիլօմետր արագութեամբ: Որովհետեւ Բադիի աննշան քանակութիւնը դուրս է ցայտում միլիարդ էլէքտրօնների, ուստի Բադին ներկայանում է որպէս հանդարտ, սառն մի լոյս: Կատարեալ յեղաշրջումն է սպասում լուսաւորութեան նկատմամբ:

Ամենից առաջ Բադին օգտակար կլինի օդագնացների համար: Բադիի աննշան քանակութիւն պաշտպանում է կայծակից: Նա մի տեսակ շանթարգել է և ցրում է փոթորկի ամպերը: Նոյն դերն է կատարում Բադին և երկրի վերայ, Բադիով պաշտպանուած բնակարանները բուրրովին ազատ են կայծակի հարուածից:

Այժմ Բադին առասպելական գին ունի: Բայց մի քանի տարուց յետոյ կգտնուի հանքից հեշտ հանելու եղանակը: Մի ժամանակ ալիւմինն էլ թանկ էր, բայց այժմ անհամեմատ արժան է: Ամեն ինչ կախուած է հանքից դուրս հանելու պայմաններից:

Պարիզի հիւանդանոցում փորձեր արին, թէ ինչ ազդեցութիւն ունի Բադիի անտեսանելի ճառագայթները նեարդային հիւանդութիւնների վերայ և ամենալաւ հետեանքների հասան Բադիի ճառագայթները բարեբեր ներգործութիւն ունեցան նեարդային համակարգութեան վերայ, մանաւանդ մեղամաղձոտների վերայ: Բադին ելքաբացում է հիւանդին:

Մի քանի բժիշկներ մտադիր են Բադիի ազդեցութիւնը փորձել պիսակութեան վերայ (Lupus): Հաւանական է, որ Բադին, Ֆինզէնի լոյսի նման, առողջացնում է նորան: Գուցէ և չարաբաստիկ քաղցկեղի վերքերն էլ, որոնց ոչ մի դեղ չի

մօտենում, Բաղիի շնորհիւ կրուժուին: Այս մասին հաստատ փորձեր չեն եղել, բայց քանի մի ականակներ կան արդէն:

Տակաւին շատ հազուագիւտ է Բաղին և 1 կիւօգրամը արժենում է 10,000,000 ռուբլի:

ՄՐՏԻ ԿՆՆԴԱՆԱՅՆԵԼԸ.— «Природа и жизнь» ամսագրում տպուած էր պրօֆ. Ա. Կուլեբարկօի հետաքրքրական յօդուածը սրտի կենդանացման փորձերի մասին: Այս խնդիրը բուռն հետաքրքրութիւն դարձեցրեց հասարակութեան մէջ և մենք իւր ժամանակին նկարագրեցինք պրօֆ. Կուլեբարկօի բացատրութիւնները:

Գեռ անցեալ տարի 80-ական թուականներին ամերիկացի պրօֆ. Ն. Մարտինը և գրեթէ միաժամանակ, բայց բոլորովին անկախ նորանից, ռուս գիտնական բնախօս պրօֆ. Ի. Պաւլովը, մշակեցին սրտի գործունէութեան դիտողութեան եղանակը կենդանիների վերայ, որից երևեցաւ, որ մնացեալ մարմնի կապակցութիւնից անջատուած սիրտը շարունակում էր կրծկուել շատ երկար ժամանակ, իւր իսկ անօթներէից դուրս մը դուռդ սեպհական անջատումներով: Մի փոքր յետոյ, 1895 թ. գերմանացի գիտնական պրօֆ. Օ. Լանգէնդօրֆը հնար գտաւ դուրս կտրած արիւնով լի սրտի գործունէութիւնը վերականգնել յօրինուածքից դուրս արհեստապէս խրին մատակարարելու եղանակով: 1901 թուին անգլիացի բժշկապետ Լօկկը հաղորդեց՝ սրտի արհեստապէս սննդելու նոր եղանակի մասին: Լօկկը պատրաստեց արհեստական մի խառնուրդ, որ ճագարի դուրս կտրած սրտի գործունէութիւնը կարող է պահպանել շատ ժամեր շարունակ: Լօկկի հեղուկը, որ աղային մի լուծուածք է, մօտ է արեան չիճուկի հանքային բաղադրութեան, իսկ գործարանաւոր նիւթերից միջի բաղադրութիւն կազմող միայն գինէշաքարը ($\frac{1}{10}\%$), ոչնչով պակաս չէ արիւնից:

Հէնց Լօկկի հեղուկի օգնութեամբ պրօֆ. Կուլեբարկօն կատարեց իւր յայտնի փորձերը սրտի գործունէութեան կենդանացման վերաբերմամբ:

Տիրող հայեացքներին համաձայն, յօրինուածքի բնական մահուան ժամանակ, զանազան հիւանդութիւններից հանդիպող մահուանը, տեղի է ունենում բոլոր հիւսուածների ու գործարանների աստիճանաբար նուաղումն ու մահացումը, և եթէ այդ միջոցին մի քանի գործարանների մահացումը մի փոքր ուշանում է, այն ժամանակ յամենայն դէպս կարելի էր կարծել, որ այսպիսի ուշանալը շատ երկարատեւ լինել չէ կարող: Այնուամենայնիւ, սրտի արտասովոր դիմացկունութիւնը զանազան վնասակար ազդեցութիւնների առջև, նոյնպէս և մի քանի առանձին մտածութիւններ դրդեցին ինձ քանի մի փորձեր կատարել ոչ սպանուած, այլ որևէ հիւանդութեամբ մեռած կենդանիների սրտի կենդանացման, որի համար էլ օգտուել եմ առաջին դէպքից:

Այս փորձը կատարուեց էգ ճագարի վերայ, որ ծանր հի-

աւանդութիւնից յետոյ սատակեց (թուլութիւնից, ցնցումներից, յուժողութիւնից): Կենդանին մեռած գտնուեցաւ փայտացման սկզբնական նշաններով յունիս 5-ին երեկ. 8 ժամին մօտ:

Յունիսի 6 ին, կէսօրի 12 ժամին մօտ, բոլորովին փայտացած դիակից դուրս կտրուեց սիրտը, որ արեան կոշտերով լիքն էր, բայց բուն սրտի մկանները փայտացման նշաններ չունէին դեռ:

Սիրտը տեղաւորուեց գործիքի մէջ և աւագ զարկերակում պնդացրած եղեգնիկի միջոցով Լօկի հեղուկը անցկացուեց: Հեղուկն անցկացնելուց յետոյ մօտ մի ըռպէ անց, սնամէջ երակների մօտ և նախասրտի հարեան մասերում սկսուեցան խիստ անկարգ ալիքաձև կծկումներ, որոնք ապա փոքր առ փոքր փոխուեցան չափական կծկման, սկզբում խիստ թոյլ ու անկանոն: Հեղանիւթի հոսանքը կէս ժամով դադարեցրինք: Երբ նորից սկսեցինք, անմիջապէս սկսուեցան նախասրտի և սրտախորշերի կանոնաւոր, բաւական ուժեղ կծկումներ: Փորձը տեւեց մինչև ցերեկուայ 3¹/₂ ժամը, իսկ այնուհետև սիրտը եղեգնիկով սառցարան տարուեց:

Այս սրտի կծկումը նորոգուեց կենդանու մահից $\frac{1}{2}$ ժամ յետոյ անգամ:

Այսպիսով այս փորձում յաջողեց մեռած սիրտը կենդանացնել:

Հետագայ փորձերի ժամանակ կենդանացնելը յաջողեց աւելի հեռաւոր ժամանակամիջոցներում: Մի դիպուածում սիրտը կծկուեց կենդանու մահուան ութերորդ օրը կատարած փորձին:

Այս դիտողութիւններն առանձնապէս կարևոր նշանակութիւն ունեցան իմ ապագայ հետազոտութիւնների համար: Փոքրիկ յոյս նշմարուեց և մեռած մարդկանց սրտերի նկատմամբ նոյն հետևանքի հասնելու, ինչին որ կարելի եղաւ հասնել սատակած կենդանիների սրտերի համար: Իրաւոր, առաջին իսկ փորձերից յետոյ ինձ յաջողեց անցեալ տարուայ օգոստոս ամսին դուրս կոչել մի սրտի զարկի նորոգումը, որ դուրս էի կտրել մեռմանց մանկան դիակից նորա թոքատապից տեղի ունեցած մահուան երկրորդ օրը: Սիրտը առանց առանձին նախազգուշութիւնների տարուեց գործանոցը և նորա անօթներով սովորական եղանակով ներարկուեց նոյն Լօկի հեղուկը, որ գործ էր դրուել և ճագարի սրտի վերայ: Երկար ժամանակ—մօտ կէս ժամ—սիրտը բոլորովին անշարժ մնաց: Այդ ժամանակից յետոյ միայն, երբ ես ուզում էի արդէն փորձը դադարեցնել, սկսուեց նախասրտի թոյլ, ուշուշ կրկնուող և դանդաղ կծկումն, իսկ զարնեալ մի քանի ժամանակից յետոյ, սկսեց զարկել և ամբողջ սիրտը: Զարկելը մի ժամից աւելի տեւեց:

Մինչև այս փորձը դեռ ոչ ոքի չէր յաջողել իրանց մահով մեռած մարդկանց դիակներից վերցրած սրտերը կենդանացնել կամ նորոգել սրտի ինքնուրոյն կծկումները: Նախկին դի-

սողութիւնները վերաբերում են գլխատուածների սրտերին և այդ ժամանակ նոցա գործունէութեան վերականգնումը ստացում էր գլխատումից յետոյ միայն մի կարճ միջոց, մի ժամից ոչ աւելի: Ինչ նշանակութիւն կարող են ունենալ այս տեսակ փորձերը: Շատերը հակուած են մտածելու, որ իմ գործ դրած հեղուկը՝ մի տեսակ կենդանարար էլիքսիր է, որ եթէ նա ընդունակ է սրտին կենդանութիւն տալ, կարելի է այն գործդնել և ամբողջ մարմինը կենդանացնելու համար: Նա համոզուած եմ, սակայն, որ այսպիսի եզրակացութիւնը հիմնուած է թիւրիմացութեան վերայ: Լօկլի հեղուկը ոչինչ կենդանացնող բան չէ պարունակում (բացի թթուածնից), և դեռ մարմնի բոլոր գործարաններն էլ չեն ներկայացնում միատեսակ յարմար պայմաններ կենդանացման համար: Մի դուրս կտրած գործարանի գործունէութեան նորոգումը և ամբողջ մարմնի կենդանացումը դեռ շատ հեռու են մէկմէկուց:

Այնուամենայնիւ, իմ փորձերի անսպասելի հետևանքները ապացուցեցին, որ տաքարիւն հիւսուածների կենսականութիւնն ենթադրածից աւելի մեծ է, և ցանկալի էր կենդանացման պայմանների առաւել մանրամասն ուսումնասիրութիւն: Սակայն նախ քան ամբողջ յօրինուածքի կենդանացման փորձերին դիմելը, անհրաժեշտ է զգուշութեամբ բարձր կարգի կենդանիների մարմնի գործարաններն ու հիւսուածքներն ուսումնասիրել: Ամբողջ յօրինուածքի կենդանացման խնդրում ահագին նշանակութիւն էր ներկայացնում մինչև այժմ կենդրոնական նեարդային համակարգութեան մեծզգայականութիւնը՝ արեան շրջանի խանգարման վերաբերմամբ, նախկին դիտողութիւնների հիման վերայ ընդունուած էր մտածել, որ գլխի ու մէջքի ուղեղի բջիջները մի քանի բոպէից աւելի չեն կարող արեան շրջանի ընդհատման ենթարկուել: Սակայն մենք տեսնում ենք, որ սիրտը, որի կենսականութիւնը առաջ ժամերով էր հաշւում, երևում է, որ կարող է իւր կեանքի ընդունակութիւնը պահպանել ամբողջ օրերով: Բնական հետևութիւն է, որ նեարդային համակարգութեան համար էլ, զուցէ, կենսականութեան այլ սահմաններ պէտք է գծել: զուցէ նորա կենդանացնելն ու վերանորոգութիւնն էլ հնարաւոր կլինի ոչ թէ միայն բոպէներից, այլ և ժամերից յետոյ, արեան շրջանի ժամանակաւոր դադարումից յետո:

Պէտք է կարծել, որ առհասարակ կենդանի մարմնի հիւսուածների ու գործարանների կենսականութեան սահմաններն էլ պէտք է նշանաւոր կերպով ընդլայնուեն, իսկ այսպիսի եզրակացութիւնը գործնական նշանակութիւնից զուրկ չէ: Դա մեզ ստիպում է բոլորովին այլ կերպ վերաբերուել այն դէպքերին, օրինակ, կեղծ մահուան, և շարունակել կենդանացման փորձեր անել աւելի մեծ ժամանակամիջոցների ընթացքում, քան արել են մինչև այժմ: (Труды. II.)

ՕՐ. ՆՈՒԱՐԴ ԱՂԱՆԵԱՆՅ

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿ

Ողորմութեամբն Աստուծոյ, Մենք Նիկողայ II Կայսր
իւ ինքնակալ Համայն Ռուսիոյ, Թագաւոր Լեհաստանի, Մեծ
Ռշխան Ֆինլանդիայի և այլն և այլն և այլն, յայտարարում
ենք Մեր բոլոր Հաւատարիմ Հպատակներին.

Աստուծոյ Նախահնամութեան կամբով բազմելով Մեր
Նախահայրերի Գաճը, Մենք սուրբ ուխտ արինք Ամենա-
բարձրեալի և Մեր խղճի առաջ սրբութեամբ պահպանել
Ռուսիոյ Պետութեան զարաւոր հիմունքները և նուիրել Մեր
կեանքը Մեր սիրեցեալ Հայրենիքին ծառայելով: Մեր Հպա-
տակների մասին ունեցած անհուն հոգացողութեան մէջ Մենք
ժողովրդի բարօրութեան իրագործման միջոցները ձեռք ենք
բերել Մեր Միահեծան Նախորդների և Մեզնից առաջ
Մեր անմոռաց Ծնողի յաւերժ յիշատակութեան արժանի խո-
հուն գործերի մէջ: Ամենակարող Աստուծուն Հաճելի էր Իր
անհասանելի կամբով ընդհատել վաղաժամ մահով Մեր սի-
րեցեալ Ծնողի պետական աշխատանքները և զրանով սրբա-
լան պարտք դնել Մեզ վրայ, որ լրացնենք Ռուսաց Հոգում
կարգն ու արդարութիւնն ամրացնելու համար Նրա սկսած
գործը, համապատասխան ժողովրդական կեանքի ծագող կարիք-
ներին: Ի խորին դաւ Մեր, խառնակութիւնը, որ սերմանուած
է մասամբ պետական կարգին թշնամի դիտաւորութիւններով,
մասամբ ռուսական կեանքին օտար սկզբունքներից ոգևորուե-
լու շնորհիւ, արգելք է լինում ժողովրդական բարօրութիւնը
բարելաւելու ընդհանուր աշխատանքին: Այդ խառնակութիւնը,
յուզելով մտքերը, շեղում է նրանց արդիւնաւէտ գործից և յա-
ճախ պատճառ է լինում Մեր սրտին թանկագին և իրանց ըն-
տանիքներին ու հարապատներին անհրաժեշտ երիտասարդ ոյ-
ժերի կործանման: Պահանջելով Մեր բոլոր ինչպէս բարձրաս-
տիճան, այնպէս և ստորին կամակատարներից, որ հաստատուն
էներգով զիմադրեն ժողովրդական կեանքի կանոնաւոր ընթաց-
քի ամեն մի խանգարման, և յուսալով, որ ամենքը և ամեն որ,
որ ալնութեամբ պիտի կատարէ, իրանց ծառայական գործը,

Մենք, հաստատապէս վճռած լինելով անյապաղ գոհացում տալ պետութեան հասունացած կարիքներին, բարւոք համարեցինք պնդել, որ հաւատոյ գործերի հետ առնչութիւն ունեցող իշխանութիւններն աննկուն կերպով պահպանեն Ռուսաց Այստութեան հիմնական օրէնքների մէջ գրուած համբերատարութեան սկզբունքները, որոնք, ջերմեռանդութեամբ պաշտելով ուղղափառ եկեղեցին, իբրեւ ղլխաւոր և տիրող եկեղեցի, Մեր բոլոր այլակրօն և այլադաւան հպատակներին պատուութիւն ենք տալիս դաւանելու իրանց կրօնը և կատարելու իրանց ծէսերն իրանց կրօնի համաձայն: Հարունակել եռանդուն կերպով գործադրել այն միջոցները, որոնք ուղղուած են գիւղական ուղղափառ հոգեւորականութեան նիւթական վիճակը բարելաւելուն, յոյժ տալով սրբակրօն պաշտօնեաների իրանց հօտի հոգեւոր և հասարակական կեանքի մէջ ունեցած արդիւնաւէտ մասնակցութեանը, ժողովրդական տնտեսութեան գործերն ամբարապնդելու վերաբերմամբ եղած խնդիրներին համապատասխան կերպով ուղղել պետական վարկի հաստատութիւններին, մանաւանդ աշխատանքների և գիւղական բանկերի գործունէութիւնը, աւելի ևս ամրացնելով և վարգացնելով ռուսաց, գիւղական կեանքի հիմնական տարրերի— տեղական աշխատանքների և գիւղացիների բարօրութիւնը: Գիւղական վիճակին վերաբերեալ օրէնսդրութեան վերաբնութեան մասին Մեր ծրագրած աշխատանքները, Մեր ցոյց տուած կարգով կանխօրէն կատարուելուց յետոյ, ուղարկել նահանգական խորհուրդներին մշակելու համար այդ աշխատանքները, տեղական առանձնայատկութիւններին համաձայն, հասարակութեան վստահութիւնը վայելող արժանաւորագոյն գործիչների մասնակցութեամբ: Այս աշխատանքներին իբրեւ հիմք դնել գիւղական հողատիրութեան համայնական կազմի անձեռնմխելիութիւնը, ընդամին միջոցներ որոնելով, թեթեւացնելու առանձին գիւղացիների համայնքից դուրս գալը: Անյապաղ միջոցներ ձեռք առնել վերացնելու գիւղացիների համար ճշող հասարակական երաշխաւորութիւնը: Աւերակալմել նահանգական և գաւառական վարչութիւնները աւելացնելու համար: Զեմստուային կեանքի բազմապէս կարիքներին անմիջական կերպով գոհացում տալու միջոցները քննել տեղական մարդկանց աշխատանքներով, որոնք պիտի ղեկավարուեն զօրեղ և օրինական, Մեր առաջ խափա պատասխանատու իշխանութեամբ: Տեղական կենցաղը կանոնաւորելու համար նպատակ դնել հասարակական վարչութեան մերձեցումը ուղափառ եկեղեցիներին կից գտնուած ծխական հոգաբարձութիւնների փորձունէութիւնն այնտեղ, ուր այդ կարելի է: Առջ անելով Մեր առաջ խափա պատասխանատու իշխանութեամբ, տեղական կենցաղը կանոնաւորելու համար նպատակ դնել հասարակական վարչութեան մերձեցումը ուղղափառ եկեղեցիներին կից գտնուած ծխական հոգաբարձութիւնների գործունէութիւնն այնտեղ, ուր այդ կարելի է: Առջ անելով

Մեր բոլոր հաւատարիմ հպատակներին աջակցել Մեզ ընտանիքի, ուսումնարանի և հասարակական կեանքի մէջ հաստատելու բարոյական հիմունքները, որոնցով միայն, Միասնեծան Իշխանութեան հովանու տակ, կարող են վարդանալ ժողովրդի բարօրութիւնը և իւրաքանչիւրի վստահութիւնն իր իրաւունքների ամրութեան վերաբերութեամբ, Մենք հրամայում ենք Մեր մինիստրներին և առանձին մասերի զիւաւոր կառավարիչներին, որոնց իրաւասութեանը վերաբերում է այս, ներկայացնել Մեզ իրանց գիտողութիւնները Մեր ծրագրների կատարման կարգի մասին: Տէր Ամենակալը թող օրհնէ Մեր Արքայական աշխատանքը և թող օգնէ Նաւ Մեզ, հայրենիքի բոլոր հաւատարիմ զաւակների սերտ միութեամբ, կատարել Մեր մտադրութիւնները պետական կարգը կատարելագործելու վերաբերութեամբ, սահմանելով տեղական կեանքի հաստատուն կապ, իրեւ զիւաւոր պայման Մեր Պետութիւնը ծաղկեցնելու հաւատի, օրէնքի և իշխանութեան ամուր հիմքերի վրայ:

—Տրուած է Պետերբուրգում փետրուարի 26-րդ օրը, Քրիստոսի ծննդեան հաշար ինն հարիւր երեքերորդ տարում, իսկ Մեր Թագաւորութեան իններորդ տարում:

Իսկականի վրայ Նորին Կայսերական Մեծութեան Սեպհական ձեռքով ստորագրուած է՝

ՆԻԿՈԼԱՅ

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼԷ

«ՔՐԻՍՏՈՍ ՅԱՐԵՆԻ Ի ՄԵՌԵԼՈՑ»

Արդարութեան և սիրոյ յաղթանակի այս մեծ Տօնը ամեն մի բրիստոնեանի հաւատուն է ամրացնում, յոյսն աւելացնում և սէր ներշնչում:

Բնութիւնը կարծելով ձմերային մեռելութիւնից մարդկային հոգու վրայ ազդում է այն աստիճան, որ նա ուզում է հոգեպէս նորոգուել, լոյս է փնտրում և այդ լուսոյ մէջ ուզում է արտացոլացնել իւր կենսունակութիւնն ու գործունէութիւնն՝ նուիրուած բարոյ, բարոյականութեան և արդարութեան...

Եթէ անցեալի օրինակը ցոյց է տալիս մեզ, որ մեր յոյսերն երբեմն և չեն իրականանում, բայց և այնպէս հաւատ դէպի յոյսը, նորածնութիւն իղձն և ապագայ կեանքում արդարութիւն և ճշմարտութիւն որոնելու ցանկութիւնն է, որ յարութիւն առնելով մեր սրտերում՝ մարդկային հոգւոյ ամենագեղաւոր հարստութիւնն է պարգեւում մեզ:

Որքան առատ է մեր սրտերում այդ հարստութիւնը, այն-

քան մեր աչքերում վե՛հ է երևում այն Տօնը, որ յիշեցնում է մեզ Աստուած-Որդւոյ Յարութիւնը, որի առաջ համայն մարդկութիւնը հաւասար է, ամենքը եղբարք են և ամենքը արժանի են նորա Սիրոյն, Որի վարդապետութիւնը սովորեցնում է մեզ ո՛չ թէ միայն յարգել ուրիշի անձնաւորութիւնն, այլ սիրել միմեանց՝ սիրել թշնամուն այնպէս, ինչպէս քեզ ես սիրում:

Քրիստոսի սիրոյ ահա այդ պատուէրն է, որ հարկադրում է մեզ մի բոլոր մոռանալ անձնական ատելութիւնն և ձեռք ձեռքի տուած ապրել միեւնոյն սիրով և ցանկութեամբ, միեւնոյն յոյսով և նպատակով... Սիրոյ վարդապետութեան այդ բարեմասնութիւններն են, որ պակասում են մեզ՝ բոլոր ազգերիս և առանձին հայերիս, որ լինելով մի չնչին ամբողջութիւն, աւելի մենք ենք կարօտ կեանքի այդ կարեւոր գործօններին, բարօրութեան այդ պատուական միջոցներին:

Մինչև որ Քրիստոսի այդ վարդապետութեան գաղափարը չը պիտի լինի ազգերի փոխադարձ յարաբերութիւնների հիմքը, մինչև որ այդ չը պիտի լինի նրանց գործունէութեան առաջնորդը, — նրանց մէջ չպիտի տիրէ խաղաղութիւն, որովհետև կեանքը կ'մնայ միեւնոյնը, գոյութիւն կունենան դարձեալ ծնշովն և ծնշուողը, յաղթողն և յաղթուողը, կուշան և քաղցածը. — մի խօսքով կ'մնան նոյն պայմաններն, որոնք առաջ են բերում փոխադարձ ատելութիւն, ստոր միջոցներ առաջաւոր լինելու և ճարահատեալ աշխատանք՝ անարգութեամբ մարդկային պատիւը վերականգնելու համար:

Ժամանակակից կեանքը մեզ տալիս է այդ մրցման բազմաթիւ օրինակներ, պատկերներ՝ մարդկային արիւնով, արտասուքով և տանջանքներով լցուած և զոհերի անհաշուելի թիւ:

Ուզում ենք հաւատար, որ եթէ ո՛չ մենք, գոնէ մեր ապագայ սերունդը հնարաւորութիւն կունենայ տեսնել մարդկութեան միմեանց հետ ունեցած այդ դարաւոր ատելութեան վախճանը՝ — Քրիստոսի վարդապետութեան գաղափարի ցնձալի՝ յաղթանակը. Եւ ահա այդ իսկ պատճառով քրիստոնէութեան այս ՄեծՏօնի ամեն մի նոր յիշողութիւն մի անգին գանձ է մարդկային սրտի համար, մի լուսաւոր ճառագայթ է, որ մեզ նոր ոյժ, նոր քաջալերութիւն է տալիս մեր փշոտ ճանապարհը մաքրելու և մեր ապագայ սերնդի համար պատուաստել այն հողը, որի վրայ ցանկանում ենք ամուր կանգնած տեսնել նրան:

Սիրոյ յաղթանակը թող պարթեցնէ մեր սրտերը, թող վսեմացնէ մեր կոշտ զգացմունքները, թող մոռացնէ ազգերի փոխադարձ յարաբերութիւնը պղտորող ցած գիտումները և կեանքի մեռելութիւնից յարութիւն առնելով՝ դիմենք միասին յառաջ դէպի յոյս՝ դէպի եղբայրսիրութիւն... և մաքուր սրտով միմեանց շնորհաւորելիս, պատասխանենք՝

«Օրհնեալ է Յարութիւն Քրիստոսի»:

Ղուկաս Բեմ'եհեճեան

Մոսկուա 6 Ապրիլի.

1903

ՎԵՅ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ

Անցեալ մարտի 17-ին Ազգիս Վեհ. Հայրապետը, ուղեկցու-
թեամբ Դիւանապետ տ. Վորին վարդապետի և նորընծայ ներ-
սէս արեղայի բարեհաճեց իւր շնորհաբեր այցելութեամբ պա-
տուել Թիֆլիս քաղաքը:

Վեհափառն այն դիտաւորութեամբ էր ս. Էջմիածնից
մեկնել, որ պէտքէ այցելէր մի քանի թեմերը և այդ մասին
ծանուցուած էր արդէն վիճ. Ատեաններին: Թեմական քաղաք-
ներում արդէն սկսել էին ընդունելութեան պատրաստութիւն-
ներ տեսնել և այդ մասին կարգում ենք Վստրախանսկի Վեստ-
նիկ՝ յրազրուն, որ աստրախանցի հայերը երկար խորհրդակ-
ցութիւն են ունեցել Նորին ս. Օծութիւն ամենայն Հայոց կա-
թողիկոսի ընդունելութեան համար, որ այս օրերս պիտի ժա-
մանէր Հաշտարխան: Ժողովում ներկայ եղողների մէջ հանգա-
նակուել է 5000 ռուբլի ընդունելութեան ծախքերի համար,
ընտրուել են 20 ներկայացուցիչներ, որոնք առանձին վարձուած
շոգենաւով կընդառաջեն կաթողիկոսին, ընտրուած է կարգա-
դրիչ մասնաժողով 12 անձերից և տեսնուում են մեծ պատրաս-
տութիւններ: Հայոց թեմ. Գպրոցի երկրորդ յարկը դատարկ-
ւում է և շքեղ կահաւորւում, պիտի շինուին մի քանի յաղթա-
կան կամարներ՝ նաւամատոյցի մօտ, դպրոցի առաջ: Հայոց եկե-
ղեցիները զարդարւում են, երեկոները հրաւառութիւն է նշա-
նակուած և այլն: Նման պատրաստութիւններ են տեսնուել և
Քիշնևում, ինչպէս հաղորդեց ռուս գործակալութեան հեռագի-
րը: Մասնաւոր թղթակցութիւններից մեզ յայտնի է, որ նման
շքեղ պատրաստութիւններ էին տեսնուում և Շամախի, Գան-
ձակ և Բագու Սակայն, Վեհափառը, 11 օր Թիֆլիս մնալուց
յետոյ վերադարձաւ ս. Էջմիածին Տօնական օրերը Մայր Ա-
թոռում անցնելու:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԼԵՋԵՐԸ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀՈՎԱՆՈՒ ՆԵՐՔՈՑ

Մեր ընթերցողներին արդէն յայտնի է, որ Ամերիկա բնա-
կուող լեհերը, իսպառ հեռանալով Հռովմի եկեղեցու հետ հա-
ղորդակցութիւնից, ցանկացան կազմել իրանց համար ինքնու-
րոյն եկեղեցի և գիմնով Ազգիս Վեհ. Հայրապետին խնդրե-
ցին ձեռնադրել իրանց համար եպիսկոպոս: Վեհ. Հայրապետը
առաջարկել էր կանխապէս որոշել իրանց յարաբերութիւնը
Մայր Աթոռի հետ, որից պիտի ստանան ցանկացած շնորհը:

Այժմ, ինչպէս տեղեկանում ենք, լեհացիները գիմնել են
վեհափառին մի պաշտօնագրով, հաստատուած պմերիկեան բա-
ղաբական իշխանութեան կողմից, որի մէջ ասոււմ են, թէ Ա-
մերիկայի Միացեալ Նահանգների պօլսնացիք հաւաքուելով Պեն-

սիլվանիոյ Սկրանտոն քաղաքը 1902 թ. հոկտ. 16-ին՝ որոշեցին՝ ա. նորին սրբութիւն ամենայն Հայոց կաթողիկոսի գերիշնանութիւնը ճանաչել զլուս առաքելական եկեղեցւոյ փոխանակ Հռովմի պապի, որի հետ նոցա ամեն կապը լուծուած է վեց տարուց ի վեր:

բ. Աղաչել ն. Ս. Օ. ամենայն Հայոց կաթողիկոսին, որ հաճի վերապատուելի Փրանսուա Հոգուրին ձեռնադրել եպիսկոպոս պօլօնաց ազգային եկեղեցու Ամերիկայում, (այստեղ բացատրում են իրանց եկեղեցու դաւանութիւնը և աւելացնում են որ իրանց եկեղեցու բոլոր պաշտամունքը պիտի լինի ազգային լեզուով և ոչ լատին բարբառով):

Եւ փափագում են, որ այսուհետեւ իրանց եպիսկոպոսները ընտրուեն իրանց քահանաներից և հաւատացեալներից և հաստատուեն ամենայն Հայոց Հայրապետի սուրբ օծմամբ: Նոցա քահանայք այսուհետեւ ս. պատարագին կրիշատակեն նախ՝ առաքելական եկեղեցու զլուս ամենայն Հայոց կաթողիկոսին, երկրորդ՝ իրանց պօլօն եպիսկոպոսին. ի վերայ այս ամենայնի աշխարհի չորս կողմը սփռուած բոլոր հարստահարուած պօլօնացիներին:

Եւ արդ, գրում են նոքա, ի վստահութեամբ դարձնելով մեր աչքերը առ Ձերդ սրբութիւն՝ խոնարհաբար աղաչում ենք առնուլ մեզ Ձեր հովանու տակ և աչակից լինել մեզ բարոյապէս ձեռնադրելով մեր ընտրած Փրանսուա Հոգուրին եպիսկոպոս:

Աերջապէս խոստանում են հաստատուն մնալ ս. գրոց հաւատի և եկեղեցւոյ աւանդութեանց մէջ, որ առաջին դարերից հասել է մեզ, և իրանց կեանքում ցոյց կտան, որ Հայաստանեայց եկեղեցուց ստացած այդ շնորհը ընդունայն չի անցնի: Մի լաւ դաս պապամոլ Միթարեանների համար:

ԿԻԼԻԿԻՈՅ Տ. ՍԱՀԵԿ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ՕԾՈՒՄԸ

Ինչպէս արդէն հաղորդել էինք „Լուսա“–ի անցեալ համարում, Կիլիկիայի նորընտիր տ. Սահակ կաթողիկոսը արդէն մեկնել է ս. Երուսաղէմից դէպի Սիս ս. Օծումն ընդունելու համար: Լրագիրները հաղորդում են մանրամասնութիւններ նորին վեհափառութեան փառաւոր ընդունելութեանց մասին զանազան քաղաքներում: Կաթողիկոսն արդէն հասել է Սիս, ուր և ընդունուել շքեղ հանդիսով և անցեալ մարտ 29-ին, ծաղկազարդի օրը, նշանակուած էր օծման հանդէսը: Խմբագրութիւնս պարտք համարեց իւր խնդակցութիւնն յայտնել Տ. Սահակ կաթողիկոսին՝ Ազանս ուղղուած մի հեռագրով:

ԻՇԽԱՆԱԶՆ ՎԱՀՐԱՄ ԴԱԴԵԱՆ

Նորերս Պարսից շահի կողմից արքայական վարձատրութեան է արժանացել հայազգի իշխանագն Վահրամ Դադեանը, որ Տաճկաստանում յայտնի պետական գործիչ Արթին-Փաշա Դադեանի եղբորորդին է: Հետաքրքրական է իշխան Դադեանի վիճակը, որ 1892 թ. փախուստ տալով Տաճկաստանից գալիս է Պարսկաստան, պաշտպանութիւն է գտնում և մեծ աստիճանների ու շնորհների արժանանում շահերի կողմից:

Իշխան Վահրամ Դադեանը, Տաճկաց արտաքին գործերի նախարարի օգնականի եղբորորդին, ամուսնացած լինելով ունեւորացի գեներալ զրաֆ Սէչէնի աղջկայ հետ՝ պետական պաշտոն ունէր Տաճկաստանում: Բայց յայտնի չէ թէ ինչ պատճառներից կասկածուելով՝ իբրեւ թէ մասնակից է հայկական գործերին, Սուլթանի տհաճութեանն արժանացաւ և աւելի լաւ համարեց թողնել Կ. Պօլիսը: 1892 թ. իւր ամուսնու հետ նա եկաւ Թեհրան և պարսկահայատակութիւն ընդունելով՝ մտնում է պետական ծառայութեան. ինչպէս հանգուցեալ Նասրէդինը այնպէս և այժմեան շահը ողորմած աչքով էին նայում նրան և զանազան պաշտօններ յանձնելով՝ հասցրին գեներալութեան և շահի ադիւտանտութեան: Այժմ իշխան Դադեանը սպախսալորի առանձին յանձնարարութեանց պաշտօնեայ է:

Այս օրերս իշխանագն Վահրամ Դադեանը ստացել է շահի հետեւեալ ֆիրմանը.

«Մենք օգնութեամբն ամենակարողն Աստուծոյ Մուզաֆէրէզդին, Շահնշահ Իրանի, յայտարարում ենք. ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ մեր հաճելի պարտքն է վարձատրել մեր հաւատարիմ ծառաների աշխատանքն ու ծառայութիւնները և որովհետեւ բարձրաստիճան և մեր պալատին մերձաւոր իշխան Վահրամ Դադեանը, մեր գեներալն ու անձնական ադիւտանտը իւր ծառայական պարտաւորութիւնները կատարելիս գերազանց հանդիսացաւ,—ինչպէս որ հաղորդեց մեզ այդ մասին մեր աչքի լոյս մեծ էմիրն ու Սարգարը, մեր սպախսալօրը և պատերազմական նախարարը,—մենք ի հետեւումն մեր մեծ վէզիր Աթաբէզի առաջարկութեան իշխան Վահրամ Դադեանին շնորհում ենք սուր երկրորդ աստիճանի, զարդարուած շողակներով, որպէս զի նա աւելի մեծ եռանդ ցոյց տայ իւր ծառայութեան ասպարիզում և մեր գահին նուիրուելու գործում: Տուած է շաբան ամսին. 1320 թ.:

Ս. ԷԶՄԻԱՇՆԻ ՏԱՃԱՐԻ ՎԵՐԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆ:

Վեհափառ Հայրապետը Թիֆլիս եղած ժամանակ հաճե-

ցաւ այցելել յայտնի բարեգործ մեծ. պ. Աղէքսանդր Յ. Ման-
թաշեանցին, ուր հիւրասիրուեցաւ թէյով:

Պ. Ա. Մանթաշեանն այդ միջոցին յայտնեց Նորին Օծու-
թեան, որ ինքը յանձն է առնում նորոգել ս. Էջմիածնի նուի-
րական Ցաճարը, ծախսելով նորա վերայ հարկւր յիսուն հազար
գուրլի և արժանացաւ Ազգիս սրբազնագոյն Հովուապետի հայ-
րական լիաբերան օրհնութեան:

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆՈՒՄ:

Ազգիս Վեհ. Հայրապետը կոնդակով մի մնայուն յանձ-
նաժողով է նշանակել ս. Էջմիածնում, որին յանձնուած է տպա-
րանի կառավարութիւնը, «Արարատի» խմբագրութիւնը, մա-
տենագարանի ու թանգարանի կառավարութիւնն ու բարեկար-
գութիւնը և հոգեւոր գրքերի գրաքննութեան գործը:

Յանձնաժողովի նախագահն է Տ. Աշոտ վարդ. Շախեանը,
որ և գրաքննիչ հոգեւոր գրոց, իսկ անդամներն են՝ Տ. Տ. Կա-
րապետ, Մեսրոպայ, Յուսիկ և Մամբրէ վարդապետներ և դը-
պիր Սպիրիդոն:

Յանձնաժողովը մշտական է և մէկի որ և է պատճառով
բացակայելու կամ պակասելու դէպքում՝ լրացնում է Վեհ.
Հայրապետի կողմից:

ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՆՈՐ ԶԷՆՔԸ

Ներսիսեան Դպրոցի արդի հոգաբարձութիւնը անցեալ
Մարտ ամսին որոշել էր դպրոցի շէնքը կառուցանել Վանքի
եկեղեցու հանդէպ գտնուած վանքապատկան ընդարձակ հրա-
պարակի վրայ, որ ի Տ. հանգուցեալ Մատթէոս կաթողիկոսը
նուիրել էր Ներսիսեան Դպրոցին յատկապէս վրէն ուսումնա-
րան կառուցանելու նպատակով: Այժմեան հոգաբարձութիւնը
շատ տեղեր որոնելուց յետոյ չգտաւ յարմարաւոր մի այլ գե-
տին և որոշեց դարձեալ այդտեղը նախընտրել: Իւր այս որո-
շումը հոգաբարձութիւնը մի տեղեկագրով ներկայացրեց Վե-
հափառին և ինդրեց օրհնել այդ ձեռնարկութիւնը:

Նորին Ս. Օծութիւնը առ այժմ չհաճեցաւ թոյլատրել
շէնքի կառուցումը, այլ մի կոնդակով առաջարկեց հոգաբար-
ձութեան նախագահ Գեոր. Տ. Գէորգ Արքեպիսկոպոս Սուրէնեա-
նին հրաւիրել Թիֆլիսի քաղաքացիներից պ. պ. Ադ. Մանթա-
շեանին, Յ. Ալիխանեանին, ինժ. Ա. Բաբեանին, Գ. Դաւթեա-
նին, բժ. Ա. Բաբայեանին, Պ. Քալանթարեանին և բժ. Սիրա-
չոսեանին, որոնք հոգաբարձութեան հետ միասին խորհրդակ-

ցութեամբ պէտք է ընտրեն դպրոցի համար յարմարաւոր տեղ և իրանց վերջնական եղրակացութիւնը մատուցանեն ԱՅՀ, Հայրապետի տնօրինութեան:

Ահհափառ Հայրապետը, ինչպէս մեզ հաղորդում են, առանձին կոնդակով պատուիրել է Ներսիսեան Դպրոցի Հոգաբարձութեան, տարեկան 300 ուսւրի ցկեանս թոշակ սահմանել պ. Նիկ. Տէր-Յարութիւնեանցին (Յարոյ), որ 14 տարի ֆրանսերէնի ուսուցիչ է եղել Նոյն դպրոցում:

ԳՕԴՕԼԻ ԿԻՍՍՐԶԱՆԻ ԲԱՅՄԱՆ ՀԱՆԴԵՍԸ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ

Անցեալ տարի ամբողջ Ռուսաստանը մեծ հանդէսներով տօնեց ռուս ժողովրդի տաղանդաւոր պաւակներից մէկի, Գօգօլի, մահուան յիսնամեայ տարեդարձը: Թիֆլիսի քաղաքային վարչութիւնն էլ ըստ պատշաճին յաւերժացնելու համար ռուս նշանաւոր գրողի յիշատակը ի միջի պլոց որոշեց քաղաքի կենդրոններից մէկում կանգնեցնել Գօգօլի արձանը: Երբ արձանը պատրաստ էր արդէն, որոշուեց մարտի 19-ին հանդիսաւոր կերպով բանալ:

Մարտի 19-ը գրական մարդու փառաւոր յաղթանակն էր Թիֆլիսում: առաւօտուանից վաղ քաղաքի բոլոր միջնակարգ և ստորին կարգի դպրոցների աշակերտներն իրենց երաժշտական խմբերով և պարզուած դրօշներով քաղաքի զանազան մասերից զիմում էին դէպի ռուսաց զինուորական նորակառոյց մայր եկեղեցին: գարնանային գեղեցիկ եղանակն էլ կարծես ուզում էր նպաստել հանդիսի շքեղութեանը: Ժամի 1-ին արդէն բոլոր վարչական բարձրաստիճան անձինք, քաղաքիս ներկայացուցիչները և համբարներն իրենց դրօշներով և տեղական երաժշտական խմբերով հաւաքուել էին զինուորական տաճարում: Տաճարում հոգեհանգիստ կատարուելուց յետոյ հանդիսականներն երաժշտական խմբերի նուագակցութեամբ ուղեորուեցան դէպի Ալէքսանդրեան պողո վերին մասը, որ այդ օրը փակուած լինելով՝ միմիայն հրաւիրուածները մուտք ունէին: Այդու ամբողջ վերին մասը զարդարուած էր կանաչով և դրօշներով: Կիսարձանը ծածկուած էր սպիտակ սաւանով: Բարձրաձայն կեցցէներով խլացնող հնչիւնների տակ արուեստագէտ Խոզորովիչը—որին յանձնուած էր արձանի պատրաստութիւնը—վարճոյրը յետ քաշեց և տասնեակ հազարաւոր աչքեր ուղղուեցին դէպի մեծ գրողի կիսարձանը: Կիսարձանը շինուած է գեղնապղնձից (բրօնձից) և դրուած է Գուլթայիսի կարմիր բարից շինած պատուանդանի վրայ, որի ստորին մասը գորշ քարից է: Պատուանդանին կպած է մի մետաղեայ պսակ գրչով—պսակի

տակը գրուած է. „Ն. Վ. Գոգոլ, 1808—1842“: Արձանի բարձրութիւնն է 4 արշին 2 ընդունակ: Արձանը քաղաքին արժեցել է 40000 ռուբլի:

Հանդիսաւոր բացումից յետոյ քաղաքագլխի պաշտօնակատարը և մի երկու այլ անձինք ճառերով գրուատեցին տաղանդաւոր Հեղինակի գրական գործունէութիւնը:

Ուրախալի երևոյթ է, որ տաղանդաւոր գրական գործիչները եթէ իրենց կենդանութեան ժամանակ չեն գնահատուում, գոնէ յաջորդ սերունդները երախտագիտութեամբ են վերաբերուում նոցա յիշատակին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱՐԻՄԱՆ ԽԱՆ

Բազմատեսակ խօսակցութեան առարկայ է դարձել Վիէննայի պարսից դեսպան հայազգի Նարիման-խանի անախորժ դէպքը. Նարիման-խանը մեծ սէր ու համակրութիւն է վայելում թէ շահի և թէ մեծ վեզիրի կողմից: Մի քանի տարի սրանից առաջ, երբ այժմեան մեծ վեզիրը աքսորուած էր Կոնստանդնուպոլիս, այն ժամանակուայ մեծ վեզիրը Ամին-Պօլլէն, որ այժմ աքսորուած է Ռէշտ, Աւստրիայից կանչեց բարօն Կօլիչէրին, որ կարգի բերէ պարսկական ֆինանսները: Վերջինն առանց ոչինչ չիմելու՝ խանի տիտղոս ստացաւ, դարձաւ պարսից գէներալ, վերադարձաւ Վիէննա և իբրև Պարսից կառավարութեան ներկայացուցիչ՝ սկսեց զանազան ակցիօներական ընկերութիւններ կազմակերպել: Սակայն Շահի ներկայացուցիչը Վիէննայում, Նարիման խանը, պաշտօնապէս հաղորդեց Աւստրիական կառավարութեանը և հրատարակեց լրագիրներում, որ բարօն Կօլիչէրը պարսից կառավարութեան լիազօրը չէ. այս յայտարարութեան շնորհիւ Կօլիչէրի ձեռնարկած ընկերութիւնները գլուխ չեկան: Բարօնը Նարիման-խանից վրէժխնդիր լինելու համար երկու լրագիր է հիմնում և արշաւանք սկսում նրա դէմ՝ ամեն տեսակ զրպարտութիւններ և մեղադրանքներ բարդելով նրա վրայ. այս մեղադրանքներն ազդեցութիւն են ունենում և Աւստրիական պարլամենտում հարցապնդումներ են լինում. արտաքին գործոց նախարար Գօլուխովսկին հերքում է այդ բոլորը և մեղադրանքներն անհիմն անուանում: Բայց այնուամենայնիւ բարօն Կօլիչէրի լրագիրների յարձակումներն այնպիսի աղմուկ բարձրացրին Վիէննայի արխտոկրատների շրջաններում, որ Նարիման-խանը ստիպուած եղաւ հրաժարուել իւր պաշտօնից և շահն էլ ընդունեց հրաժարականը:

Այսպիսով արկածախնդիր Բարօնի շնորհիւ պաշտօնից հեռացաւ 40 տարի քաղաքագիտական ասպարիզում գործող, շահի և մեծ վեզիրի սիրելի Նարիման Խանը: Խօսք կայ, որ պաշտօնաթող հայազգի դեսպանին շահը նշանաւոր վարչական պաշտօն պէտք է յանձնէ:

**ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆԱՑ ԱՊԱՀՈՎՈՒԹԵԱՆ ԳԱՆ-
ՉՈՐԱՆԻ ՏԱՐԵԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԸ:**

Տարւոյս փետրուար ամսի 18-ին կայացաւ յիշեալ Գան-
ձաբանի տարեկան ընդհանուր ժողովի նիստը նախագահու-
թեամբ Գիւտ ա. քահ. Աղանեանի:

Վարչութեան Գանձապահ արժ. տ. Գրիգորիս Երզնկեանը
կարդաց նախընթաց 3 տարուայ և 8 ամսուայ հաշիւը, որից
երեւաց, որ այդբան ժամանակուս մուտք եղել է 34,515 ուսու-
ղի 63 կոպէկ (15,136 ո. 75 կ. մայր գումարը հետը հաշուած)
և ծախք 10,702 ո. 28 կ. ծախքը մուտքից հանելով մնում է
պատրաստի դրամ 23,813 ո. 28 կոպէկ: Արովհետեւ հաշիւների
մասին կային բազմաթիւ թիւրիմացութիւններ, ուստի ընդհա-
նուր ժողովը հաշիւը չհաստատեց, այլ յանձնեց առանձին մաս-
նաժողովի քննութեան և ստուգութեան:

Ապա կատարուեցան պաշտօնական անձանց ընտրութիւն-
ները. ընտրուեցան՝

ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

Գիւտ ա. ք. Աղանեանց	16	ձայնով ընդգէմ 4-ի
Յովհաննէս ք. Տէր Գրիգորեանց	13	» » 7
Արշակ ք. Մինասեանց	13	» » 7
Գրիգորիս ք. Մատինեանց	11	» » 9
Գաբրիէլ ա. ք. տ. Գաբրիէլեանց	11	» » 9

Լ ԳԱՆՉՈՐԱԿ

Յովհաննէս ք. Իւզբաշեանց	12	» » 8
-------------------------	----	-------

Ընտրութեանց արդիւնքը, վաւերացրած բոլոր ժողովա-
փանների ստորագրութիւններով, ներկայացուած են նորին
Բարձր Սրբազնութեան տնօրինութեան:

Այս ժողովներից առաջինի մասին Թիֆլիզի լրագիրներից
մէկում ոմն «ընտրող» (??) ստորագրութեամբ այլընդայլոյ տե-
ղեկութիւններ էր հաղորդել և դորանով աշխատել ստուեր
զցել ընդհանուր ժողովի վերայ. հարկաւոր ենք համարում
յայտնել, որ, ինչպէս կարելի է ստուգել ժողովի պաշտօնական
և բոլոր քսան ժողովականների ստորագրութիւններով վաւե-
րացուած արձանագրութիւնից, ժողովի յիշեալ նկարագրը իս-
պառ հետի է ճշմարտութիւնից և յերիւրուած է անձիշտ և
շինծու տեղեկութիւններով: Նախկին վարչութեան անդամե-
րից ոմանք փոխանակ լրագիրների ընթերցողներին մոլորեցո-
ւելու իրանց կրքոտ զրպարտութիւններով, աւելի լաւ կանէին,
եթէ իրանց հաշիւներն այնպէս կազմէին, որ արժանանային
ընդհանուր ժողովի վաւերացման:

ԻՄ ԲԱՅԱՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Անցեալ ամառ երբ գրում էի «Ունէր իրաւունքը», շարունակ իմ առջև տեսնում էի սեղմուած բռունցքներ, կրճտուող ատամներ, կատաղութեամբ վառուած աչքեր: Ես գիտէի, որ հայ հասարակութեանը տալիս եմ մի երկ, որի հիմնական գաղափարը առ նուազը պիտի խորթ թուալ նրա մեծամասնութեան և առաջացնի փոթորիկ, եթէ մինչև անգամ հեղինակի միտքը ճիշտ ըմբռնուի:

Յղան վայրկեաններ, երբ կամենում էի երկս կիսատ թողնել և ձգել մի կողմ: Բայց մի ներքին ձայն շարունակ շնչում էր ինձ, թէ չունիմ իրաւունք այդպէս անելու, թէ գրողի համար չը կալ և չը պիտի լինի աւելի բարձր դատաւոր, քան նրա սեպհական աշխարհահայեացքը, թէ ոչ մի հասարակական կարծիք կամ նախապաշարմունք չը պիտի ճնշի նրա հոգու ազատութիւնը և թէ նրա համար բարոյական աններելի յանցանք է երկչոտութեամբ թագցնել ուրիշներից այն, ինչ-որ ինքն է ճշմարտութիւն համարում սոսկ այն պատճառով, որ այդ ճշմարտութիւնը դէր չը պիտի գալ մեծամասնութեանը:

Իմ ամբողջ գրական գործունէութեան ընթացքում ես հետևել եմ իմ հոգու այս ձայնին, գրել ու պաշտպանել եմ այն գաղափարները, որոնք իմ անձնական համոզմունքով կամ իմ սեպհական բնազդումով եմ բարձր համարել: Ես հասարակական կարծիքը երբէք ինձ համար կուռք չեմ դարձրել, չեմ պաշտել իբրև անխախտելի սրբութիւն այս կամ այն իշխող գաղափարը կամ աշխարհահայեացքը: Ուստի չը կամեցալ և չէի կարող այս անգամ էլ ստրկացնել իմ հոգու ձայնը ուրիշների աղաղակներին ու գոռում-գոչումներին և պէտք է ասէի այն, ինչ-որ ինքս էի համարում ճշմարտութիւն:

Իսկ ճշմարտութիւնն այս դէպքում այն էր, թէ հասել է, վերջապէս, ժամանակը, երբ անհրաժեշտ է հրապարակ հանել հայ կնոջ ինքնուրոյնութեան խնդիրը, թէ ընտանեկան կեանքի լաւագոյն համարուած պայմաններն անգամ մեղանում վիրաւորական և ստո-

ըացուցիչ են կնոջ համար և թէ բացի ամուսնական պարտականութիւններից, մայրական զգացումից, բացի լաւ հագնուելուց, կուշտ ուտելուց, շքեղ կահ-կարասուց, աղամանդներից, ամուսնու հոգացողութիւնից ու փաշտականքներից, բացի շրջապատողների սիրուց ու յարգանքներից, մի խօսքով, բացի բոլոր այն պայմաններից, որոնց համագումարը տիրող հասարակական կարծիքը համարում է երջանկութիւն—մտածող, զգայուն և բարոյական կնոջ համար կայ և մի ուրիշ բան: Դանրա անհատական ինքնուրոյնութեան զգացումն է: Լինել հաւատարիմ ամուսին—կնոջ համար համարում է պարտաւորական: Մայրական զգացումը բնական է և անյալթելի, նաև սուրբ: Բայց այս չէ կնոջ բուն երջանկութեան հիմնաքարը: Թող բարոյախօսները ընտանեկան կեանքով չը բաւականացող կանանց հրաւիրեն հասարակական գործունէութեան ասպարէզը և բարձրաձայն գոռան ու հաւատացնեն, թէ այդտեղ նրանք կարող են գտնել անհատական երջանկութիւն: Թող այդ բարոյախօսները մոլեռանդութեամբ քարոզեն, թէ կինը, ինչպէս և տղամարդը, կարող են ապրել և լինել երջանիկ միայն այն պարտականութիւնները կատարելով, որոնց բարդել է և բարդում է նրանց վրայ հասարակական բարոյական հայեացքների միջին մակերևութը: Այդ բարոյախօսների համոզումները չեն կարող ինձ համար ղեկավար լինել և ոչ որ և է ներգործութիւն ունենալ իմ սեպհական գաղափարների վրայ: Կնոջ, ինչպէս և տղամարդի, բուն երջանկութեան հիմնաքարը թաղնուած է նրա սեպհական հոգու խորքում, այնտեղ, ուր չի կարող մուտք գործել ոչ ամուսնու սէրը, ոչ նոյն իսկ մայրական պարտաւորութիւնների գիտակցութիւնը և ոչ նամանաւանդ հասարակական կարծիքի դատաստանը: Եթէ կայ կնոջ հոգու խորքում սեպհական անհատական երջանկութեան գիտակցութիւն՝ տոգորուած անձնական ինքնուրոյնութեան զգացումով—նա երջանիկ է: Եթէ չը կայ այդ—նրա կեանքը հիմնուած է կեղծիքի, խաբէութեան ու ստի վրայ:

Ահա այս կեղծիքի, խաբէութեան և ստի դէմ է բողոքում իմ հերոսուհին: Սա իմ սնուտի երեւակայու-

թեան պտուղ չէ, ալ կեանքում դիտուած և ուսում-նասիրուած երևոյթ, որ ինձ վրայ գործել է խոր տպաւորութիւն: Ես նկատել եմ, որ մեզանում օր օրի վրայ աւելանում է այն կրթուած կանանց թիւը, որոնք մի խուլ պատերազմ են յայտնել տղամարդին իրանց անհատական ինքնուրոյնութեան համար: Այդ կանայք ըստ հոգեկան ոյժերի բաժանւում են երեք կարգերի: Մեծամասնութիւնը չի դիմանում կռուի ծանրութեանը, շուտով ընկճւում է, հաշտւում իւր դրութեան հետ և խառնւում ամբոխին: Իրանք այն ողորմելիներն են, որոնց մէջ ասիական բռնակալութեան ոգին դեռ զօրեղ է: Միւսներն աշխատում են իրանց անհատական կեանքի ձախորդութիւնը մոռանալ մի որ և է զբաղմունքի կամ, այսպէս կոչուած, հասարակական գործունէութեան մէջ, որ մեր սահմանափակ կեանքում հաւասար է գերօրի: Այդպիսիների թիւը մեծ չէ, և հէնց սրա մէջ է կայանում նրանց արժանաւորութիւնը: Սակայն, իբրև անհատներ, այդպիսիները շատ քիչ ոգևորութիւն են ներշնչում վիպասանին ու դրամատուրգին, որովհետև մի կեղծ դրութիւնը գերազասում են միւս կեղծ գրութիւնից, մի չարիքը փոխարինում են միւս չարիքով իրանց հոգեկան ոյժերի սակաւութեան պատճառով: Իրանք ինքնախաբէութեան զոհեր են, իլլիւզիայով ապրող ողորմելիներ:

Բայց կան շատ հազուագիւտ կանայք, որոնք կռիւն ազդարարում են համարձակ, տանում են նրան մինչև վերջը կամ յաղթում կամ կործանւում: Այդպիսիներից է իմ հերոսուհին, որի անկեղծութիւնն ես կամեցել եմ ասպարէզ հանել, չլ նայելով հայ հասարակութեան նոյն իսկ կրթուած դասակարգի մէջ տիրող հայեացքներին ընտանեկան կեանքի մասին: Երկուսից մէկը — կամ պէտք է խեղդէի իմ մէջ անկեղծութեան զգացումը, լինէի փարիսեցի, շուէի հասարակական կարծիքի ինքնահաւանութիւնը և բռնակալութիւնը, կամ պէտք է յանուն ճշմարտութեան և անկեղծութեան ասպարէզ գալի և ինքս ինձ ենթարկէի ամբոխի հալածանքին...

Ես գերազասեցի վերջինը: Շարունակեցի գործս,

աւարտեցի և թատրոնական սեզօնի սկզբում յանձնեցի Թիֆլիզի Հայոց Դրամատիքական Ընկերութեան:

Ստկայն պիեսի հէնց առաջին փորձին նկատեցի նրա թերութիւնները: Նկատածս վերաբերում էր ոչ դրամայի հիմնական գաղափարին, այլ ձևին: Պէտք էր մի քանի տեսարաններ կրճատել, միւսները ընդարձակել ու փոփոխել: Անհրաժեշտ էր թանձրացնել հերոսուհու հոգեկան տանջանքներն և աւելի շեշտել ներառնայ: Բացի դրանից, հարկաւոր էր պիեսից արտաքսել սիրային տարրը, որ հիմնական գաղափարիս համար առանձին արժէք չունէր:

Ներկայացումից երեք օր առաջ խնդրեցի Դրամատիկական Ընկերութեան Վարչութեանը յետ դարձնել պիեսս և թույլ տալ ինձ ծրագրածս փոփոխութիւններն անելու: Դրա համար հարկաւոր էր ընդամենն երեք շաբաթ ժամանակ: Վարչութիւնը սկզբունքով համաձայն էր յարգել խնդրիս, բայց յետաձգել ներկայացումն անկարելի համարեց, որովհետեւ յայտարարութիւններն արդէն ցրուած էին, տոմսակները վաճառուած էին, չը կար մի ուրիշ յարմար պիես, որ ներկայացուէր իմ փոխարէն նշանակուած օրը: Հարկաւ, եթէ ես խիստ գործադրէի իմ հեղինակային իրաւունքները, Վարչութիւնը չէր պնդիլ իւր տասնի վրայ, բայց չէի կամենում Դրամատիկական Ընկերութեանը նիւթական փնաս պատճառել, ուստի թույլ տուեցի պիեսս բեմ հանել տօնպէս, ինչպէս կար:

Այս, ի հարկէ, մի թուլութիւն էր իմ կողմից, որ երբէք ինձ չեմ ների և երբէք խորհուրդ չեմ տալ ուրիշ հեղինակներին թույլ տալ իրենց նոյնը: Ես սխալուեցի մանաւանդ, որ գաղափարեցի փորձերին ուշադիր հետեւելուց և պիեսիս վիճակը յանձնեցի ճակատագրի հաճութիւն: Այսպէս թէ տօնպէս, պիեսս ներկայացուեց միայն չորս փորձից յետոյ, որոնցից միայն մէկը — վերջինը — կարելի է քիչ թէ շատ կանոնաւոր համարել, միւսներն իսկապէս հասարակ ընթերցանութիւն էին: Աշխարհի բոլոր թատրոններում նոր պիեսները փորձուած են ամիսներով կամ զոնէ շաբաթներով խստութեամբ, և միայն այն ժամանակ են ներկայացուած, երբ բոլոր դե-

րասանները ոչ միայն անգիր գիտեն իրանց դերերը, այլ և մանրաստնօրէն ուսումնասիրել են նրանց բնաւորութիւնները, ճիշտ ըմբռնել և թափանցել հոգեբանական նրբութիւնները: Բայց հայերն ամեն բանում սեպհական կարգ ու կանոնն ունին...

Քաւ լիցի, որ այս խօսքով դժկամակութիւն յայտնեմ մեր յարգելի դերասաններին: Ընդհակառակը, շատ շնորհակալ եմ նրանցից այն ընկերական անկեղծութեան համար, որով նրանք միշտ վերաբերուել և վերաբերւում են դէպի ինձ: Սակայն որքան բարի լինէր նրանց ցանկութիւնն իմ պիեսի վերաբերմամբ, չէին կարող անել անհնարինը, երկու երեք կիսատ-պոատ փորձերով պատրաստել մի նոր դրամա: Ես անշափ գոհ կը լինէի, եթէ «Ունէր իրաւունքի» փորձերի վրայ գործ դնուէր գէթ կէսն այն ջանքերի, որ գործ դրուեցին «Եւգինէի» փորձերի վրայ: Այն ինչ, իմ կարծիքով, «Ունէր իրաւունքն» աւելի բարդ պիես լինելով, աւելի ուշագիր վերաբերմունք էր պահանջում:

Ինչ և է, պիեսը ներկայացուեց 1902 թուականի Հոկտեմբերի 7 ին: Ես շնորհակալ եմ հասարակութիւնից. նա հետաքրքրուել էր իմ երկով աւելի, քան արժանի էր այն: Պոհ եմ նաև, որ թատրոնը լեցրել էր մեծ մասամբ այն դասակարգի, որն առ հասարակ հայ թատրոնին, հայ գրականութեանն ու հայ մամուլին նայում է արհամարհանքով և երբէք չի հետաքրքրւում նրանց վիճակով: Ես այս հանգամանքը շեշտում եմ, որ ասեմ, թէ հասարակութեանը կարելի է թատրոն գրաւել միայն ինքնուրույն պիեսներով, եթէ միայն նրանց նիւթը ժամանակակից կեանքից է վերցրուած... Խօսքս այդ դասակարգի մասին է, որ ունի ճաշակ, ունի միջոց թատրոնը բարձրացնելու իւր այժմեան աննախանձելի դրութիւնից և չի բարձրացնում...

Ներկայացման երեկոյ դժուար էր իմանալ հասարակութեան հասկացող մասի տրամադրութիւնը: Հարկաւ, ես այնքան փորձառութիւն ունէի, որ չէի կարող ոչ բուռն ծափահարութիւններով ու ցոյցերով կուրանալ և ոչ ոմանց լուրթեամբ ու անկիւններում արտայայտուած մըմըրթոցով վիրաւորուել: Թէ մէկն ու թէ

միւսը լուրջ քննադատութեան նշաններ չէին: Իսկական կարծիքը, խելացի դատավճիռը ես լսեցի ներկայացման օրից շատ ժամանակ անցած հասարակութեան մի փոքրաթիւ մասից, ուր կայ լուրջ հասկացողութիւն թատրոնի և գրականութեան մասին և որի կարծիքը միայն ինձ համար դատավճռի նշանակութիւն կարող էր ունենալ: Եւ ահա ինչ լսեցի այդ հասկացող փոքրամասնութիւնից բերանացի: «Ունէր իրաւունքի» հիմնական գաղափարն անվիճելի է, հոգեբանօրէն ճիշտ, բայց արծարծուած է շտապ և անփոյթ: Պիեսի բեմական արժանաւորութիւնները կասկածոնք չեն յարուցանում, բացի մի քանի տեսարաններից, որոնք սառցնում են հանդիսականի տպաւորութիւնը: Հերոսուհու հոգեկան տանջանքները ուժեղ չեն ընդգծուած (նոյնը ես էի նկատել): Նա ունի իրաւունք յանուն անհատական ինքնուրոյնութեան բողոքելու իւր գրութեան դէմ, նոյն իսկ կուռել, հռչակելով իրան անբաղդ, բայց զաւակներից բաժանուելը վիճելի է: Հայ կինը գոնէ չի կարող ունենալ այդքան քաջութիւն:

Այս էր ընդհանուր խօսքերով իմ անկողմնապահ դատաւորների վճիռը: Մի վճիռ, որ չէր կարող արտայայտուել լրագրական յօդուածներում, վասն զի այդ մարդիկ կապ չունին հայ մամուլի հետ:

Ես մասամբ համաձայն եմ այս կարծիքին, մասամբ ոչ: Համաձայն եմ, ի հարկէ, որ իմ պիեսն ունէր և այժմ իսկ, վերսմշակուելուց յետոյ կուսենալ գրականական և բեմական թերութիւններ: Եւ ես թեթեամիտ կը լինէի, եթէ այս տեսակէտից սկսէի նրան պաշտպանել: Գեղարուեստական երկի միակ փաստաբանն ինքը երկը կարող է լինել, եթէ, ի հարկէ, արժանաւորութիւններ ունի: Բայց համաձայն չեմ և երբէք չեմ կարող համաձայնուել այն մտքի հետ, թէ մի խելօք, ինքնատէր և զգալուն կին, լինի նոյն իսկ հայուհի, երբ մի անգամ արդէն զգացել է իւր գրութեան կեղծիքը, իւր ամուսնական կեանքի նեղքին քայքայումը—չի կարող վարուել համարձակ և խորտակել նախապաշարմունքների շղթան յանուն անհատական ինքնուրոյնութեան: Հարկաւ, սրա համար անհրաժեշտ է բացառիկ բարոյա-

կան ոյժ, մի հոգեկան անվեհերութիւն, որ անհասկա-
նալի ու խորթ է միջին խելքի և թոյլ կամքի տէր հա-
սարակ կանանց համար, բայց այսպիսիներէն պիտի ընտ-
րէի հերոսուհի: Հերսէլին հերոսուհի է, ուրեմն և
ոչ ամբոխի բարոյական ոյժի միջակ արտադրութիւն:

Ահա ինչու պիտիս հիմնական գաղափարը թող-
նում եմ անխախտ հակառակ «մեծամասնութեան» աշ-
խարհահայեցողութեան, որի կանոններն ինձ համար, ի
հարկէ, պարտաւորական չեն կարող լինել: Ես աւելի
եմ անում — դուրս եմ ձգում պիտիս միջից սիրային
տարրը: Այժմ իմ հերոսուհին բաժանում է իւր ա-
մուսնուց առանց ուրիշ տղամարդի սիրելու, բաժանում
է միայն այն պատճառով, որ չի ուզում և չի կարող
կեղծել: Պատանեկական հասակում մոլորութելով, իւր
կեանքը կապել է գրեթէ մի անձանօթ մարդու հետ:
Վեց տարի ապրել է նրա հետ բուսական կեանքով և
երբ միտքը հասունացել է, երբ հոգու աչքերը բացուել
են — տեսել է իւր դժբաղդութիւնը: Նա անկեղծ կամե-
ցել է սիրել իւր օրինական ամուսնուն չի կարողացել
և այժմ, երբ զգում է իւր անբաղդութիւնը, բնականա-
բար սկսում է ատել իւր անբաղդութեան պատճառ ա-
մուսնուն: Ատելութիւնը փոխում է զգուան օր, զգուան-
քը երկիւղի: Իբրև անկեղծ ու համարձակ հոգի, նա չի
ուզում խաբել ոչ իրան, ոչ ամուսնուն, նա այն ուղոր-
մելի կանանցից չէ, որոնք հասարակական կարծիքի
սարսափից և շատ անգամ մի փոր հացի համար շա-
րունակում են կեղծել ու ստել նոյն իսկ այն ժամա-
նակ, երբ զգում են իրանց բարոյական ստրկութիւնը,
իրանց դրութեան ստորութիւնը: Թող այգպիսիներն աշ-
խատեն իրանց հոգեկան ապիկարութիւնը քողակել
մայրական պարտականութեան զգացումով, բայց Հեր-
սէլին չի կամենում հետևել նրանց օրինակին, չի ու-
զում կեղծել ու ստել: Նրա տեսակէտից անբարոյակա-
նութիւն է մնալ այն մարդու յարկի տակ, որից զգում
է ու վախենում... Սակայն թողնենք, որ այս բոլորը բա-
ցատրի ինքը պիտի: Ես չեմ հերքում, որ իմ հերոսու-
հու գաղափարը գաժան է և անողորմ, բայց անկեղծ է —
ահա ինչն է գլխաւորը: Եւ թող մեր բարոյախօսներն

այսուհետև եռապատիկ անբարոյական համարեն իմ երկը, փարիսեցութիւնն երբէք չի ղեկավարել և չի կարող ղեկավարել իմ գրիչը:

Ի դէպ, մի քանի խօսք այդ բարոյախօսների հասցէին, որպէս զի նրանք չը վերաւորուին ինձանից: Ես ակնարկում եմ հայ լրագրներում և մի ամսագրում տպուած «քննադատութիւնների» խորամիտ հեղինակներին: Սրանք էին, որ մի զարմանալի ներդաշնակութեամբ «Ունէր իրաւունքը» հռչակեցին անբարոյական: Թէ ովքեր են այդ մարդիկ չը գիտեմ և ճանաչելու էլ ցանկութիւն չունիմ, բայց կարգացել եմ նրանց բոլոր խորիմաստ դատողութիւնները: Մի լրագիր, որ միւսներին աւելի թշնամաբար է տրամադրուած դէպի ինձ և որն ամեն առիթից օգտւում է որպէս զի ինձ վրայ մի կտոր ցեխ չպրտի, այս անգամ ցոյց տուեց զարմանալի տոկունութիւն իւր յարձակումների մէջ: Այդ լրագիրը, որ չը գիտեմ ինչու գեռ ազատամիտ է համարւում, իմ պիեսի գաղափարի վերաբերմամբ անհամեմատ աւելի ստավախութիւն և նեխուած պահպանողականութիւն ցոյց տուեց, քան այն ամենքը, որոնց նա պահպանողական և խաւարամիտ է համարում: Նա այնքան վշտացել էր իմ պիեսից, որ չը բուականացաւ մի քանի վարիվերոյ «ռեցենզիաներով», այլ ահա վեց ամիս է շարունակ յարձակւում է ինձ վրայ թէ բացարձակ և թէ տողամէջ, չը խնայելով երբեմն նոյն իսկ իմ անձնական պատիւը: Բանն այնտեղ հասաւ, որ նա յարձակուեց իմ պիեսի վրայ և՛ այն մարդկանց բերանով, որոնք ոչ տեսել էին իմ երկը բեմի վրայ և ոչ կարգացել: Եւ իւր կատաղի յարձակումների ժամանակ լրագիրը չամաչեց մինչև անգամ աղաւաղել իմ պիեսի բովանդակութիւնն իւր միամիտ ընթերցողների միտքը շփոթելու համար: Այսպէս, օրինակ, «ազատամիտ» լրագիրը մի քանի անգամ կրկնեց, թէ իբրև իմ հերոսուհին *առողմ* է իւր զաւակներին և բացարձակ խոռոտովանում իւր ատելութիւնը: Այնուհետև, այդ լրագիրը մատի փաթաթան դարձրեց Հերսէլիի անփոյթ կերպով արտասանած այս դարձուածը. «ես այնպիսի տրամադրութեան մէջ եմ այժմ, որ պատրաստ եմ սիրել գեղեցիկը նոյն իսկ յանցանքի մէջ»:

Ես պիեսիս այս տեղերը թողնում եմ անփոփոխ: Ով ընդունակ է իւր կարգացածը ճիշտ ըմբռնելու, նա կը տեսնի, որ իմ խելօք «քննադատները» մի լիմար սուտ են ասում, թէ իբր Հերսիլին ատում է իւր գաւակներին իսկ ով ընդունակ չէ — այդպիսուն մի բան հասկացնելը դժուար է:

Լրագրական իմաստակների մէջ գտնուեցին և այնպիսիները, որոնք ասացին, թէ ինչու ես Հերսիլին իւր ամուսնուց մի որեւէ հասարակական գաղափարի անունով չեմ բաժանում: Յիշում եմ, երբ այդ կտորը ինձ մօտ կարդաց բարեկամներիցս մէկը, վրդովուեց մինչև հոգու խորքը:

— Հասկանում եմ, — ասաց նա, — այդ տեսակ մարդկանց գաղափարները: Այդպիսիների համար գաղափար է միայն այն, ինչ-որ այսօր վաճառւում է ամբօխին հայ գրականութեան ստորին շուկայում: Եթէ դու քո հերոսուհուն ստիպէիր բաժանման ժամանակ արտասանել մի հայրենասիրական ճառ, դիցուք այսպիսի մի բան. «մնացէք բարեւ, իմ սիրելի գաւակներ, ես գնում եմ տաճկահայ որբերին խնամելու» և այլն այսպիսի ճշունքաւ խօսքեր, կարժանանայիր այդ երեւելի «գաղափարականների» հրճուանքին: Խեղատակներ, որքան խրդալի են այդ մարդիկ իրանց անդրջրհեղեղեան հասկացողութեամբ գեղարուեստական գրականութեան մասին... Բայց փոյթ չէ, կանցնի ժամանակ, մտքերը կը զարգանան, զգացումները կը նրբանան, և այն ժամանակ կը կազմուի ճիշտ գաղափար գեղարուեստական գրականութեան նշանակութեան մասին: Այն ժամանակ կը հասկացուի, թէ գեղարուեստական երկի հեղինակը չը պիտի երբէք ղեկավարուի ամբօխի ճաշակով, թէ թրշուառ է և խղճալի այն գրողը, որ շոյում է ամբօխի զգացումները և ինչպէս մի չարչի, գնում ու վաճառում է շուկայում այն ապրանքը, որի ընթացիկ պահանջը կայ... Այն ժամանակ կը հասկացուի, որ գեղարուեստական գրականութիւնը միայն մի Աստուած պիտի ունենայ — յաւիտենական ճշմարտութիւնը...

Ես միանգամայն համաձայն եմ բարեկամիս ասածներին և յոյս ունիմ, որ հայ գրականութեան համար հեռու չէ այդ օրը...

ՇԻՐԱՍԵՋԱԴԷ

ՆՈՒԷՐՆԵՐ

1. Մեծ. պ. Կարապետ Ուլուխանեանցը ի յիշատակ իւր Հանգ. մայր Կատարինէի մի օրինակ «Լումայ» է նուիրում Մօզ-դօկի Հայոց ծխական Դպրոցին 1903 թուից սկսած մշտապէս, որքան ժամանակ և գոյութիւն կունենայ մեր թերթը:

2. Մեծ. պ. Գրիգոր Արաֆելեանը ներկայ տարուայ «Լու-մայ»ի 6 օրինակ գրուելով՝ Հինգը թողել է խմբագրութեանս տնօրինութեան: Որոշուեցաւ ուղարկել 1, Թիֆլիսի տեխնիքա-կան ուսումնարանի Հայ աշակերտների գրադարանին, 2. Լայպ-ցիգի Ճեմարանական Հայ ընկերութեան գրադարանին, 3. Օդե-սայի Համալսարանի Հայ ուսանողներին, 4. Խարկովի Համալ-սարանի Հայ ուսանողներին և 5. Թիֆլիզի գործակատարների ընկերութեան:

3. Մեծ. պ. Նիկողայոս Բայսողոյեանը «Լումայ»ի ներկայ տարուայ երկու օրինակ ստորագրուելով՝ մէկը թողել է խմ-բագրութեանս տնօրինութեան ուղարկել մի որ և է տեղ ի յիշատակ իւր Հանգ. մայր Կէկէլի: Խմբագրութիւնս որոշեց «Լուման» ուղարկել Իւրեի Հայ ուսանողութեան գրադարանին:

4. Մեծ. պ. Յար. Լիսինեանցը մի օր. «Լումայ» կարգադ-րել է ուղարկել որ և է Հաստատութեան. մենք ուղարկեցինք Թիֆլիզի էժանագին գրադարանին:

5. Մեծ. պ. Քրիստափոր Գալստեանը մի օր. «Լումայ» նուիրեց Շուշուայ Հայոց Թեմական Դպրոցին:

Խմբագրութիւնը իւր խորին շնորհակալութիւնն է յայտ-նում այն բոլոր յարգելի եկեղեցական Հայրերին և աշխարհա-կան անձանց, որոնք Հաճել էին Զատկական տօնի առիթով շնորհաւորականներ ուղղել խմբագրութեանս և բարեմաղթու-թիւններ անել «Լումային»:

Գաւառներում «Լումային» բաժանորդ գրուել ցանկացող-ները կարող են դիմել Հետեւեալ անձերին.

ԲԱԳՈՒ.

Հ. Եղիշէ աւագ քաջ. Գեղամեանց

Հ. Ներսէս քաջ. Տէր Կարապետեանց

Պ. Սէյեադ Ամիրեանց

Պ. Արմենակ Յակովբեանց

ԳԱՆՁԱԿ.

Պ. Յովսէփ Խօջայեանց

Հ. Յուսիկ քաջ. Վերդեանց

ԵՐԵՒԱՆ	Հ. Վահան քաջ. Մամիկոնեանց
ԿԱՐՍ	Հ. Մինաս աւագ քաջ. Տէր Պետրոսեանց
Ն. ՆԱԽԻՋ.	Հ. Պօղոս քաջ. Բեդելեանց
ՀԱՄԱԽԻ	Հ. Տաճատ աւագ քաջ. Մարտեանց
ՀՈՒՇԻ	Պ. Սարգիս Մանասեանց
ԹՈՍՏՈՎ	Պ. Մինաս Բերբերեանց

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ.

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ. Տ. Վ.—Ստացանք 2եկանից՝ 1, Փրանսուա դը Կիւրելի «Նոր կուռք», 2. Մ. Նորդաուի—դորա քննութիւնը, 3. Լուդվիգ Փուլդի «Հերոստրատ» և 4. Կանոն-դշլի «Ինչպէս բանակն ազատեցի»։ Բոլորն էլ իւր Հերթին կը տպագրուին։

ԲԱՇՏ. Վ. ԹՈՒՐԵԱՆ.—2եր աշխատութիւնը «Հարազատներ» ստացանք։

ԲԱԳՈՒ. Գ. ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ.—«Գրական անտէրութիւն» յօդուածը ստացանք և կաշխատենք տպել Հետեւալ Համարում։

ԲԱԳՈՒ. ՔԱՋԲԵՐՈՒՆԻ.—«Յիշողութիւնները» ստացանք, երբ Համարը վերջանալու վրայ էր կսկսենք տպել միւս Համարից։

ԳԱՆՁԱՍԱՐ. Հ. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ Վ. Տ. ԱԻԵՏԻՔԵԱՆ.—Թովմա Գեմբացու աշխարհաբար թարգմանութիւնը անշահեկան չէ Հայ ժողովրդի համար, մանաւանդ Հայ զիւղերում։ Եթէ կարողանայիք առանձին հրատարակել՝ վատ չէր լինի։

Պ. ԲՈՒՐԳ. «ՓՈՒՇ»-ԻՆ.—«Բողոք» և «Չօն» բանաստեղծութիւնները չեն տպուիլ։

ԹԻՓԼԻՍ. Պ. Պ. «Յանոսը» կտպուի միւս Համարում։

ԲԱԼԱՆԱՆԻ. Հ. Յ.—2եր Բանաստեղծութիւնը չի տպուի։

ԹԻՓԼԻՍ. ՎԱՐՕՍԻՆ. Ստացանք 2եր թարգմանութիւնները Heine-ից և Cheley-ից։

ԿԱՐՍ. Ս. Տ.—Մտացանք «Իմ Հիւանդութիւնը» և «Ուսուցչական յիշողութիւնից»։

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մասուլի տակ է

ԴԻԻԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Գ Ի Բ Ք Զ.

«ԼՈՒՍ ԱՅԻ» ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՍԲ

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՆ

- 1, Էրկման Շատրխանի ԱՆՏԱՌԱՊԻՏ ՖՐԵԴԵՐԻԿ, Թարգմ. Գիւտ ա. ք. Աղանեանց, գինն է 40 կ.
- 2, Ժ. Էսպարբի ԱՊՈՒՇԸ. Թարգմ. օր. Նուարդ Աղանեանց, գինն է 5 կ.
- 3, Ս. ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵԻ, գինն է 25 կ.
- 4, ՄԵՆ ՆԵՐՍԷՍԻ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐ, գինն է 15 կ.
- 5, Է. Թեդի. ՎԱՐԺԱՊԵՏԸ. Թարգմ. Լևոն Մ. Ա. գինն է 5 կ.
- 6, ՀԱԶԱՐԱՆ-ԲԼԲՈՒԼ, Բար. Թումանեանի. գինն է 30 կ.
- 7, Եր. Շահագրդի ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ, գինն է 60 կ.
- 8, Գօրկի Չէկաշ և Հին ժամանակի պատմութիւններ, Թարգմ. Մուշէ վարդ. գինն է 25 կ.

Պ Օ Ղ Ո Ս Գ Ի Ի Ր Բ Չ Ե Ա Ն

Յանձնակատար Վեննայում

Ընդունում է ամեն տեսակ վաճառականական գործողութիւններ կատարել վեննայի և արտասահմանի վաճառականների միջև:

Կովկասից վեննա դիմող հիւանդներին ընձեռում է ամեն տեսակ դիւրութիւններ՝ ամենահմուտ պրօֆէսսորների մօտ առաջնորդել, Թարգման լինել նոցա և օգնել կեանքի բարձրութիւններ գտնելու վեննայում:

Մշտական և պարզ հասցէն՝ Radetzky strasse 4. P. Kurktschian.

Տօներին երեխաներին ընծայելու համար

Լոյս տեսաւ ԷՄԱՆՈՒԷԼ քահանայի

ՈՏԱՆԱԻՈՐՆԵՐ

(15 պատկերով, 72 երես):

Առանց կազմի՝ 50 կոպ., գումարով՝ 40 կոպ.

Կազմով՝ 75 կոպ., գումարով՝ 60 կոպէկ:

Москва, Свящ. Э. Назарьянцъ

ТИФЛИСЪ, Центральная книжная торговля.

Հեղինակին դիմողները ճանապարհածախս չեն վճարում:
(3—3)

Լուս տեսաւ «ՀԱՅ ԱՇՈՒՂՆԵՐ», ժողովածու հանգուցեալ
բժշկ. Գէորգ Ախվերդեանի:

Հրատարակութիւն օր Մանէ Ախվերդեանի:

Խմբագրութեամբ «Ազգագրական Հանդիսի»:

Շքեղ տպագրութիւն, 550 մեծադիր երեսներով:

Գինն է առանց ճանապարհածախքի 1 ռ. 50 կ.

Դիմել Ե. Լալայեանցին. Тифлисъ Саперная № 5.

Հանգուցեալ բժշկ. Ախվերդեանի ղուտոր օր. Մանէ Ախ-
վերդեանը «Հայ աշուղների» հրատարակութիւնն ամբողջապէս
նուիրել է «ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԻ» Խմբագրութեանը, իսկ
բժշկականութեան վերաբերեալ իւր հօր հարուստ մատենադա-
րանը նուիրել է Կովկասեան բժշկական ընկերութեան:

Հ Ո Յ Ս Տ Ե Ս Ա Ի

Ա Ն Ի Ք Ա Ղ Ա Ք Ի

Ստերէօսկոպական պատկերների ժողովածուի Ա. մասը 50
պատկերներից բաղկացած. լուսագրեց Ա. ՎՐՈՅՐ:

Պատրաստուած է նրկու տեսակ.

1. Ամենաընտիր ՊՐՈՏՍՈՒԹԻՆԻ թղթի վերայ, և
գեղեցիկ տուփի մէջ ամփոփուած գինը 15 ռ.

2. Ալբիւմինի թղթի վերայ, առանց տուփի, գ. 12 ռ.

Գնել կամ տեսնել ցանկացողները թող դիմեն՝

ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ «Գուտտէնբէրգ» գրավաճառանոցը.

ԲԱԳԻՈՒՄ Ս. Յարութիւնեանի գրավաճառանոցը. սոյն
հասցէին պէտք է գրեն նաև պատկերների նմոյշները
ստանալ ցանկացողները՝

Ա. Վրոյրին յանձնելի. և 3 հատ 7 կ. մարկա.

Արտասահմանից ևս այս հասցէին պէտք է դիմեն ա-
ռանց մարկանների:

ԱՐԱՐԱՏ

Ս. ԷՋՄԻԱՄՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՈՒԻ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ

ԱԾԱՆՈՒՄ

Կը հրատարակուի այս

1903

ԹՈՒԻՆ

Քոլորովին կանոնաւոր կերպով և կոնսենսոյ խմբագրու-
թեան նոր կազմ

Առանձին տեղ կտայ ս. Եջմիածնի հիմնարկութեան
1600-ամեայ յիշատակին նուիրուած և Հայ. եկեղե-
ցւոյ դարաւոր անցեալը պարզաբանող յօդուածների.
կղբաղուի կենդանի եկեղեցական—հասարակական
խնդիրներով:

ԲՆԺԱՆՈՐԴՈՒՄՆԵՐ Ե՛ { Ռուսաստանում 4 ռ.
Արտասահմանում 5 ռ.

Այն բաժանորդներին, որոնք կյայտնեն իրենց ճիշտ
հասցէները, թերթը կուղարկուի մասնաւոր ծրարով, և
առհասարակ նորա ցրումը կանոնաւորելու համար ամէն
հոգ կտարուի:

Հասցէն՝ Св. Эчмиадзинъ, Типографическому Комитету.
Արտասահմանի համար՝ Rédaction de la Revue
«Ararat» Etchmiadzine (Caucase)

ԱՂԲԻԻՐ պատկերազարդ ամսագիրը 1903 թ. հրատա-
րակուելու է նոյն ուղղութեամբ, ծրագրով և աշ-
խատակիցների մասնակցութեամբ, ինչպէս անցած քսան
տարին երբ: ԱՂԲԻԻՐԸ միակ պարբերական հրատարակու-
թիւն է ամբողջ ազգի մէջ, որ անընդհատ XX տարի հրատա-
րակուել է և թնակոխում է XXI-րդ տարեշրջանը չըփոխելով
ոչ իր ներքին և ոչ արտաքին կազմն ու բովանդակութիւնը
և մի վարկեան անգամ չըղադարեցնելով իր կարկաչը: ԱՂ-
ԲԻԻՐԻ նպատակն է հայ մատաղ սերունդը զաստիարակել:

ճշմարիտ լուսաւորութեան շաւիղը նրան ցոյց տալ: Սէր դէպի բնութիւնը, գիտութիւնը և մերձաւորը ահա թէ ինչ է ուսուցանում ԱՂԲԻԻԲԸ: Բարի նախանձ դէպի վսեմն ու ազնիւը և աստելութիւն ու արհամարհանք դէպի չարն ու վնասակարը ահա ԱՂԲԻԻԲԻ ուղղութիւնը: ԱՂԲԻԻԲԻ ճոխ ծրագիրը հնարաւորութիւն է տալիս մեզ ընդարձակ ծավալով և բազմազան ճոխ բովանդակութեամբ լոյս ընծայել մեր հանդէսը և օգտակար ու հետաքրքրական դարձնել այն, եթէ հայերը սոսկ տարեկան 3 ր. իրանց բաժանորդագրութեամբ պահպանեն ԱՂԲԻԻԲԸ 1903 թ. պրէմիան լինելու է ԱՆԻՈՒՄ հոլակապ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ չինութեան մեծագիր փառահեղ պատկերը: Պրէմիան ստանում են Աղբիւր Տարազ միենոյն հասցէով ստացող բաժանորդները, վճարելով 10 ր. (արտասահման 18 ր. կամ 50 ֆռ.) Միայն ԱՂԲԻԻԲ 3 ր. արտ. 5 ր. Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունում:

Աղբիւրին և Տարազին կարելի է բաժանորդ գրուել Թիֆլիսում բացի խմբագրութեան մէջ (Օլգինսկայա, 33) և Բուխարթ-Օղլու ծխախոտի վաճառանոցում Արտիստիկական ընկերութեան թատրոնի տակ:

Հասցէն՝ Тифлисъ. Редакция жур. АГБИОРЪ, (Tiflis—Caucase, Rédaction de la Revue ACBÜR)

Խմբագիր-հրատարակիչ Տ. ՆԱՋԱՐԵԱՆ

ՏԱՐԱԶ Գեղարուեստական, գրական, գիտական, քննադատական պատկերադարձ շաբաթաթերթը 1903 թ. հրատարակուելու է ձՈՒ և ԸՆԴԱՐԱԶԱԿ ԾՐԱԴԻՈՎ: Տարազի նպատակը, ուղղութիւնն ու ձգտումը հայերի մէջ տարածել ուղիղ հայեացք դէպի ԴԵՂԵՑԻԿԸ, ԲԱՐԻՆ և ՕԳՏԱԿԱՐԸ: Գեղարուեստը, գրականութիւնը, գիտութիւնը, դաստիարակութիւնն ու քննադատութիւնը կազմում են ՏԱՐԱԶԻ հիմքը: Երկրորդական, լրագրական բաժանմունքները — լօղուածներ, թղթակցութիւն, հետաքրքիր տեղեկութիւններ, կենսագրական ճանապարհորդական, նորութիւններ, ծրագիրներ, խորհրդակցութիւն, այլ և այլք և այլն՝ ՏԱՐԱԶԸ դարձնում են անհրաժեշտ թերթ ժողովուրդի բոլոր խաւերի հաճար: Իսկ զարմալիք, տնային տնտեսութիւն, կար, ձեռագործ, երաժշտութիւն և այլն աւելի են մատչելի անում ՏԱՐԱԶԸ ամեն ընտանիքի համար: ՏԱՐԱԶԻ տարեկան գինը 6 ր., արտասահման 10 ր.: Պրէմիան՝ մի հոլակապ մեծագիր պատկեր ԱՆԻԻ աւերակներէրց—ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ— ստանուր են միմիայն նրանք, որոնք բաժանորդ են ԱՂԲԻԻԲ-ՏԱՐԱԶԻՆ և վճառել են 10 ր. (արտասահման 18 ր. կամ 50 ֆռ.): Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունում:

Տարազին և Աղբիւրին կարելի է բաժանորդ գրուել Թիֆլիսում բացի խմբագրութեան մէջ (Օլգինսկայա, 33) և Բու-

Նիաթ-Օղլու ծխախոտի վաճառանոցում Արտիստիկական ըն-
կերություն թատրոնի տակ:

Հասցեն՝ Тифлис, редакция журнала ТАРАЗЪ, կամ
(Tiflis—Caucase) Rédaction de la Revue TARAZ.

Խմբագիր-հրատարակիչ Տ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ

„ՆՈՐ-ԴԱՐ“

1903 ՔՍԱՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Փաղաքական-գրական ամենօրեայ թերթը 1903-ին
կըհրատարակուի Թիֆլիսում նույն ծրագրով և ուղղութեամբ
ամեն օր, բացի տօներին հետևող օրերից:

Ստացւում են ՍԵՊՏԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳՐԵՐ:

«Նոր-Դար»-ի տարեկան գինն է 10 ռուբլի, վեց ամ-
սուանը՝ 6 ռուբլի, երեք ամսուանը՝ 3 ռ. 50 կ., Թիֆլիսից
դուրս՝ ամիսը 1 ռ. 50 կ., հատով դուրսը՝ 7 կ., Թիֆլիսում
5 կ.:

Բաժանորդ են գրւում միմիայն խմբագրատանը:

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ բաժանորդները վճարում են տարեկան
40 ֆրանկ:

Յալտա րարութիւններ ընդունւում են և՛ օտար
լեզուներով բառը 2 կ., առաջին երեսուճը՝ 4 կոպէկ:

Խմբագրատունը գտնւում է Դաւիթովսկայա փ. տ. № 5

Պոստով «Նոր-Դար» ի հասցեն՝ Тифлисъ въ Редакцію
«НОР-ДАРЪ» կամ Tiflis Caucase Rédaction du journal
«Nor-Dar».

3—3

ՄԱՄՈՒԼԻՆ Է ՅԱՆՁՆՈՒԱԾ

Ձ Ի Ր Վ Ե Ն Զ Ս Դ Է Ի

Տպուած եւ անտիպ կրկերի ընդհանուր ժողովածուն:

Ներկայ 1903 թուականի մինչև վերջը լոյս կըտեսնեն 4 հա-
տոր, որոնց մէջ կը մտնեն՝ Գործակատարի լիշատակարանից,
Արամբին, Խնամատար, Արսէն Դիմաքսեան, Եւգինէ, Ունէր
իրաւունք, Օր. Լիզա, Խելագարը, Հաւատարիմ ընկերներ,
Արտիստը, Նորերից մէկը, Հալածուածը, Ֆաթմա և Ասադ,
Թանկագին կապանք, Տասնուհինգ տարի անցած, Հրդեհ և Յի-
շողութիւններ Բաֆֆիի մասին:

ԱՅՍ՝ 4 ՀԱՏՈՐԻ ԳԻՆՆ Է ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ 4 ռ. 50 կ. ՃԱՆԱ-

ՊԱՐՀԱԾԱԽՔՈՎ 5 ռ. 50 կ.

Կարելի է վճարել մաս մաս, ստորագրուելիս 2 ր. մնացելն
2 նուագում, առաջին և երկրորդ հատորն ստանալուց լետոյ:
Դիմել՝ Тифлисъ, Центральная книжная торговля, Հեղի-
նակին՝ Тифлисъ, Ширванзаде և «Լումայի» խմբագրութեան:
Միևս Հեղինակութիւնները լոյս կը տեսնեն 1904
թուականին առանձին 4 հատորներով, որոնց համար
կը բացուի առանձին բաժանորդագրութիւն:

открыта подписка

на 1903 годъ

на ежедневную политическую и литературную
газету

„НОВОЕ ОБОЗРѢНІЕ“^{№ 6}

УСЛОВІЯ ПОДПИСКИ

съ доставкой и пересылкой

(XX-й годъ изданія)

на 12 мѣсяцевъ .	7 р. — к.	на 6 мѣсяцевъ .	4 р. — к.
„ 11 „ .	6 „ 50	„ 5 „ .	3 „ 50
„ 10 „ .	6 „ —	„ 4 „ .	3 „ —
„ 9 „ .	5 „ 50	„ 3 „ .	2 „ 50
„ 8 „ .	5 „ —	„ 2 „ .	2 „ —
„ 7 „ .	4 „ 50	„ 1 „ .	1 „ —

За границу: на годъ, 14 р., на полгода 8 р., на 3
мѣсяца—5 руб.

Допускается разсрочка платежа: къ 1-му января—4 р.,
къ 1-му іюня—3 р.

Для сельскихъ учителей, народныхъ и школьных биб-
ліотекъ и благотворительныхъ учреждений сдѣлана скидка:
годовая плата для иногородныхъ—6 руб., для городскихъ—
5 руб.

Подписка принимается не иначе, какъ считая съ 1-го
числа каждаго мѣсяца—въ Тифлисѣ. къ конторѣ газеты, Бая-
тинская ул., д. № 8.

Плата за объявленія: для Кавказскаго края на 1 стр.
одинъ разъ—15 коп. (со строки петита), на 4 стр.—8 к.
Объявленія, печатаемые болѣе одного раза, на 1-й стр.—10
к. (со строки петита), на 4-й стр.—5 коп. За годовыя
объявленія—значительная скидка.

Объявленія отъ лицъ, фирмъ и учреждений Петербурга, Москвы, Риги, Царства Польскаго и заграничн. принимаются исключительно въ конторѣ объявленій Л. и Э. Метцль и К^о въ Петербургѣ и Москвѣ — по 10 коп. за строку петита — на 4 стр. и по 20 к. — на 1 стр.

По вечерамъ, съ 8 час., объявленія принимаются въ типографіи груз. изд. тварищества, у корректора „Нов. Об.“, а также въ табачноѣ магазинѣ „Гаванна“ (Голов. пр., д. № 3). 3—3

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1903 ГОДЪ

На политико-общественную, литературную и торговопромышленную газету

„АСТРАХАНСКИЙ ВѢСТНИКЪ“

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА. Съ доставкой въ городъ на год — 7 р., на 6 мѣс. — 4 р., на 3 мѣс. — 2 р. 50 к., на 1 мѣс. — 1 р. для иногородныхъ: на годъ 7 р. 50 к., на 6 мѣс. — 5 р., на 3 мѣс. — 3 р. 25 к. и на 1 мѣс. 1 р. 25 к. Въ розничной продажѣ отдѣльные №№ по 5 к.

Объявленія и подписка принимаются: въ Астрахани въ конторѣ редакціи „Астрах. Вѣстн.“, домъ Рѣпина. За напечатаніе объявленій взимается за одну строку петита на 1 стан. 20 к., на 4 стр. 10 коп.; печатающіе болѣе 3 разъ пользуются значительной скидкой. Лица, ищущія занятій, пользуются скидкой въ 50%. Годовыя и многократныя объявленія — по соглашенію. Иногородныя объявленія (за исключеніемъ Астраханской, Саратовской, Самарской, и смежныхъ съ ними губерній и объявленій банковскихъ конторъ, желѣзныхъ дорогъ и газетныхъ) принимаются исключительно въ Центр. Конторѣ Объявленій бывш. Метцль въ Москвѣ. телефонъ конторы и редакціи № 574

„ДОНСКАЯ РѢЧЬ“

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1903 Г.

Ежедневная литературно-политическая газета, выходитъ въ форматѣ больш. столбч. изданій. „Донская Рѣчь“ стремится по возможности полно отражать всѣ проявленія областной, общерусской и заграничной жизни. Всѣ вопросы, съ той или иной стороны касающіеся Донской области и Сѣвернаго Кавказа, найдутъ для себя мѣсто на страницахъ газеты. Особенное вниманіе удѣляется городскому самоуправленію, выясненію его задачъ и лучшаго ихъ осуществленія

Воскресныя номера выходятъ съ иллюстраціями.
ЕЖЕДНЕВНО ТЕЛЕГРАММЫ спеціального корреспондента изъ
Петербурга.

Постоянные КОРРЕСПОНДЕНТЫ: въ Берлинѣ, Парижѣ, Петербургѣ, Москвѣ, Харьковѣ, Тифлисѣ.

ОТДѢЛЕНИЕ РЕДАКЦИИ ВЪ НОВОЧЕРКАССКѢ.

КОРРЕСПОНДЕНЦИИ: изъ Таганрога, Нов. російска, Екатеринодара, Ставрополя, Армавира, Ейска, Мариуполя, Азова, Юзовки, Луганска, Александровска-Грушевскаго Майкопа, а также изъ всѣхъ значительныхъ станицъ, селъ и хуторовъ Донской области и Сѣвернаго Кавказа.

Желая представить читателямъ, помимо ежедневной газеты, матеріалъ для серьезнаго чтенія, отвѣщающаго цѣлямъ самообразованія, редакция „Донской Рѣчи“, по соглашенію съ редакціей „Журнала для всѣхъ“,—одного изъ лучшихъ литературныхъ и научно-популярныхъ журналовъ,—получила возможность дать въ 1903 году годовымъ подписчикамъ, внесшимъ плату полностью или подписавшимся въ разсрочку,

БЕЗПЛАТНО „ЖУРНАЛЪ ДЛЯ ВСѢХЪ“ 12 книгъ

Редакторъ Голяховскій

Издатель Миролюбовъ

Въ 1903 г. въ „Журналъ для всѣхъ“ будутъ между прочимъ помѣщены рассказы: Л. Н. Андреева „Сила воли“, М. Арцыбашева „Фарисей“, К. Д. Бальмонта „Цвѣты“, Ив. А. Бунина, В. Вересаева „Степанъ Ратовъ“, Максима Горькаго „Съ краю“, Гусева-Оренбургскаго „По человечеству“, Данилина Наслоенія, В. І. Дмитріевой „Баба Иванъ и ея крестникъ“, С. Я. Елпатьевскаго „Она“, Н. Н. Златовратскаго „Всю правду“, А. И. Куприна „Грусь“, Д. И. Мамина „Въ послѣдній разъ“, И. Ѳ. Наживина „Болость мадонны“, А. Серафимовича „Мать“, Скитающа (С. Г. Пегрова) „Рабочій“, Н. И. Тимковскаго „Звѣзды“, А. П. Челова „Невѣста“, Статьи: М. А. Антоновича „Изъ воспоминаній о Н. А. Некрасовѣ“, К. Р. Качеровскаго, „Община“, А. А. Кизиветтера „Изъ исторія законодательства въ Россіи XVII—XIX в.“ проф. В. О. Ключевскаго, В. Н. Сроева „Петръ у себя дома“, и др.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА

Съ доставк. и пересылк.: 12 мѣс.—8р. 11 м.—7р. 50., 10 м.—7 р., 9 м.—6р., 8 м.—5 р. 50 к., 7 м.—5р., 6 м.—4 р. 50 к., 5 м.—4р., 4 м.—3 р., 3 м.—2р. 50 к., 2 м.—2 р. 1 м.—1 р.

Подписка принимается ИСКЛЮЧИТЕЛЬНО СЪ КАЖДАГО 1-ГО ЧИСЛА И НЕ ДАЛѢ КОНЦА ГОДА.

За пересылку газеты за границу взимается сверхъ подписной цѣны, добавочныхъ 60 коп. ежемѣсячно.

За перемен. адреса взимается: Съ иногороднихъ или съ городскихъ на иногородне 25 к. Допускается разсрочка: Для желающихъ получать „Донскую Рѣчь„ и „Журналъ для всѣхъ„—при подпискѣ 5 руб.. остальные 3 руб. не позже 1-го іюня; для желающихъ получать только „Донскую Рѣчь„—при подпискѣ 3 р., къ 1-му мая—3 р., къ 1-му сентября—2 руб.

ПОДПИСКА ПРИНИМАЕТСЯ ВЪ ГЛАВНОЙ КОНТОРѢ ВЪ РОСТОВѢ НА ДОНУ, БОЛ. САДОВАЯ, ДОМЪ ЧУРИЛИНА

и въ книж. маг. Г. Б. Городецкаго, Б. Садовая, д. Панченко, и въ отдѣленіяхъ: Новочеркасскѣ, Таганрогѣ, Новороссійскѣ, Армавирѣ, Ставрополѣ, Мариуполѣ, Ейскѣ, Александровскѣ-Грушевскомѣ, ст. Каменской. Юзовкѣ, Азовѣ и Дмитріевскѣ.

Открыта подписка на 1903 годъ

На общественно-литературную и политическую Газету

„БАКУ“

Съ обширнымъ нефтянымъ отдѣломъ.

Съ пересылкой: на годъ 8 р. 50 к., 11 м. 7 50 к. 10 м. 7 р., 9 м. 6 р. 50 к., 8 м. 6 р. 7 м. 5 р. 50 к., 5 м. 4 р. 50 к., 4 м. 4 р., 3 м. 3 р., 2 м. 2 р. 50 к., 1 м. 1 р. 50 к.

За границу: на годъ 15 р., но полгода 8 р.

Подписывается можно на всѣ сроки, но не иначе какъ съ перваго числа каждаго мѣсяца.

За перемѣну адреса просить высылать 5 семикопеечныхъ марокъ.

Допускаются разсрочка подписныхъ денегъ на слѣдующихъ условіяхъ: при подпискѣ вносится не менѣе 3 руб. городскими и 4 р. 50 к. иногородними подписчиками: затѣмъ 15 февраля—2 р. и 15 марта —2 р.

Допускается разсрочка и на другихъ, болѣе льготныхъ, условіяхъ, по соглашенію съ конторой редакціи.

Годовые подписчики на 1903 г. въ 1902 г. получаютъ газету безплатно со дня подписки.

Подписка принимается въ г. Баку, въ конторѣ редакціи (Парапетъ, домъ Степановой. Телефонъ № 869).

Редакторъ-издатель А. Н. Лавровъ

открыта подписка на 1903 годъ на Журналъ

НОВЫЙ МІРЪ.

Большой иллюстрированный вѣстникъ современной жизни,

политики, литературы, науки, искусства и прикладныхъ знаний

За четырнадцать рублей
 въ 1903 г. каждый подписчикъ „Новаго Мира“ по-
 лучитъ съ доставкой и пересылкой слѣдующія изданія:

24 №№ интереснаго богато-иллюстрированнаго литературно-художественнаго журнала „НОВЫЙ МІРЪ“ въ форматѣ лучшихъ наибольшихъ европейскихъ иллюстрацій.

24 №№ иллюстр. двухнедѣльнаго обзора текущей жизни—политической, общественной, литературн. и художеств., п. н. ВСѢМІРНАЯ ЛѢТОПИСЬ—въ форматѣ «Новаго Мира».

24 №№ особаго иллюстр. журнала прикладныхъ знаний и новѣйш. изобрѣт., п. н. «МОЗАИКА», съ хроникою самообразования и справочнымъ отдѣломъ.

52 №№ еженедѣльн. журнала «ЖИВОПИСНАЯ РОССІЯ», иллюстриров. вѣстника отчизновѣдѣнія, исторіи, культуры, государственной, общественной и экономической жизни Россіи.

52 №№ еженедѣльнаго обзора текущей русской жизни, п. н. «ВРЕМЕННИКЪ ЖИВОПИСНОЙ РОССІИ». представляющаго собою полную еженедѣльную газету.

12 №№ ежемѣсячнаго журнала романовъ, повѣстей, рассказовъ, историческихъ очерковъ и проч. для семейнаго чтенія, п. н. «ЛИТЕРАТУРНЫЕ ВЕЧЕРА», и

ВЕЛИКОЛѢПНЫЯ БЕСПЛАТНЫЯ ПРЕМІИ, состоящія изъ
 ИЗЯЩНО ПЕРЕПЛЕТЕННЫХЪ КНИГЪ

12 „БИБЛИОТЕКИ РУССКИХЪ и ИНОСТРАННЫХЪ ПИСАТЕЛЕЙ“ **12**

ВЪ СОСТАВѢ КОТОРЫХЪ ВОЙДУТЪ

6 томовъ сочиненій **И. ТАХТЯНА** въ 6 переплетахъ, заключающіе въ себѣ, между прочимъ: 4 большіе романа 3 большія повѣсти, нѣсколько рассказовъ и др. мелкихъ произведеній.

6 томовъ сочиненій **С. СМЪЛЬСКА** въ 6 переплетахъ, заключающіе въ себѣ слѣдующія произведенія: «Характеръ», «Бережливость», «Самодѣтельность», «Долгъ», «Жизнь и трудъ», и «Вѣчный труженикъ».

Кромѣ того, независимо отъ всѣхъ перечисленныхъ изданій и премій, гг. подписчики получатъ **БЕСПЛАТНО**

ДВА ЦѢННЫЯ ХУДОЖЕСТВЕННЫЯ ИЗДАНІЯ,

а именно:

1) ГРАФЪ Л. Н. ТОЛСТОЙ

въ изображеніяхъ живописцевъ, скульпторовъ и гравировъ, русскихъ и иностранныхъ, фотографическихъ портретахъ, снятыхъ въ разныхъ періодахъ его жизни, картинахъ, медаляхъ, рисункахъ, автографахъ, предметахъ, связанныхъ съ его именемъ и пр. и пр., хранящихся въ общественныхъ музеяхъ, бібліотекахъ и коллекціяхъ частныхъ собирателей, въ Россіи и заграницею, съ приложеніемъ мыслей и изреченій великаго писателя.

2) РУССКІЙ МУЗЕЙ ИМПЕР. АЛЕКСАНДРА III

Роскошное изданіе, содерж. свыше 120 картинъ, съ описательнымъ текстомъ Н. Корсакова. Головая подписи цѣна «Новаго мира» на веленовой бумагѣ, со вѣми объявленными приложеніями и бесплатными

премиями, съ, доставкой и пересылкою въ Россіи **14** р. пересылкой за границу—24 р. Гг. подписчики желающіе **14** р. получать «Новый Міръ» на слоновой бумагѣ, уплачивають за годовое изданіе журнала, съ упомянутыми приложеніями, вмѣсто 14 р.—18 руб; съ пересылкой за границу, вмѣсто 24 р.—28 руб

Допускается разсрочка платежа: при подпискѣ не мѣнѣе 2 р. ежемѣсячно не мѣнѣе 1 р., съ тѣмъ, чтобы вся подписная сумма была уплачена полностью не познѣе 10 декабря 1903. г.

— Гг. подписчики, взамѣнъ сочиненій Д. И. Стахѣва и Самуила Смайльса, могутъ, по желанію, получить въ 1903 году на выборъ одно изъ слѣдующихъ собраній сочиненій: или а) собраніе сочиненій И. И. Лажечникова въ 12 томахъ, или б) собраніе сочиненій Архіепископа Иннокентія въ 12 томахъ, или в) собраніе сочиненій Генриха Гейне въ 12 томахъ, или-же г) собраніе сочиненій В. И. ДАЛЯ (Казака Луганскаго) въ 10 томахъ. Каждое изъ этихъ собраній будетъ выслано въ изыщно переплетенномъ видѣ.—Интересующіеся-же сочиненіями Д. И. Стахѣва могутъ получить въ 1903 году все собраніе сочиненій этого писателя въ 12 изыщно переплетенныхъ томахъ, причемъ лишніе шесть томовъ будутъ высланы, взамѣнъ объявленныхъ шести томовъ сочиненій Смайльса.—О ВЫБОРѢ ПРЕМИИ просятъ гг. подписчиковъ заявлять при самой подпискѣ.

Подписка на „**НОВЫЙ МІРЪ**“ принимается въ книжныхъ магазинахъ Товарищества М. О. ВОЛЬФЪ: въ .-Петербургѣ. Гостиный Дворъ. 18. и въ Москвѣ, Кузнецкій Мостъ. д. Джамгаровыхъ, а также во всѣхъ прочихъ столичныхъ и провинціальныхъ книжныхъ магазинахъ.

Адресъ редакціи: С.-Петербургъ, Вас. Остр., 16 лин. д. 5—7.

Открыта подписка на 1903 годъ на газету

„Тифлисскаѣ Листокъ“

(годъ изданія XXVI-й)

Въ 1903 голу, какъ и раньше, газета будетъ выходить ежедневно, заключаая въ себѣ слѣдующіе отдѣлы и подѣ отдѣлы: I. Дѣйствія и распоряженія правительства. II. Телеграммы отъ собственныхъ корреспондентовъ и «Россійскаго телеграфнаго агентства». III. Статьи по общимъ краевымъ вопросамъ, а также по вопросамъ городской жизни и городского самоуправления. IV. Внутреннія извѣстія. V. Иностранныя извѣстія VI. Мѣстный отдѣлъ (хроника тифлисской жизни и другихъ мѣстъ Кавказа и Закавказья). VII. Корреспонденція изъ разныхъ мѣстъ Кавказа (отъ нашихъ корреспондентовъ) VIII. Злободневные фельетоны. IX. Судебный отдѣлъ. X. Письма читателей. XI. Обзоръ печати (общей и кавказской). XII. Фельетоны (городской, обзорнія кавказской жизни, популярно-научный, историческій, беллетристика иностранной и внутренней общественной жизни, журнальное обзоріе и др.). XIII. Театръ и музыка. XIV. По Россіи. XV. Смѣсь. XVI. Справочный отдѣлъ и объявленія.

По мѣрѣ надобности будутъ выходить отдѣльныя «ИЛЛЮСТРИРОВАННЫЯ ПРИБАВЛЕНІЯ».

По понедѣльникамъ подписчикамъ будутъ разсылаться ТЕЛЕГРАММЫ СЪ СПРАВОЧНЫМЪ ОТДѢЛОМЪ И ОБЪЯВЛЕНИЯМИ.

Подписная цѣна	На годъ.	На 6 мѣс.	На 3 мѣс.	На 1 мѣс.
	Руб. К.	Руб. К.	Руб. К.	Руб. К.
Съ доставкой въ Тифлисъ	5 —	3 —	1 75	— 75
Съ пересылкой иногороднимъ	7 —	4 —	2 50	1 —
Съ пересылкой за границу	12 —	7 —	4 —	1 50

ПОДПИСКА ПРИНИМАЕТСЯ на любой срокъ, но только съ 1-го числа каждаго мѣсяца исключительно въ конторѣ изданія, Головинскій проспектъ, №3.

ПЛАТА ЗА ОБЪЯВЛЕНИЯ: для Закавказья за мѣсто, занимаемое строкой пети́та: на первой страницѣ—10 коп. и на четвертой страницѣ—5 коп. Объявленія въ предѣловъ Закавказья принимаются исключительно въ центральной конторѣ Торговаго Дома Л. и Э. Метцль и К^о. въ Москвѣ, Мясницкая, д. Ситова и въ отдѣленіяхъ его въ С. Петербургѣ, на Большой-Морской. № 1. въ Варшавѣ по ул. Краковское предмѣстье № 53, по 24 к.—на первой страницѣ и 12 коп.—на четвертой страницѣ. 3—3

ОТКРЫТА ПОДПИСКА

на 1903 годъ

На дешевую, ежедневную вечернюю газету общественной жизни, литературы, телеграммъ, справокъ и объявленій

„ТЕЛЕФОНЪ“

УСЛОВІЯ ПОДПИСКИ:

въ Тифлисѣ: (съ доставкой)	для иногородныхъ: (съ пересылкой)
На 11 мѣс. . . . 2 р. 50 к.	На годъ 3 р. 50 к.
„ 6 2 р. — „	„ 1/2 г. . . . 2 „ 50 „
„ 3 1 „ — „	„ 3 м. . . . 1 „ 50 „
„ 1 „ 50 „	„ 1 м. . . . „ 75 „

(Окраины — по соглашенію)

ВЪ РОЗНИЧНОЙ ПРОДАЖѢ НОМЕРЪ ГАЗЕТЫ
СТОИТЬ 2 КОП.

Подписка принимается исключительно въ конторѣ газеты.

ТАКСА ДЛЯ ОБЪЯВЛЕНИЯ

Строка пети́та на 1-й стр., или мѣсто заним. ею.	— р. 5 к.
На остальныхъ страницахъ	— р. 3 „
Траурное на 1-й страницѣ	2 р. 50 „
„ „ 4-й страницѣ	1 р. 50 „

(Многократныя объявленія со скидкой).

Редакціонныя письма и деньги просятъ адресовать на имя редактора Н. А. Грикурова, Михайловскій пр. соб. д. № 65.

«ԼՈՒՄԱՅ»-ի խմբագրատանը վաճառուում են

ԴԻԻՏ Ա. ՔԱՀ. ԵՂԱՆԵՍՆՅԻ

աշխատությունները.

1	Աղօթատետր դ. տպ. 1898	— 10
2	Կրօնի դասագիրք ա. տ. 1889 (սպառուած)	— 15
3	« « բ. տ. դ. տպ. 1891	— 25
4	« « գ. տ. գ. տպ.	— 25
5	Տօմար և տօնացոյց Հայաստ. եկ. բ. տպ. 1894	— 50
6	Կարնոյ դաղթը. պատմական տեսութիւն, 1891 ,	— 10
7	Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ա. Բ. 1780—1834 Սահակ Մեսրոպեան մրցանակին արժանացած 1893	2 —
8	Դիւան Հայոց պատմ. գիրք Դ. Սիմէօն կաթողիկոսի չիշատակարանը, կենսագրութեամբ, յաւելուածներով ու ծանօթութիւններով, Սահակ Մեսրոպեան մրցանակին արժանացած, 1894	7 —
9	Դիւան Հայոց պատմ. գիրք Դ. Ղուկաս կաթող. 1780—1800 (լուսանկար պատկերով և վիմատիպ կոնդակով) 1899	4 —
10	Դիւան Հայոց պատմ., գիրք Ե. Դանիէլ կաթ. 1800—1808. (մի վիմատիպ կոնդակով)	4 —
11	Կարգ աստուածաշաղտութեան Հայաստանէաց Ե. եկեղեցոյ 35 նկարով, Դ. տպ. 1902	— 50
12	Հընից-նորից, հնախօս. ուղեոր. պրակ Ա. 1900	— 30
13	Պատի օրացոյց 1902 ամի, ժամանակ. ԺԴ տարի	— 50
14	Նամակագիրք, 1902	— 50
15	Ծոցի օրացոյց 1902 ամի և յաւելուած.—Առողջ Զապահական խոհարարութիւն.	— 15

Բ. թարգմանությունները

16	Հապտադմութիւնը ամեն արգելքների չաղթում է Ֆ. Հոֆմանի 1877	— 40
17	Խաւարից դէպի լոյս. Ֆ. Հոֆմ., 1878. (սպառ.)	— 40
18	Դօն Քիշօն լամանշեցի, Մ. Սևրվ. 1878 (սպառ.)	— 70
19	Գէորգ Ռօլլէստօն, 1879 (սպառուած)	— 60
20	Երրորդ ոսկի, առակ Լակիդէի բ. տպ. 1893	— 10
21	Ռօբինզօն (հրատ. Ռիֆլ. տպագր. ընկերութ.)	— 60
22	Զէստէրտօնի ժառանգը, պատկերազարդ, 1882.	1 —

23	Ախտէա. տ. Սիսեովալի. 1885 (սպառուած)	— 5
24	Եան Երնստ Սմոլեար. Ն. Եանչուկի, 1885 (սպ.)	— 20
25	Արծուի մտածմունքը, պրոֆ. Մ. Բոգդան. 1892.	— 5
26	Դիւղի սուրբը, Ավետապօղի Չէխի, 1892.	— 10
27	Կեանքի զպրոցը, Դիկկէնսի, 1892	1 —
28	Դէպի Աթէնք, Հ. Սենկկիչի բ. տպ. 1901.	— 15
29	Մի կտոր հաց, օտապէնկօի բ. տպ. 1901	— 10
30	Որսորդ, Օ. Շրայնէրի	— 10
31	Մատուռի աւերակներում, Օ. Շրայնէրի	— 10
32	Կարա	— 5
33	Անտառապետ Ֆրեդէրիկ. Երկման Շատրիանի, 1903	— 40

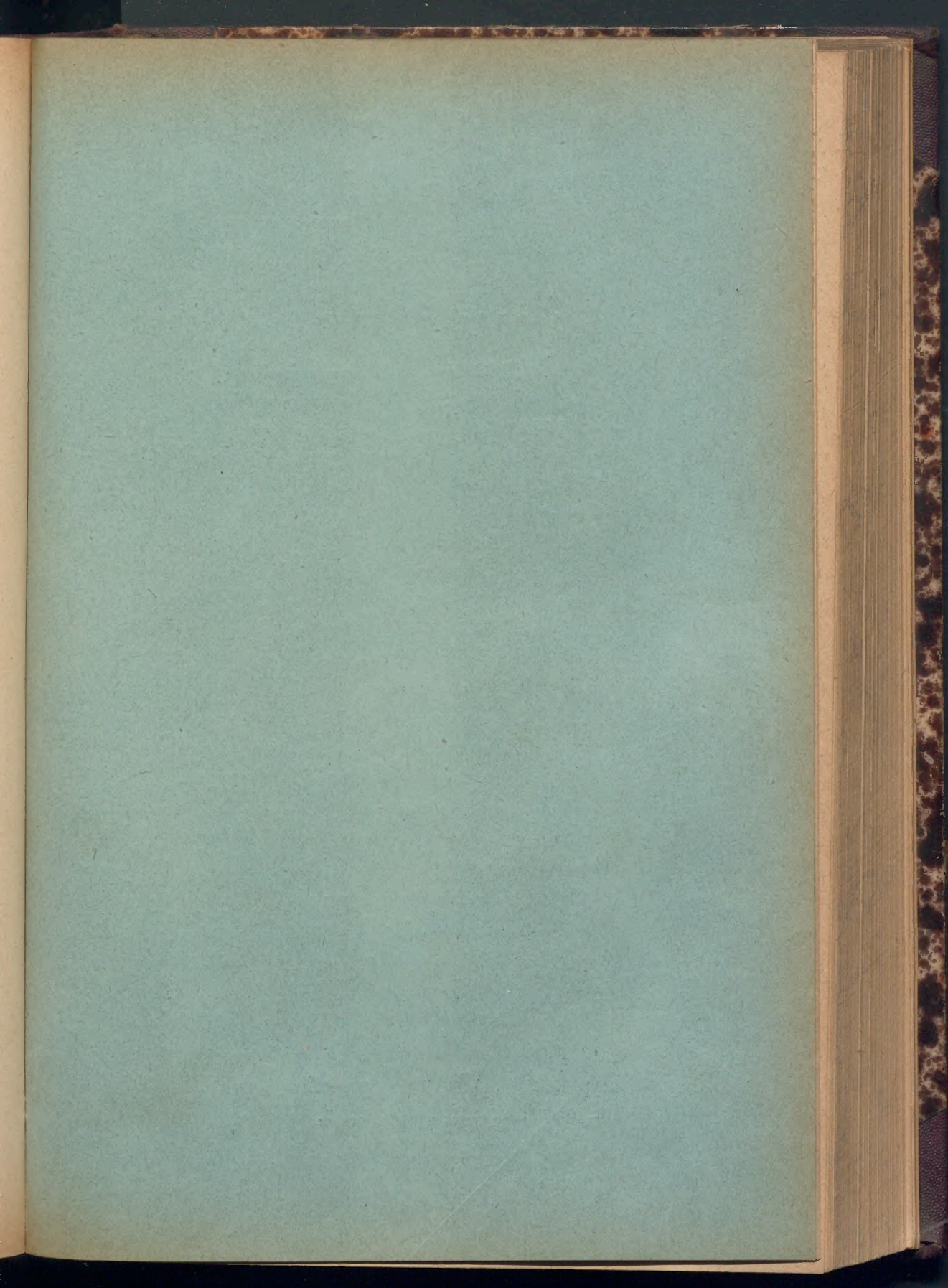
Գ. հրատարակութիւնները

34	Ի. Յարութիւնեան, Հայոց գիրը 1893.	1 50
35	Իշխ. Կ. Բեհբուղեան, Ծուխ, 1893	— 15
36	Ռանգարէ, Էմաէ, վէպ թարգմ. Յ. Լալայեանի	— 25
37	Ալթէր Այնօ, Քրդի լեռն, 1894	— 25
38	Ճաղարբէղեանց Յ., Հայոց լեզու ա. տ. 1894	— 30
39	Խրիմեան Հայրիկ, Ժամանակ 1895	— 15
40	Սպիրի, Ալծարած Մօնի թ. Ի. Յարութիւն. 1885	— 15
41	Բակ. (Բաբգէն վ.) Կիլիկիա 1896.	— 15
42	Պէստալոցցի, Լինհարդ և Գերտրուդ. 1896	1 50
43	Մէլքիսեդէկ արքեպ. Մուրատեան, Պետրոս Շանշեան պատկերով, 1897	— 50
44	Թ. Ա. Խոհարարուհի, բ. տպ. ճոխացրած	— 50
45	Լումայ, զրական հանդէս 1896 Ա. գիրք	2 —
46	Լումայ » » 1896 բ. գիրք	2 —
47	Լումայ » » 1897 ա. գիրք	2 —
48	Լումայ » » 1897 բ. գիրք	2 —
49	Լումայ » » 1898 ա. գիրք	2 —
50	Լումայ » » 1898 բ. գիրք	2 —
51	Լումայ » » 1899 ա. գիրք	2 —
52	Լումայ » » 1899 բ. գիրք	2 —
53	Լումայ » » 1900 ա. գիրք	2 —
54	Լումայ » » 1900 բ. գիրք	2 —
55	Լումայ » » 1901 ա. գիրք	2 —
56	Լումայ » » 1901 բ. գիրք	2 —
57	Լումայ երկամսեայ զրական հանդէս 1902—տարեկան	6 —
58	Յ. Պարոնեան, Միծաղ, պատկերով, 1899	1 25
59	» Արեւել. ատամնաբույժ կատակ. 1901	— 50
60	» Քաղաքավար. ֆլամաները, 1901	— 75
61	Ի. Յարութիւնեան, Ստեփաննոս Պալասեանեան.	— 25
62	Ն. Էր-Կարապետեան, Խաչատուր Աբովեան	— 60
63	Ի. Յարութիւնեան, Աշակերտի լուշատետրը	— 30

64	»	Զգացմունքների աշխարհ.	— 30
65	Յարութիւն	Թումանեան, Մելիք Իւսուփ	— 20
66	Մ. Եօկայի,	Ուրացողը, թարգմ. Իս. Յարութ.	— 20
67	1901 Ս. Էջմիածնի	ժշ դարադարձը	— 25
68	Եր. Շահաղիդ,	Մկրտիչ Էմին	— 60
69	Կարալէնկօ,	Կոյր երաժիշտը թարգմ. Մուշէ վրդ.	— 60
70	Զորրորդ	դարու հայ եկեղեցին.	— 20
71	Եր. Շահաղիդ,	Նոր-Նախիջևանի ս. Խաչ վանքը :	— 40
72	Ի. Յարութիւնեան,	Իմ օրագիրը.	— 20
73	Մեծ Ներսէս		— 25
74	Դ. Խաչկունց,	Հայոց կրօն. բանաստեղծութիւնը	— 65
75	Ի. Յարութիւնեան,	Կին փկազգիր, Ե. Սպիրի	— 10
76	Օր. Ն. Աղանեանց,	(Թարգմ.) Սև հացեր.	— 5
77	Կարալէնկօ.	Դատաստանի օրը. թարգմ. Մուշէ վարդապետ.	— 40
78	Կ. Կոստանեանց.	Շարժի տարեգրութիւնը Հայոց մէջ. 1902	— 20
89	Գաբեգին վ. Յովսէփեան	Մանրանկարչութեան արուեստը Հայոց մէջ 1902	
80	Ներսէս Մեծի	յաջորդներ 1902	— 25
81	Մ. Գօյրկի.	Զէլկաշ. թարգմ. Մուշէ վարդ.	— 25
82	Քուչակ Նահապետի	երգերը. Յով. Թադէոսեան.	— 15
83	Սահակ Պարթև.		— 25
84	Ապուշը	ժօրժ էսպարբի. թարգմ. օր. Նուարդ Աղանեանց.	— 5
85	Վարժապետը.		— 5
86	Հաղարան Բլրուլ.		— 30
87	Պատմական	պատկերներ.	— 60

Մամուլի տակ

88	Դիւան Հայոց պատմութեան.	Գիրք 2.
89	Կանոնք	ժողովոց
90	Համով-Հոռով	Գ. Ե. Սրուանձտեանի
91	Եղիշէի	պատմութեան բնագիրը.
92	Հայ Գրչագիրներ.	
93	Հայրեր և զաւակներ.	Ի. Տուրգենևի
94	Ժ. Ժ. Ռուսօ.	Էմիլ.
95.	Խորէն արքեպիսկոպոս	Գալֆ. և Նալը. Աղջմիցքը.

ԼՈՒՄԱՅ

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍԸ

Այս 1903 թուին կը հրատարակուի նոյն ծրագրով և նոյն աշխատակիցների մասնակցութեամբ:

1903 թուին ի միջի այլոց կը տպուին հետևեալ աշխատութիւնները. — Զիրօյանցադէի՝ «Ունէր իրաւունք» հեղինակից վերամշակուած և «Մեր հերոսները» վերնագրով մի շարք վէպիկներ, Մորսացանի Վահան Գաղթնացի վէպը, Տորգենեւի՝ «Հայրեր և զաւակներ», թարգմ. Մուշէ վարդ., Երուանդ Զահագիզի «Խորէն արքեպս. Գալֆայեան և Նալբանդեանի աղջմիքը» Միկաւ Բերբերեանի «Հումանիզմ և ռեֆորմասիօն», ընդարձակ յօդուածը, Ժակ-Ժակ Ռուսսօի «Էմիլը» թարգմ. Իս. Յարութիւնեանի և այլն:

Տարեկան քաժանորդագիւնն է Ռուսաստանում 6 ռուբլի ձանադահաժախփով եւ տուն հասցնելով, իսկ արտասահմանում 20 ժրանկ:

Բաժանորդագրութիւնն ընդունելում է Թիֆլիսում «Լումայ» ի խմբագրատանը, Պօլիցէյսկի փողոց, 13 և Կենտրոնական գրավաճառանոցում:

Ապառիկ քաժանորդագրութիւն չէ ընդունում:

Քահանաներին, ուսուցիչներին և աշակերտներին թույլ է տրուում բաժանորդագինը վճարել մաս մաս, ստորագրուելիս 3 ռուբլի և տպրիլին մնացեալ 3 ռուբլին:

Յայտարարութիւնների տողը արժէ 10 կոպէկ:

Խմբագրութեան հասցէն. Тифлисъ, Редакция журнала „ЛУМА“, արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction du journal arménien „LOUMA“.